

ELMİ İŞ

beynəlxalq elmi jurnal

SCIENTIFIC WORK
International scientific journal

www.aem.az

ISSN: 2663-4619
e-ISSN: 2708-986X

ELMİ ARAŞDIRMALAR TEZİSLƏR TOPLUSU

**COLLECTION OF THESES ON
SCIENTIFIC RESEARCH**

ELMİ İŞ
Beynəlxalq elmi jurnal
İmpakt Faktor: 1.790

ELMİ ARAŞDIRMALAR

Tezislər toplusu

Cild: 2 Sayı: 2

DOI: <https://www.doi.org/10.36719/2022/02/02>

SCIENTIFIC WORK
International scientific journal
Impact Factor: 1.790

Collection of theses

SCIENTIFIC RESEARCH

Volume: 2 Issue: 2

Bakı – Baku
2022

Jurnal Azərbaycan
Respublikası Ədliyyə Nazirliyi
Mətbu nəşrlərin
reyestrinə 25.04.2007-ci ildə
daxil edilmişdir.
Reyestr №2212

The journal is included in the
Register of Press editions of the
Ministry of Justice
of the Republic of Azerbaijan on
25.04.2007.

Registration number: 2212

Redaksiyanın ünvanı:

Az1073, Bakı şəh.,
Mətbuat prospekti, 529,
“Azərbaycan” nəşriyyatı,
6-cı mərtəbə

Editorial address:

Az1073, Bakı,
Press Avenue, 529,
“Azerbaijan” Publish House,
6-th floor

Tel.: +994 50 209 59 68
+994 55 209 59 68
+994 12 510 63 99

e-mail:

tesiz.aem@gmail.com

Beynəlxalq indekslər / International indices

ISSN: 2663-4619
e-ISSN: 2708-986X
DOI: 10. 36719

Təsisçi və baş redaktor:
Mübariz HÜSEYİNOV
tədqiqatçı
+994 50 209 59 68
tedqiqat1868@gmail.com
ORCHID IP 0000-0002-5274-0356

Founder and chief editor:
Mubariz HUSEYINOV
researcher
+994 50 209 59 68
tedqiqat1868@gmail.com
ORCHID IP 0000-0002-5274-0356

Redaktor:
Dürdanə HÜMBƏTOVA
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
durdanahumbatova@gmail.com

Editor:
Durdana HUMBATOVA
phd in philology, docent
durdanahumbatova@gmail.com

Redaktor köməkçisi:
Səidə ƏHMƏDOVA
seide-86@mail.ru

Assistant editor:
Saidah AHMADOVA
seide-86@mail.ru

Dillər üzrə redaktorlar

Assoc. Prof. Dr. Nəriman SEYİDƏLİYEV / Azərbaycan dili
Prof. Dr. Abbas ABBASOV / İngilis dili

Language editors

Assoc. Prof. Dr. Nariman SEYIDALIYEV / Azerbaijani language
Prof. Dr. Abbas ABBASOV / English language

Elmi sahələr üzrə redaktorlar

Assoc. Prof. Dr. Xatirə HÜSEYNOVA / Humanitar və ictimai elmlər
Prof. Dr. Məhəbbət DƏMİRÇİYEV / Humanitar və ictimai elmlər
Assoc. Prof. Dr. Elza ORUCOVA / Təbiət elmləri
Dr. Fuad RZAYEV / Təbiət elmləri
Prof. Dr. Əli ZALOV / Təbiət elmləri
Assoc. Prof. Dr. Ramiz ƏHLİMANOV / Təbiət elmləri
Prof. Dr. Yaşar MEHRƏLİYEV / Dəqiq elmlər
Assoc. Prof. Dr. Şahlar BABAYEV / Texnika elmləri

Editors in scientific fields

Assoc. Prof. Dr. Khatira HUSEYNOVA / Humanities and social sciences
Prof. Dr. Mahabbat DAMIRCHIYEVA / Humanities and social sciences

Assoc. Prof. Dr. Elza ORUJOVA / Nature sciences
Dr. Fuad RZAYEV / Nature sciences
Prof. Dr. Ali ZALOV / Nature sciences
Assoc. Prof. Dr. Ramiz AHLIMANOV / Nature sciences
Prof. Dr. Yashar MEHRALIYEV / Exact sciences
Assoc. Prof. Dr. Shahlar BABAYEV / Technical sciences

REDAKSIYA HEYƏTİ

Humanitar və ictimai elmlər bölməsi

Prof. Dr. Möhsün NAĞISOYLU, AMEA Dilçilik İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Nadir İLHAN, Ahi Evran Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. Ceyran MAHMUDOVA, Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Juliboy ELTAZAROV, “İpək Yolu” Beynəlxalq Turizm və Mədəni İrs Universiteti / Özbəkistan
Prof. Dr. Mahirə HÜSEYNOVA, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Mehmet YÜCE, Bursa Uludağ Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. İrina KREYDİÇ, Ukrayna Milli Texniki Universitetinin İqor Sikorski adına Kiyev Politeknik İnstitutu / Ukrayna
Prof. Dr. Qəzənfər KAZIMOV, AMEA Dilçilik İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Coanna MARŞALEK-KAVA, Nikolay Kopernik Universiteti / Polşa
Prof. Dr. İzzət RÜSTƏMOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Şirindil ALIŞANOV, AMEA Ədəbiyyat İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Əmir ƏLİYEV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Natalya MİŞİNA, Odessa Hüquq Akademiyası / Ukrayna
Prof. Dr. Funda TOPRAK, Ankara Yıldırım Beyazıt Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. Anar İSGƏNDƏROV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Boris KAYQORODOV, Həştərxan Dövlət Universiteti / Rusiya
Prof. Dr. İradə HÜSEYNOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Vidas KAVALIUSKAS, Vilnius Biznes Universiteti / Litva
Prof. Dr. Rüfət RÜSTƏMOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Firuzə ABBASOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Saodat MUXAMEDOVA, Daşkənd Pedaqoji Universiteti / Özbəkistan
Prof. Dr. Nigar VƏLİYEVA, Azərbaycan Dillər Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Svetlana KOJİROVA, L.N.Qumilyov adına Avrasiya Milli Universiteti / Qazaxıstan
Prof. Dr. Masumə DAEİ, Təbriz Payame Noor Universiteti / İran İslam Respublikası
Prof. Dr. Rafail HƏSƏNOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Elşad MİRBƏŞİR OĞLU, Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası / Azərbaycan
Prof. Dr. Zahid MƏMMƏDOV, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Yelena ŞİŞKİNA, Həştərxan Dövlət Memarlıq-İnşaat Mühəndisliyi Universiteti / Rusiya
Prof. Dr. Şikar QASIMOV, Azərbaycan Texniki Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. İya ZUMBULADZE, Kutaisi Dövlət Universiteti / Gürcüstan
Assoc. Prof. Dr. Aqil ŞİRİNOV, Azərbaycan İlahiyyat İnstitutu / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Həbibə ALLAHVERDİYEV, Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Rəşid CABBAROV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Dr. Rövşən RAMİZOĞLU, Selcuk Universiteti / Türkiyə

Təbiət elmləri bölməsi

Prof. Dr. Eldar QASIMOV, Azərbaycan Tibb Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Onur URAL, Selcuk Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. Vəqif ABBASOV, AMEA Neft-Kimya Prosesləri İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Nikolay BRIKO, İ.M. Seçenov adına Birinci Moskva Dövlət Tibb Universiteti / Rusiya
Prof. Dr. Georgi DUKA, Moldova Elmlər Akademiyası / Moldova
Prof. Dr. Mehmet KARATAŞ, Necmettin Erbakan Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. İbrahim CƏFƏROV, Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Elşad QURBANOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Duyğu KILIÇ, Amasya Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. Zöhrab QARAYEV, Azərbaycan Tibb Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. İbrahim MƏMMƏDOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Mehmet ÜNLÜ, Marmara Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. İlham KAZIMOV, M. Topçubaşov adına Elmi Cərrahiyyə Mərkəzi / Azərbaycan
Prof. Dr. David MENABDE, Kutaisi Dövlət Universiteti / Gürcüstan
Dr. Asif MANAFOV, AMEA Zoologiya İnstitutu / Azərbaycan
Dr. Elçin HÜSEYN, Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti / Azərbaycan
Prof. Ali AZQANI, Taylanddakı Texas Universiteti / ABŞ
Assoc. Prof. Dr. Şəkər MƏMMƏDOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Məhiyyəddin MEHDİYEV, Mingəçevir Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Dr. Svetlana QORNOVSKAYA, Beloserkovsk Milli Aqrar Universiteti / Ukrayna
Dr. Fuad RZAYEV, AMEA Zoologiya İnstitutu / Azərbaycan

Dəqiq elmlər bölməsi

Prof. Dr. Yusif MƏMMƏDOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Eldar VƏLİYEV, Milli Texniki Universitet / Ukrayna
Prof. Dr. Eldar MƏSİMOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Maarif CƏFƏROV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Səadət KƏRİMİ, Kral Texnologiya İnstitutu / İsveç
Assoc. Prof. Dr. Yusif ŞÜKÜRLÜ, AMEA Şəki Regional Elmi Mərkəzi / Azərbaycan

Texnika elmləri bölməsi

Prof. Dr. Əminəğa SADIQOV, AMEA İdarəçilik Sistemləri İnstitutu / Azərbaycan

Prof. Dr. Qərib CALALOV, AMEA Geologiya və Geofizika İnstitutu / Azərbaycan

Prof. Dr. Cəlaləddin MƏMMƏDOV, Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Valeriy LİSENKO, Ümumrusiya Metroloji Xidmət Elmi-Tədqiqat İnstitutu / Rusiya

Assoc. Prof. Dr. Elov BOTİR, Ə.Nəvai adına Daşkənd Dövlət Özbək Dili və Ədəbiyyatı Univeristeti / Özbəkistan

EDITORIAL STAFF

Humanities and social sciences section

Prof. Dr. Mohsun NAGISOYLU, Institute of Linguistics of ANAS / Azerbaijan

Prof. Dr. Nadir ILHAN, Ahi Evran University / Turkey

Prof. Dr. Jeyran MAHMUDOVA, Azerbaijan State University of Culture and Arts / Azerbaijan

Prof. Dr. Juliboy ELTAZAROV, “Silk Road” International University of Tourism and Cultural heritage / Uzbekistan

Prof. Dr. Mahira HUSEYNOVA, Azerbaijan State Pedagogical University/Azerbaijan

Prof. Dr. Mehmet YUJE, Bursa Uludagh University / Turkey

Prof. Dr. Irina KREIDYCH, National Technical University of Ukraine «Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute» / Ukraine

Prof. Dr. Gazanfar KAZIMOV, Institute of Linguistics of ANAS / Azerbaijan

Prof. Dr. Joanna MARSZALEK-KAWA, Nicolaus Copernicus University / Poland

Prof. Dr. Izzet RUSTAMOV, Baku State University / Azerbaijan

Prof. Dr. Shirindil ALISHANOV, Institute of Literature of ANAS / Azerbaijan

Prof. Dr. Amir ALIYEV, Baku State University / Azerbaijan

Prof. Dr. Natalya MISHINA, Odessa Law Academy / Ukraine

Prof. Dr. Funda TOPRAK, Ankara Yildirim Beyazit University / Turkey

Prof. Dr. Anar ISGANDAROV, Baku State University / Azerbaijan

Prof. Dr. Boris KAYGORODOV, Astrakhan State University / Russia

Prof. Dr. Irada HUSEYNOVA, Baku State University / Azerbaijan

Prof. Dr. Vidas KAVALIAUSKAS, Vilnius Business University / Lithuania

Prof. Dr. Rufat RUSTAMOV, Baku State University / Azerbaijan

Prof. Dr. Firuza ABBASOVA, Baku State University / Azerbaijan

Prof. Dr. Saodat MUKHAMEDOVA, Tashkent Pedagogical University / Uzbekistan

Prof.Dr.Nigar VALİYEVA, Azerbaijan University of Languages / Azerbaijan

Prof. Dr. Svetlana KOJIROVA, L.N.Gumilyov Eurasian National University / Kazakhstan

Prof. Dr. Masuma DAEI, Payame Noor University of Tabriz / Islamic Republic of Iran

Prof. Dr. Rafail HASANOV, Baku State University / Azerbaijan

Prof. Dr. Elshad MIRBASHIR OGLU, Academy of Public Administration under the President of the Republic of Azerbaijan / Azerbaijan
Prof. Dr. Zahid MAMMADOV, Azerbaijan State Economic University / Azerbaijan
Prof. Dr. Yelena SHISHKINA, Astrakhan State University of Architecture and Construction Engineering / Russia
Prof. Dr. Shikar GASIMOV, Azerbaijan Technical University / Azerbaijan
Prof. Dr. Iya ZUMBULADZE, Kutaisi State University / Georgia
Assoc.Prof.Dr. Agil SHIRINOV, Azerbaijan Institute of Theology / Azerbaijan
Assoc.Prof.Dr. Habiba ALLAHVERDIYEVA, Nakhchivan Teachers' Institute / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Rashid JABBAROV, Baku State University / Azerbaijan
Dr. Rovshan RAMIZOGLU, Seljuk University / Turkey

Natural sciences section

Prof. Dr. Eldar GASIMOV, Azerbaijan Medical University / Azerbaijan
Prof. Dr. Onur URAL, Seljuk University / Turkey
Prof. Dr. Vagif ABBASOV, Institute of Petrochemical Processes of ANAS / Azerbaijan
Prof. Dr. Nikolai BRICO, First Moscow State Medical University named after I.M.Sechenov / Russia
Prof. Dr. Georgi DUKA, Moldovan Academy of Sciences / Moldova
Prof. Dr. Mehmet KARATASH, Nejmettin Erbakan University / Turkey
Prof. Dr. Ibrahim JAFAROV, Azerbaijan State Agrarian University / Azerbaijan
Prof. Dr. Elshad GURBANOV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Duygu KILIC, Amasya University / Turkey
Prof. Dr. Zohrab GARAYEV, Azerbaijan Medical University / Azerbaijan
Prof.Dr.Ibrahim MAMMADOV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Mehmet UNLU, Marmara University / Turkey
Prof. Dr. Ilham KAZIMOV, Scientific Surgery Center named after M.Topchubashov / Azerbaijan
Prof. Dr. David MENABDE, Kutaisi State University / Georgia
Dr. Asif MANAFOV, Institute of Zoology of ANAS / Azerbaijan
Dr. Elchin HUSEYN, Azerbaijan State University of Oil and Industry / Azerbaijan
Prof. Ali AZGANY, University of Texas at Tyler / USA
Assoc. Prof. Dr. Shakar MAMMADOVA, Baku State University / Azerbaijan
Assoc.Prof.Dr.Mahiyaddin MEHDIYEV, Mingachevir State University
Dr. Svetlana GORNOVSKAYA, Beloserkovsk National Agrarian University / Ukraine
Dr. Fuad RZAYEV, Zoology Institute of ANAS / Azerbaijan

Exact sciences section

Prof. Dr. Yusif MAMMADOV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Eldar VALIYEV, National Technical University / Ukraine
Prof. Dr. Eldar MASIMOV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Maarif JAFAROV, Baku State University / Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Saadat KARIMI, Royal Institute of Technology / Sweden
Assoc.Prof.Dr Yusif SHUKURLU, Shaki Regional Scientific Center of ANAS /
Azerbaijan

Technical sciences section

Prof.Dr.Aminagha SADIGOV, Institute of Management Systems of ANAS/Azerbaijan
Prof.Dr.Garib Jalalov, Institute of Geology and Geophysics of ANAS / Azerbaijan
Prof. Dr. Jalaladdin MAMMADOV, Azerbaijan State Agrarian University / Azerbaijan
Prof. Dr. Valery LISENKO, All-Russian Metrological Service Research Institute / Russia
Assoc. Prof. Dr. Elov BOTIR, Tashkent State University of Uzbek Language and
Literature named after A.Navai / Uzbekistan

HUMANİTAR VƏ İCTİMAİ ELMLƏR

HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

Ömər Taleh oğlu Allahverdiyev

Gəncə, Azərbaycan
omer-allahverdiyev@bk.ru

CİNAYƏT PROSESSUAL HÜQUQDA İSTINTAQ HƏRƏKƏTLƏRİNİN ANLAYIŞI, TƏSNİFAT BÖLGÜSÜ, TƏTBİQ EDİLMƏ ŞƏRTLƏRİ VƏ ƏSASLARININ NƏZƏRİ-TƏCRÜBİ MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ

Açar sözlər: *anlayış, bölgü, qanunvericilik şərtləri, hüquqi, faktiki əsaslar*

Key words: *concept, division, legal terms, legal, factual bases*

Mövzunun aktuallığı budur ki, istintaq hərəkətlərinin prosesual əsasları ilə bağlı milli prosesual normalarında olan ən böyük çatışmazlıq cinayət prosesual məcəllənin xüsusi hissəsində istifadə olunan termin və anlayışların ümumi hissəsinin 7-ci maddəsində anlayışının verilməməsidir. Bu kimi anlayışlara “istintaq hərəkətləri” də daxildir. Məsələ burasındadır ki, qanunverici istintaq hərəkətlərini təsbit edən fəsilləri elə ardıcılıqla yerləşdirmişdir ki, təcrübədə də problemlər yaranır. Məsələn, məhkəmə ekspertizasının, tədqiqat üçün nümunələrin götürülməsinin də bu ardıcılığa daxil edilməsi praktiki çətinliklər yaradır. Prosesual normalarda istintaq hərəkətlərinin tənzimlənməsinə dair belə ümumi problemlər bütün cinayətlərinin istintaqında özünü büruzə verir. Ona görə də ilk növbədə qanunverici 7-ci maddədə istintaq hərəkətinə anlayış versə, daha düzgün olar. Bu, həmçinin istintaq hərəkətlərini həyata keçirən subyektlərin də dairəsini müəyyənləşdirmiş olacaqdır, çünki qanunverici subyektlərlə bağlı normalarda müstəntiqə səlahiyyət verir ki, müxtəlif istintaq

hərəkətlərinin aparılmasını təhqiqat orqanlarına həvalə etsin. Bu isə nəzəri-təcrübi baxımdan yetərincə mübahisələr doğurur. Birmənalı şəkildə iddia edilir ki, istintaqın aparılmasına aparıcı mövqe müstəntiqə aiddir, çünki işin detallarını o bilir. Belə olduğu halda, onun hər hansı bir istintaq hərəkətini aparmağı təhqiqat orqanına tapşırması formallıqdan başqa bir şey olmayacaqdır.

Müstəntiqin həyata keçirdiyi bütün prosessual hərəkətlər onların ayrılıqda bilavasitə məqsədindən asılı olmayaraq məcmu kimi ibtidai araşdırmanın həyata keçirilməsinə yönəlmişdir. Bu anlamda ilk baxışdan belə görünə bilər ki, müstəntiqin həyata keçirdiyi bütün prosessual hərəkətlər istintaq hərəkətləri adlandırılmalıdır (1; s. 75-76). Müstəntiqin həyata keçirdiyi bütün prosessual hərəkətlər istintaq hərəkətləri adlandırıla bilməz. Məsələn, müvafiq qətimkan tədbirinin seçilməsi və təyin edilməsi, həbs, ev dustaqlığı və s. Lakin toplanmış sübutların ilkin qaydada yoxlanılması, sistemləşdirilməsi, ümumi qaydada təhlil edilməsi və sonda rəsmiləşdirilməsinə yönəlmiş prosessual hərəkətlər istintaq hərəkətləri adlandırıla bilər (3, s. 941).

İstintaq hərəkətlərinin icrası zamanı aşağıdakı əlamətlərin funksional bölgüsünü müəyyənləşdirir:

1. İstintaq hərəkətləri sübutların toplanmasına və yoxlanılmasına yönəlmişdir; 2. İstintaq hərəkətlərinin həyata keçirilməsi qaydası cinayət-prosessual qanunvericiliklə dəqiq tənzimlənir; 3. İstintaq hərəkətləri yalnız cinayət mühakimə icraatının konkret vəzifəli şəxsləri tərəfindən realizə edilir; 4. İstintaq hərəkətlərinin icraatı zamanı qanunla müəyyən edilmiş bir sıra məcbiriyyət tədbirlərinin tətbiqi mümkündür (2; s. 173-174).

Yekun olaraq istintaq hərəkətlərinin ümumi anlayışının verilməsi zamanı aşağıdakı əsas əlamətlərin nəzərə alınması məqsədamüvafiqdir:

1. İstintaq hərəkətlərinin müstəntiq tərəfindən aparılması;
2. İstintaq hərəkətlərinin əsas məqsədi kimi cinayət işi üzrə sübuti əhəmiyyətli məlumatların əldə olunması və ya dəqiqliyinin yoxlanmasının əks olunması;

3. İstintaq hərəkətlərinin yalnız prosessual qanunvericiliklə müəyyən olunmuş qaydada aparılması.

Bütün istintaq hərəkətlərinin tətbiq edilməsi üçün mövcud cinayət prosessual qanunvericilik şərtlərinin olması zəruridir:

1. İstintaq hərəkətlərini cinayət təqibini realizə edən orqan tərəfindən müvafiq cinayət işinin başlanması barəsində qərar çıxarılmasından sonra həyata keçirilməlidir (istisna olaraq CPM maddə 207); (4).

2. Müvafiq istintaq hərəkəti həyata keçirildikdən sonra alınan nəticələrin prosessual qaydada rəsmiləşdirilməsi yalnız cinayət-prosessual qanunvericiliyin müvafiq maddələrinə uyğun olmalıdır;

3. Ən mühüm şərtlərdən biri də əsasların olmasıdır. Əsaslar qismində həm hüquqi, həm də faktiki əsaslar başa düşülə bilər. Faktiki əsaslar tez bir zamanda həqiqətin, obyektivliyin müəyyən edilib aşkarlanması üçün müvafiq istintaq hərəkətinin həyata keçirilməsini müəyyən edən bir sıra faktiki hallar başa düşülür. Hüquqi əsaslar cinayət-prosessual qanunvericiliyə uyğun olaraq cinayət təqibini həyata keçirən səlahiyyətli şəxs tərəfindən müvafiq istintaq hərəkətinin həyata keçirilməsinə hüquqi əsas verən şərtlərin məcmusu başa düşülə bilər.

Mövcud cinayət prosessual qanunvericilik istintaq hərəkətlərinin təsnifatı və sisteminə də birmənalı olaraq toxunmayıb. Şərti olaraq aşağıdakı bölgünü vermək məqsədəmüvafiq olar:

1. İnsan və vətəndaşın müəyyən hüquqlarını məhdudlaşdıran istintaq hərəkətləri. Məsələn, meyitin qəbirdən çıxarılması, şəxsi müayinə, əmlak üzərinə həbs qoyulması, poçt teleqraf və digər göndərişlərin üzərinə həbs qoyulması, telefon və digər qurğularla aparılan danışqların rabitə və digər texniki vasitələrlə ötürülən məlumatların və başqa məlumatların ələ keçirilməsi və s. Bu istintaq hərəkətləri yalnız məhkəmə qərarı əsasında tətbiq oluna bilər;

2. İnsan və vətəndaşın müəyyən azadlıqlarını məhdudlaşdırmayan istintaq hərəkətləri. Məsələn, dindirmə, üzləşdirmə, istintaq eksperimenti və s. bu istintaq hərəkətləri cinayət təqibi orqanı tərəfindən tətbiq edilir. Məhkəmə qərarının alınmasına ehtiyac yoxdur.

Ədəbiyyat

1. Abbasova F. M. Cinayət prosesi. Dərslik. Xüsusi hissə. Bakı: "Zərdabi LTD" MMC, 2014, 500 s.
2. Abbasova F. M. Cinayət prosesi. Dərslik. Ümumi hissə. Bakı: "Zərdabi LTD" MMC, 2012, 416 s.
3. Mövsümov C.H. Cinayət Prosessual Məcəlləsinin Komentariyası/red. Bakı: Digesta, 2011, 1348 s.
4. www.e-qanun.az

Səbinə Pərvin qızı Nəsurullayeva

Bakı Dövlət Universiteti

Magistrant

sabina.nasurullayeva@gmail.com

**“ƏMƏK MÜQAVİLƏSİNƏ XİTAM VERİLMƏSİ”,
“ƏMƏK MÜQAVİLƏSİNİN LƏĞV EDİLMƏSİ”
ANLAYIŞLARINA DAİR YANAŞMALARIN TƏHLİLİ**

Açar sözlər: *əmək müqaviləsi, əmək hüququ, xitam, Əmək Məcəlləsi, norma*

Key words: *labor contract, labor law, termination, Labor Code, norm*

Əmək müqaviləsinə xitam verilməsi, yəni əmək hüquq münasibətinin qüvvəsinin bitməsi ilə bağlı məsələlər, hər şeydən əvvəl, əmək müqaviləsi bağlamış hər bir şəxs üçün mühüm əhəmiyyətə malikdirlər. Əlbəttə ki, bu problemin daim əmək hüququ sahəsi alimlərinin diqqət mərkəzində olması da təsadüfi deyildir.

İlk növbədə qeyd etmək lazımdır ki, həm Azərbaycan Respublikası ƏM-nin, həm də Rusiya Federasiyası ƏM-nin müvafiq fəsiləri əmək müqaviləsinə “xitam verilməsi” terminindən istifadə edilməklə adlandırılmışdır. Bununla yanaşı, qeyd etmək lazımdır ki, həm Azərbaycan Respublikası ƏM-də, həm də Rusiya Federasiyası ƏM-də “əmək müqaviləsinin ləğv edilməsi (pozulması)”, “işdən çıxarma”, “əmək müqaviləsinə xitam verilməsi” termini tətbiq edilir.

K.N.Qusov və V.N.Tolkunov yazırdılar ki, «əmək hüququnda üç termin-əmək müqaviləsinə xitam verilməsi», «əmək müqaviləsinin ləğv edilməsi (pozulması)» və işdən çıxarma» terminindən istifadə olunur. Onların hamısı əmək hüquq münasibətinin xitam edilməsi deməkdir. Lakin birinci iki termin əmək müqaviləsinə, «işdən çıxarma» termini isə işçiyə münasibətdə istifadə olunur» [1]

«Əmək müqaviləsinə xitam verilməsi anlayışı «işdən çıxarma» və «əmək müqaviləsinin ləğv edilməsi anlayışlarına nisbətən geniş

anlayışdır. İşdən çıxarma işçinin ölümü ilə əlaqədar əmək müqaviləsinə xitam verilməsi halını əhatə etmir, əmək müqaviləsinin ləğv edilməsi» anlayışı isə işçinin və ya işəgötürənin təşəbbüsü ilə əmək müqaviləsinin qüvvəsi bitdiyi zaman tətbiq edilir. [2]

L.V.Tixomirov və M.Y.Tixomirov da oxşar mövqe tuturlar. Onların fikrincə, əmək müqaviləsinə xitam verilməsi öz məzmununa görə əmək müqaviləsinin ləğv edilməsi» anlayışına nisbən daha genişdir. Bu halda "xitam vermə" istənilən halla əlaqədar olaraq əmək müqaviləsinin qüvvəsinin bitməsi deməkdir... " [3]. Bəzən yuxarıda göstərilən üç terminin mahiyyətinin açıqlanması məqsədi ilə əlavə qismində «əmək müqaviləsinin pozulması» terminindən də istifadə olunur.

Aydın görünür ki, əmək müqaviləsinə xitam verilməsi» və əmək müqaviləsinin ləğv edilməsi (pozulması)» kateqoriyaları arasındakı bölüşdürücü cəhət hüquqi faktların sistemi və xarakterindən ibarətdir. Əmək hüququ elmində, nəticəsində əmək müqaviləsinin (əmək hüquq münasibətinin) qüvvəsinin xitam olunduğu hüquqi faktları xitam etmənin əsaslan adlandırmaq qəbul olunmuşdur. Bunlardan birincisi, əmək müqaviləsinin tərəflərindən birinin (işçinin və ya işəgötürənin) iradə ifadəsi, iradəvi hərəkətləridir (təşəbbüsüdür), İkincisi isə hüquqi faktlar hadisələrdir, yəni nə işəgötürənin, nə də işçinin iradəsi ilə bağlı olmayan obyektiv hallardan ibarət olan faktlardır. Ona görə də, əmək müqaviləsinə xitam verilməsi ilə bağlı olan əsasların elmi təsnifatının çoxsaylı olmasına baxmayaraq, müəyyən edici, ən başlıcası əsasında hüquqi faktların - hərəkətlərin (əmək müqaviləsi tərəflərinin iradə təşəbbüsü ilə bağlı olan hüquqi faktlar) durduğu hüquqi faktlar və hüquqi faktlar-hadisələrdir.

Əmək müqaviləsinə xitam verilməsi», «əmək müqaviləsinin ləğv edilməsi (pozulması)» və «işdən çıxarma» kateqoriyalarının fərqləndirilməsinin dərin mənası və mahiyyəti, fikrimizcə, işəgötürən və işçi arasında onların real fəaliyyətində yaranan qarşılıqlı əlaqəli əmək hüquq münasibətinin təbiətində ehtiva olunur. Həmin

münasibətin yaranması və dəyişməsi əsasında olduğu kimi, xitam edilməsi əsasında da hüquqi faktlar durur.

Hesab edirik ki, “əmək müqaviləsinə xitam verilməsi” və “əmək müqaviləsinin ləğv edilməsi” terminlərinin (anlayışlarının) tətbiq edilməsi haqqında məsələ daha düzgün Azərbaycan SSR-nin 10 dekabr 1971-ci il tarixli ƏQM-də həll edilmişdir. Azərbaycan SSR ƏQM-in 36-cı maddəsi “əmək müqaviləsinə xitam verilməsi əsasları” adlanırdı. Daha sonra isə Azərbaycan SSR ƏQM-in 37, 38, 41, 42, 44-cü və s. maddələrində “əmək müqaviləsinin pozulması” termini ardıcıl tətbiq edilmişdir. [4]

Onu da qeyd etmək istərdik ki, əmək müqaviləsinə xitam verilməsinin əsası kimi, tərəflərin sazişi klassikdir, həmin əsas bir sıra xüsusiyyətlərə malikdir, başlıca olaraq bu spesifik xüsusiyyətlər xitam vermənin qaydası ilə bağlıdır. Ona görə də göstərilən əsası işçinin təşəbbüsü ilə əmək müqaviləsinə xitam verilməsi əsası ilə eyniləşdirmək olmaz. Bu, tamamilə müxtəlif əsaslardır. Bununla əlaqədar olaraq əmək müqaviləsinə xitam verilməsinin əsası kimi «tərəflərin sazişi»nin AR ƏM-in «Əmək müqaviləsində nəzərdə tutulan hallarda ona xitam verilməsinin tanzimlənməsi» sərlövhəli 75-ci maddəsinə keçirilməsi hesab edirik ki, səhvdir. Əmək müqaviləsinə xitam verilməsində qarşılıqlı saziş - bu, həm işçinin, həm də işəgötürənin konstitusiyaya əsaslanan hüquqdur. Ona görə də əmək müqaviləsinin məzmununa həmin şərtin əlavə şərt qismində daxil edilməsinə zərurət yoxdur.

Çünki AR ƏM-in 76-cı maddəsinə əsasən, işəgötürən tərəfindən əmək müqaviləsinə bu Məcəllənin 68, 69, 70, 73, 74 və 75-ci maddələrində nəzərdə tutulan əsaslardan yalnız biri ilə xitam verilə bilər.

Həmçinin, onu da qeyd etmək lazımdır ki, qanunverici əmək müqaviləsinə xitam verilməsi əsaslarının bu və ya digər sistemini formalaşdırarkən və təsbit edərkən təkcə obyektiv halları deyil, həm də subyektiv halları, bazar iqtisadiyyatı şəraitində müddəli əməyin mürəkkəb sosial-iqtisadi təbiətini də nəzərə almalıdır.

Ədəbiyyat

1. Qusov K.N.Tolkunova V.N. Rusiyanın əmək hüququ: Dərslik M.: Prospekt 2006, səh. 220.
2. Əmək hüququ lüğəti / Ed. Yu.P. Orlovski. M.: BEK, 1998, s.363.
3. Tixomirov L.V. Tixomirov M.Y. M.Y.Tixomirovun redaktorluğu ilə Rusiya Federasiyasının Əmək Məcəlləsinin III bölməsinə əmək müqaviləsi maddə-maddə şərh. M., 2002, səh.126
4. Azərbaycan SSR Əmək Qanunları Məcəlləsi. Bakı : Azərnəşr, 1972

Qərənfil Ağaməmməd qızı Ağaməmmədova

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Magistrant

aghamammadova97@gmail.com

AVTOMATİK SUVARMA SİSTEMLƏRİ

Açar sözlər: *avtomatlaşdırma, suvarma, bitki , suvarma sistemləri, sistemin quruluşu*

Key words: *automation, irrigation, plant, irrigation systems, system structure*

Maşınların müəyyən işləri və xidmətləri yerinə yetirmək üçün davamlı və avtomatik yerinə yetirdiyi proseslərə avtomatlaşdırma deyilir. Başqa sözlə, avtomatlaşdırma işin maşın və insan arasında bölünməsidir. Avtomatlaşdırma səviyyəsi ümumi işin faizi kimi müəyyən edilir. İnsan gücünün maşın gücündən daha sıx olduğu avtomatlaşdırma sistemlərinə yarı avtomatik sistemlər deyilir. Maşınların gücü insanın gücündən artıq olan avtomatlaşdırma sistemlərinə tam avtomatlaşdırma sistemləri deyilir.

Suvarma sisteminin avtomatlaşdırılması iki hissədən ibarətdir:

Aparat hissəsi;

Proqram təminatı hissəsi.

Aparat hissəsi- Arduino Uno nəzarətçisi mikroprosessor və ya PLC kimi nəzarətçidən və sensorlar və çıxış elementləri olan rölelər və kontaktorlar kimi elementlərdən ibarət hissədir.

Proqram təminatı hissəsi- Quraşdırılmış avadanlıqların idarə edilməsini istədiyimiz kimi idarə etmək üçün yaradılan və sistemin məlumatlara uyğun işləyəcəyinə qərar verən hissədir.

Avtomatlaşdırılmayan suvarma sistemlərində heç bir elektron cihaz istifadə edilmədiyi üçün məhsulun keyfiyyəti və məhsulun uğuru fermerin təcrübəsinə buraxılan suvarma sistemidir.

Avtomatlaşdırılmayan suvarma sistemində elektron sistemlərdən istifadə edilmədiyi üçün maya dəyəri az olsa da, belə yerlərdə hava şəraiti daim nəzarətdə saxlanılmalıdır. Qeyri-avtomatlaşdırılmış

suvarma sistemi ümumiyyətlə iqlim dəyişikliyindən təsirlənməyən bölgələrdə bitki yetişdirmək üçün istifadə olunur.

Bitkilər normal inkişaf etmək üçün lazım olan qida və suyu köklərinin köməyi ilə torpaqdan alırlar. Təbii mühitdə özbaşına böyüyən bitkilər yağış sularının torpaq vasitəsilə saxlanması sayəsində ehtiyac duyduqları suyu qarşılayırlar. Torpaqda saxlanılan suyun miqdarı iqlim və yağıntıdan asılıdır. Transpirasiya və buxarlanma kimi müxtəlif səbəblərdən bitkinin kök zonasındakı su minimuma endirildikdə bitkilərin yaşaması çətinləşir. Bitkilərin yaşamasını çətinləşdirən bu səbəblərə görə torpaqdan itirilən su yenidən bitkiyə əlavə edilməlidir. Suvarma sistemlərinin məqsədi bitkilərin normal böyüməsini təmin etmək və torpaqdan itirilən su miqdarını yenidən əlavə etməkdir.

Suyun bütün canlılar üçün olduğu kimi bitkilər üçün də əhəmiyyəti böyükdür. Torpaqdakı qida maddələrinin bitki kökləri tərəfindən udulması, bu qidaların yarpaqlara daşınması və yarpaqlarda fotosintezin həyata keçirilməsi su ilə təmin edilə bilər.

Bitki quruluşunun əmələ gəlməsini təmin edən əsas komponentlərdən biri sudur. Su bitki çəkisinin 60%-85%-ni təşkil edir. Bitkilərdə hüceyrə fəaliyyətinin dayanması bitkidə kifayət qədər su olmaması ilə əlaqədardır. Bu zaman bitki hüceyrələrinin inkişafı dayanır. Məhz su sayəsində torpaqda olan qida və minerallar köklər tərəfindən qəbul edilərək bitkinin orqanlarına daşınır.

Sənaye inqilabının başlanğıcından fərqli olaraq, bu gün tək-cə istehsal kifayət etmir. Bütün dünyanın açıq bazara çevrildiyi rəqabət mühitində istehsal onu sürətli, səmərəli, təhlükəsiz və standartlaşdırmaq zərurəti yaratmışdır. Sənayedə rəqabət mühitinə olan ehtiyacın cavabını avtomatlaşdırma sözü ilə yekunlaşdırmaq olar.

Ədəbiyyat

1. VNR Gunturi – International Journal of Advancements in Research & ..., 2013
2. <https://www.sciencedirect.com/topics/agricultural-and-biological-sciences/irrigation-systems>.

Səbinə Pərvin qızı Nəsurullayeva

Bakı Dövlət Universiteti

Magistrant

sabina.nasurullayeva@gmail.com

ƏMƏK MÜQAVİLƏSİNİN LƏĞV EDİLMƏSİ ANLAYIŞI VƏ ONUN ƏSASLARI

Açar sözlər: *əmək müqaviləsi, əmək hüququ, xitam, Əmək Məcəlləsi, norma*

Key words: *labor contract, labor law, termination, Labor Code, norm*

Əmək müqaviləsinə xitam verilməsinin AR ƏM-in X fəslində («Əmək müqaviləsinə xitam verilməsinin əsasları və qaydaları») nə zərdə tutulmuş əsasları sisteminə (siyahısına) müqayisəli təhlil metodunu tətbiq edərək, qeyd etmək olar ki, onlardakı əsaslar sistemi bir çox ümumiliklərə malikdir. Lakin onlar, əvvələ, ümumhüquqi (konstitusiya) prinsiplərinə əsaslanır, ikincisi, ümumi tarixi əsasa malikdir (tarixi kökləri vardır), üçüncüsü, bir çox oxşar sosial-iqtisadi məqsədlərə və vəzifələrə malikdirlər.

«Əmək müqaviləsinə xitam verilməsi anlayışı «işdən çıxarma» və «əmək müqaviləsinin ləğv edilməsi anlayışlarına nisbətən geniş anlayışdır. İşdən çıxarma işçinin ölümü ilə əlaqədar əmək müqaviləsinə xitam verilməsi halını əhatə etmir, əmək müqaviləsinin ləğv edilməsi» anlayışı isə işçinin və ya işəgötürənin təşəbbüsü ilə əmək müqaviləsinin qüvvəsi bitdiyi zaman tətbiq edilir. [1]

«Əmək müqaviləsinin ləğv edilməsi» termininin açıqlanmasının mühüm metodoloji üsulu əsasların, yəni yaranması işəgötürənin konkret işçi ilə hüquqi əlaqəsinin kəsilməsini şərtləndirən konkret səbəblərin və ya halların təsnifləşdirilməsindən ibarətdir. Elmdə, o cümlədən əmək hüquq elmində mürəkkəb sistem və obyektlərin dərkinin və öyrənilməsinin səmərəli vasitəsi kimi təsnifatın rolu hamı tərəfindən qəbul edilmişdir.

AR ƏM-nin 68-ci maddəsinin birinci hissəsi imperativ xarakterli normadır və orada aşağıdakı qayda təsbit edilmişdir: “Əmək müqaviləsinə yalnız bu Məcəllə ilə müəyyən edilmiş əsaslarla və qaydada xitam verilə bilər”. [2]

Həmin maddənin ikinci hissəsinə görə, əmək müqaviləsinə xitam verilməsinin əsasları aşağıdakılardır:

- a) tərəflərdən birinin təşəbbüsü;
- b) əmək müqaviləsinin müddətinin qurtarması;
- c) əmək şəraitinin şərtlərinin dəyişdirilməsi;
- ç) müəssisənin mülkiyyətçisinin dəyişməsi ilə əlaqədar (bu Məcəllənin 63-cü maddəsinin ikinci hissəsində göstərilən işçilər);
- d) tərəflərin iradəsindən asılı olmayan hallar;
- e) tərəflərin əmək müqaviləsində müəyyən etdiyi hallar.

AR MM-in 324.2-ci maddəsinə istinad etsək görərik ki, əqd hüquq münasibətlərinin yaranmasına, dəyişdirilməsinə və ya xitamına yönəldilə bilər [3]. Bu baxımdan işəgötürən tərəfindən əmək müqaviləsinin ləğv edilməsi əmək müqaviləsinin qüvvəsinin bitməsinə və ya əmək hüquq münasibətinə xitam verilməsinə yönəlmiş birtərəfli əqddir. Buna görə də əmək müqaviləsinin ləğv edilməsini hüquqi fakt, daha dəqiqi, əmək müqaviləsinin bir tərəfi olan işəgötürənin hüquqi aktı kimi xarakterizə etmək olar. Başqa sözlə, bu, əmək müqaviləsinə birtərəfli qaydada xitam verən işəgötürənin iradəsinin ifadəsidir. Bu zaman birtərəfli iradənin ifadəsi hüquqa uyğun hüquqi aktdır, çünki bu aksiom məhkəmə tərəfindən təkzib olunmayana qədər o, qanunvericiliyə əsaslanır, işəgötürən tərəfindən əmək müqaviləsinin ləğv edilməsinin bütün əsasları qüvvədə olan əmək qanunvericiliyi ilə nəzərdə tutulmuşdur.

AR ƏM-in 70-ci maddəsinə əsasən «əmək müqaviləsi işəgötürən tərəfindən aşağıdakı əsaslarla ləğv edilə bilər: a) müəssisə ləğv edildikdə; b) işçilərin sayı və ya ştatları ixtisar edildikdə; c) peşəkarlıq səviyyəsinin, ixtisasının (peşəsinin) kifayət dərəcədə olmadığına görə işçinin tutduğu vəzifəyə uyğun gəlmədiyi barədə səlahiyyətli orqan tərəfindən müvafiq qərar qəbul edildikdə; ç) işçi özünün əmək

funksiyasını və ya əmək müqaviləsi üzrə öhdəliklərini yerinə yetirmədikdə, yaxud bu Məcəllənin 72-ci maddəsində sadalanan hallarda əmək vəzifələrini kobud şəkildə pozduqda; d) sınaq müddəti ərzində işçi özünü doğrultmadıqda; e) dövlət büdcəsindən maliyyələşən müəssisənin işçisi çalışmanın yaş həddinə çatdıqda» [2].

Göründüyü kimi, AR ƏM altı əsasla kirayətlənir, lakin aşağıda göstəriləni kimi, belə əsasların sayı xeyli çoxdur. Bununla əlaqədar Azərbaycan SSR-in ƏQM ilə təsbit olunmuş əsaslar sistemi ilə müqayisə aparmaq müəyyən elmi maraq doğurur [4]

Belə ki, Azərbaycan SSR QM-nin 38-ci maddəsinə görə, qeyri-müəyyən müddətə bağlanmış əmək müqaviləsi, habelə müddətli əmək müqaviləsi qüvvədə olduğu müddət qurtaranadək müəssisənin, idarənin, təşkilatın müdiriyyəti tərəfindən yalnız aşağıdakı hallarda pozula bilər:

1) müəssisə, idarə, təşkilat ləğv edildikdə, işçilərin say və ştatı ixtisar olunduqda; 1-1) qocalığa görə tam pensiya almaq hüququna malik olduqda işçi pensiya yaşına çatdıqda; 2) ixtisasının kifayət qədər olmaması, yaxud səhhəti ilə əlaqədar olaraq işi davam etdirə bilməməsi nəticəsində fəhlə və ya qulluqçunun tutduğu vəzifəyə və ya gördüyü işə uyğun gəlmədiyini aşkara çıxdıqda; 3) əvvəllər fəhlə və ya qulluqçu barəsində intizam tənbehi və ya ictimai tənbeh tədbirləri görülmüşsə, əmək müqaviləsi ilə və ya daxili əmək nizam qaydaları ilə ona həvalə edilmiş vəzifələri fəhlə və ya qulluqçu üzürlü səbəblər olmadan müntəzəm yerinə yetirmədikdə; 4) işçi üzürlü səbəblər olmadan proqul etdikdə (o cümlədən iş günü ərzində üç saatdan çox işdə olmadıqda); 5) müəyyən xəstəlik zamanı iş yerini (vəzifəni) saxlamaq üçün SSR İttifaqının qanunvericiliyi ilə daha uzun müddət müəyyən edilməmişsə, hamiləliyə və doğuma görə məzuniyyət hesaba alınmadan, əmək qabiliyyətini müvəqqəti itirmək nəticəsində işçi dalbadal dörd aydan çox müddətdə işə çıxmıdıqda, əmək şikəstliyi və ya peşə xəstəliyi ilə əlaqədar olaraq əmək qabiliyyətini itirmiş fəhlə və ya qulluqçuların iş yeri (vəzifəsi) əmək qabiliyyəti bərpa olunanadək və ya əlillik müəyyən edilənədək saxlanılır; 6) fəhlə və ya qulluqçu

əvvəllər gördüyü işə bərpa olunduqda; 7) iş sərxoş vəziyyətdə, narkotik və ya zəhərli maddələr qəbul etməklə sərxoş vəziyyətdə gəldikdə; 8) iş yerində dövlət əmlakının və ya ictimai əmlakın oğurluğu (o cümlədən xırda oğurluğu) məhkəmənin qanuni qüvvəyə minmiş hökmü və ya inzibati tənbeh vermək, yaxud ictimai təsir tədbirləri görmək səlahiyyəti olan orqanın qərarı ilə müəyyən edildikdə [5]

Beləliklə, əvvəlki qanunvericiliklə müqayisədə indi qüvvədə olan qanunvericilikdə işəgötürən tərəfindən əmək müqaviləsinin ləğv edilməsi əsaslarının sayı formal baxımdan iki dəfə azalmışdır.

Ədəbiyyat

1. Əmək hüququ lüğəti / Ed. Yu.P. Orlovski. M.: BEK, 1998, s.363.
2. Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsi. Bakı: Hüquq Yayın evi, 2019, 256 s.
3. Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi. Bakı: Hüquq Yayın Evi, 2018, 744 s.
4. Nəbiyev E.E. İşəgötürən tərəfindən əmək müqaviləsinin ləğv edilməsi əsaslarının anlayışı və təsnifat meyarları//Nəqliyyat hüququ, Bakı, 2013, № 3, s.161-171
5. Azərbaycan SSR Əmək Qanunları Məcəlləsi. Bakı: Azərnəşr, 1972, 166 s.

Şəfa Dağbəyi qızı Şahgəldiyeva
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
Magistrant
sahgeldiyevasefa@gmail.com

XİDMƏT KEYFİYYƏTİ (QoS)

Açar sözlər: *QoS, Xidmət Sınıfı (CoS), Differensiallaşdırılmış Xidmətlər Kod Nöqtəsi (DSCP), TCP, UDP, bant genişliyi*

Key words: *QoS, Class of Service (CoS), Differentiated Services Code Point (DSCP), TCP, UDP, bandwidth*

IP şəbəkələrində adekvat Xidmət Keyfiyyətinin (QoS) təmin edilməsi bugünkü müəssisə IT infrastrukturunun gətirdikcə daha vacib aspektinə çevrilir. QoS təkcə audio və videoların şəbəkə üzərindən ötürülməsi üçün deyil, həm də bu yaxınlarda böyüyən Əşyaların Internetinin (IoT) dəstəklənməsi üçün vacib amildir. Burada QoS-un nə üçün vacib olduğunu və necə işlədiyini izah edəcəyəm.

Şəbəkəyinizdə işləyən bəzi proqramlar gecikməyə həssasdır. Bu proqramlar adətən TCP protokolundan fərqli olaraq UDP protokolundan istifadə edir. Zaman fərfinə görə TCP və UDP arasındakı əsas fərq bunlardır: TCP, tranzit zamanı itirilmiş paketləri yenidən ötürür. Faylların bir kompüterdən digərinə ötürülməsi üçün TCP paketlərindən istifadə edilməlidir, çünki hər hansı bir paket itirildikdə, düzgün formalaşdırılmadıqda və ya sıradan çıxarıldıqda hədəf kompüterdə bərpa olunmaq üçün paketləri yenidən göndərə və yenidən təşkil edə bilər. Bununla belə, UDP proqramları üçün (məsələn, IP telefon zəngləri) itirilmiş paketlər yenidən ötürülə bilməz.

Bunun səbəbi səs paketlərinin ardıcıl axın kimi gəlməsidir, təkrar ötürmə paketləri burada faydasızdır. Beləliklə, hər hansı itirilmiş və ya gecikmiş paket UDP protokolu ilə işləyən proqramlar üçün əsl problemdir. Səsli zənglərə misal çəksək, zəng zamanı hətta bir neçə paket itirilməsinə, səs keyfiyyətinin dalğalı və anlaşılmaz olmasına

səbəb olacaq. Bundan əlavə, paketlər titrəməyə həssasdır. Jitter axın tətbiqinin gecikmə müddətinin dəyişməsidir.

Şəbəkənin idarə etmək üçün çoxlu bant genişliyi və trafik varsa paket itkisi, gecikmə və ya titrəmə ilə bağlı probleminiz olmamalıdır. Bununla belə, bir çox korporativ şəbəkələrdə marşrutlaşdırıcıların və açarların həddindən artıq tutulmağa başladığı vaxtlar olacaq. Bu zaman paketləri atmağa başlayacaqlar, çünki onlar emal üçün lazım olan vaxtdan daha tez daxil olub çıxırlar. Bu halda, axın tətbiqləriniz zərər görür. QoS burada işə düşür.

QoS necə işləyir?

QoS şəbəkə infrastrukturunuzda paket itkisi, gecikmə və titrəmə problemlərini idarə etməyə kömək edir. Sonlu bant genişliyi ilə işlədiyimiz üçün ilk işimiz bu üç şeyi idarə etməkdə hansı tətbiqlərin daha çox fayda verəcəyini müəyyən etməkdir.

Şəbəkə və proqram administratorları şəbəkədəki bant genişliyinə uyğun olaraq prioritet almalı olan tətbiqləri müəyyən etdikdən sonra bu trafiki müəyyən etmək lazım gələcək. Trafiki müəyyən etmək və ya qeyd etmək üçün bir neçə yol var. Xidmət Sınıfı (CoS) və Differensiallaşdırılmış Xidmətlər Kod Nöqtəsi (DSCP) iki nümunədir. CoS, 2-ci DSCP 3-cü səviyyənin paket başlığında məlumat axını qeyd edərkən, 3-cü səviyyənin paket başlığında məlumat axını qeyd edəcək. Tətbiqlər fərqli şəkildə qeyd oluna bilər ki, bu da şəbəkə avadanlıqlarına məlumatları müxtəlif qruplara təsnif etməyə imkan verir.

İndi məlumat axınlarını müxtəlif qruplara ayıra bildiyimiz üçün bu məlumatdan bəzi məlumat axınlarına üstünlük vermək üçün istifadə edə bilərik. Bunu sıralama kimi anlaya bilərik. Məsələn, əgər səs trafiki işarələnibsə və bir keçiddə şəbəkə bant genişliyinin çoxuna daxil olmaq üçün icazə yaradılsa, marşrutlaşdırma və ya keçid cihazı bu paketləri növbənin önünə keçirir və dərhal irəli aparır. Bununla belə, standart TCP məlumat ötürmə axını daha aşağı prioritetə malikdirsə, ötürülmək üçün kifayət qədər bant genişliyi olana qədər gözləyəcək. Növbə çox dolu olarsa, ilk öncə aşağı prioritetli paketlər atılacaq.

Ədəbiyyat

1. QOS Nedir? (beyaz.net)
2. What is Quality of Service? - Palo Alto Networks
3. Mojib, G.; Aman, A.H.M.; Khalaf, M.; Hassan, R. Simulation Analysis for QoS in Internet of Things Wireless Network. 3C Tecnologia. Glosas de innovación aplicadas a la pyme. Special Issue 2019;
4. Slavata, O.; Holub, J. Impact of the codec and various QoS methods on the final quality of the transferred voice in an IP network. J. Phys. Conf. Ser. 2015;

Sanan Sohrab Babishov

Baku Business University

MBA master

sinansohrab7@gmail.com

RISKS AND CAUSES OF THEIR EMERGENCE

Key words: *risk, the theories about risks, the functions of risks, causes of risk emergence*

Açar sözlər: *risk, risklər haqqında teorilər, risklərin funksiyaları, risk yaranmasının səbəbləri*

The word risk is a concept of French origin and comes from the word “risk” [3, p.44]. The concept of risk, whose dictionary meaning is “the possibility of an event that may cause a loss, a loss or a danger”, is defined in different ways in different branches of science: Risk in the field of insurance; While it is defined as the existence of the risk of loss, probability of loss, uncertainty, the possibility that the actual result will be different from the expected result, the possibility of the emergence of any situation other than the expected situation, risk in banking; means the probability of failure in the collection or fulfillment of a loan given or a commitment made [3, p.123].

In decision theory, risk refers to situations where the decision maker cannot determine the consequences of an event. In the field of finance, risk; it is the probability of deviation from the occurrence of any planned or expected situation related to the financial aspect of the enterprise.

In the existing literature, the concept of risk, its characteristic elements and features are interpreted in different contexts. Discussions in economics have largely resulted in the formation of two risk theories - classical and neoclassical risk theory [4, p.166]. Prominent representatives of classical theory, Mil and Senior, when studying the profit of the entrepreneur, distinguished two elements in its structure:

a) share or interest on invested capital;

b) payment for possible risk. According to this theory, risk is equated with the expectation of losses that may occur as a result of the implementation of this or that decision.

The neoclassical theory, which emerged in the 1920s and 1930s and was led by Knight, Marshall, and Piqué, is also based on two principles: an enterprise operating under uncertainty must be guided by two criteria: the size of the expected profit and the quantity of its possible fluctuations.

According to this theory, the behavior of the entrepreneur is conditioned by the concept of ultimate utility. In other words, if it is necessary to choose one of the two options of capital investment that provide equal returns, then it is advisable to choose the option with less profit fluctuations. Nowadays, the neoclassical risk theory developed by the famous economist Keynes is now recognized.

There are two functions of risk - stimulating and protective. There are two aspects of the stimulating function: constructive and deconstructive. The first aspect manifests itself in the role of risk as a catalyst in solving economic problems.

The second aspect manifests itself in the fact that decision-making and implementation lead to unjustified risk-taking adventurism.

Consecutively, there are two aspects of the defense function - historical, genetic and socio-legal. The first aspect is that people are always spontaneously looking for forms and means of protection against possible undesirable consequences. The essence of the second aspect is the need to apply the category of legality of risk to economic, labor and criminal legislation.

There are various reasons for the risks that businesses or individuals will bear.

a) **Methodlessness and painlessness:** Starting a business without a strategic plan before starting a business carries a great risk.

b) **Excessive motivation:** Over-motivation is likely to indicate a life at work by providing comfort to employees and causing them to not approach work seriously.

c) **Negligence and lack of necessary tools:** Negligence towards work and the lack of necessary tools greatly damage the work system and open the door to the formation of risky situations.

d) **Time pressure:** Time pressure while doing business, fear of making mistakes, and lack of security increase stress.

f) **Expecting a lot of profits for small risks:** Some managers who take small risks expect big profits in return. This will only cause regression in the end.

g) **Environmental effects:** It is the risk that the service or product produced cannot be sold at the desired price due to environmental effects and fluctuations in the markets.

References

1. Əhmədov M.A., Hüseyn A.C. İqtisadi risklərin təsnifatı. Şərq və Qərq, Bakı, 2016, 312 səh.
2. Əyyubov V.S., Tağıyev A.M. İqtisadi risklərin tənzimlənməsi. Elm: Bakı, 2018, 561 səh.
3. Gündüz C.K. Ekonomik Kalkınmada Risk Sorunları. ABC: İstanbul, 2016, 444 s.
4. Selma A.A. Risk sürecinde yaşanan ekonomik sorunlar. TT: İstanbul, 2017, 563 s.
5. Serdar E.A. Risklerin Ekonomik Etkisi. Koçak: Ankara, 2015, 453 s.

Günay Rza qızı Əliyeva

Bakı, Azərbaycan

Magistr

gunay.aliyeva5@mail.ru

SOSIAL MÜDAFİƏ SİSTEMİNİN MALİYYƏLƏŞDİRİLMƏSİ

Açar sözlər: *sosial müdafiə, sosial sığorta, maliyyə, büdcə, pensiya*

Key words: *social protection, social insurance, finance, budget, pension*

*“Əsas istiqamətlər sosial sahəyə aid olmalıdır. Biz ilk növbədə, sosial müdafiəni gücləndirməliyəm və büdcəyə ediləcək əlavələr ən əvvəl sosial məsələlərin həllinə yönəldilməlidir”.
İlham Əliyev*

Hər bir dövlətin iqtisadi siyasətinin əsas məqsədlərindən biri vətəndaşlarının sosial vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasına yönəldilmiş sosial müdafiə sistemi və onun maliyyə təminatıdır. Müstəqilliyin ilk illərindən etibarən ölkəmizdə sosial müdafiə sisteminin inkişafı istiqamətində tədbirlər həyata keçirilmişdi. Ümummilli lider Heydər Əliyevin sosial sahəyə davamlı diqqəti müstəqil Azərbaycan dövlətinin sosial siyasətinin formalaşması və təkmilləşməsinə səbəb olmuşdu. Prezidentin “Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin yaradılması haqqında” 10 dekabr 1992-ci il tarixli Fərmanı ilə Azərbaycan Respublikası Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi, «Azərbaycan Respublikası Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun yaradılması haqqında» 30 sentyabr 1992-ci il tarixli Fərmanı ilə Azərbaycan Respublikasının Pensiya Fondu və Azərbaycan Respublikasının Dövlət Sosial Müdafiə Fondu yaradıldı. Azmənatlı vətəndaşlara xüsusi qayğının nəticəsi olaraq əlil və şəhid ailələrinin mənzil-məişət şəraitinin yaxşılaşdırılması, pensiyaların, müavinətlərin artırılması, əhalinin məşğulluğunun gücləndirilməsi kimi bir sıra tədbirlər həyata keçirilməyə başlandı.

Əhalinin sosial müdafiəsi üzrə tədbirlərin maliyyələşdirilməsi dövlət büdcəsi, büdcədənəknar fondlar, o cümlədən Dövlət Sosial Müdafiə Fondu, İcbari Tibbi Sığorta Fondu, qeyri-dövlət maliyyələşmə mənbələri (xüsusi və ictimai xeyriyyə fondları, dini təşkilatlar və sairə) hesabına təmin edilir.

Sosial müdafiənin maliyyələşməsi birbaşa maliyyələşmə və dolaylı maliyyələşmə yolu ilə həyata keçirilir. Birbaşa maliyyələşmə zamanı pul vəsaitləri məqsədli təyinatla sosial müdafiənin maliyyələşməsinə yönəldilir. Dolaylı maliyyələşmə isə üç üsulla təmin edilir: güzəştli vergiqoyma, güzəştli kreditləşmə və sosial cəhətdən əhəmiyyətli olan əmtəə və xidmət növlərinə güzəştli vergiqoyma.

Beynəlxalq təcrübəyə nəzər saldıqda görürük ki, sosial-müdafiə sahəsində maliyyələşdirmə mexanizminə görə dünya ölkələri fərqlənir. Sosial-müdafiənin sosial-demokrat (Skandinaviya ölkələri və Yeni Zelandiya) və Beveric (İrlandiya) modellərində sosial siyasətin başlıca maliyyələşmə mənbəyini dövlət büdcəsinin vəsaitləri təşkil edir. Bismark modelində (kontinental Avropa ölkələri) sosial-müdafiə üçün əsas maliyyələşmə mənbəyi kimi sosial sığorta haqları çıxış edir.

Ölkəmizdə əhalinin sosial müdafiəsinin maliyyə təminatının yaxşılaşdırılması daim diqqət mərkəzindədir. Digər mənbələrlə yanaşı dövlət büdcəsindən sosial sahəyə ayrılan vəsaitin həcmi ildən ilə artırılır. Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin ilkin məlumatına görə 2021-ci ildə dövlət büdcəsi xərclərinin 10297,1 mln. manatı sosialyönümlü xərclərin (əməyin ödənişi fondu, təqaüd və sosial müavinətlər) maliyyələşdirilməsinə yönəldilib ki, bu da 2020-ci illə müqayisədə 642,9 mln. manat və ya 6,7 faiz çoxdur. 2020-ci ildə məcburi dövlət sosial sığorta haqları hesabına 9507,4 min manat məbləğində uşağın anadan olmasına görə birdəfəlik müavinat, 9245,6 min manat məbləğində 3 yaşınadək uşağa qulluğa görə müavinat, 25884,4 min manat məbləğində dəfn üçün müavinat ödənilmişdir.

2021-ci ilin əvvəlinə 2020-ci illə müqayisədə bir nəfərə düşən orta aylıq ünvanlı dövlət sosial yardımı 14,1% artaraq 57,1 manat, aylıq pensiyaların orta məbləği isə 14,7% artaraq 302,24 manat təşkil

etmişdir. O cümlədən 2021-ci ilin əvvəlinə 2020-ci illə müqayisədə yaşa görə aylıq pensiya 13,7 % artaraq 331,41 manat, əlilliyə görə aylıq pensiya 13,6 % artaraq 260,9 manat, ailə başçısını itirməsinə görə pensiya 25,1% artaraq 263,04 manat təşkil etmişdir. [1,s.15]

“Əmək pensiyaçılarının sosial müdafiəsi sahəsində əlavə tədbirlər” haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2022-ci il 8 fevral tarixli Sərəncamı ilə orta aylıq nominal əmək haqqının illik artım tempinə uyğun olaraq 2022-ci ilin 1 yanvar tarixindən bütün növ əmək pensiyalarının sığorta hissəsi indeksləşdirilərək artırılması və maddi yardımın verilməsi həyata keçirilmişdir. Bununla da pensiyaların orta hesabla daha 9 faiz artması nəticəsində pensiyaların orta aylıq məbləğinin 2022-ci ildə 360 manata, o cümlədən yaşa görə pensiyaların orta aylıq məbləğinin 385 manata çatacağı gözlənilir. [2]

Prezident İlham Əliyevin Sərəncamı ilə təsdiqlənmiş “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər” adlı sənədə əsasən 2022-2025-ci illərdə ortamüddətli dövr üzrə xərclərin proqnozlaşdırılması zamanı sosial ödənişlərin indeksasiyası, əhalinin mənzilə olan tələbatının ödənilməsi və məişət şəraitinin yaxşılaşdırılması məqsədilə güzəştli ipoteka kreditlərinin verilməsi, müharibə veteranlarının, əlil və şəhid ailələrinin sosial vəziyyətinin yaxşılaşdırılması əsas məqsəd olacaq. Cari xərclər strukturunda əmək haqqı, pensiyalar, digər sosial müavinətlər və ödənişlər, Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun büdcəsinin balanslaşdırılması ilə bağlı xərclər, İcbari Tibbi Sığorta üzrə Dövlət Agentliyinə ödənişlər əsas paya malik olacaqdır.

Ölkə başçısının 9 avqust 2018-ci il tarixli Fərmanına əsasən Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin tabeliyində DOST (Dayanıqlı və Operativ Sosial Təminat) Agentliyinin və “DOST” mərkəzlərinin yaradılması ilə əhaliyə sosial xidmətlərin “bir pəncərə”dən operativ və şəffaf şəkildə təqdim olunmasını təmin edir. 2019-2025-ci illər ərzində ölkə üzrə ümumilikdə 31 “DOST” mərkəzinin yaradılması nəzərdə tutulub.

Azərbaycanda iqtisadiyyatın bütün sahələri ilə yanaşı, sosial müdafiə sahəsində aparılan islahatlar zaman keçdikcə öz bəhrəsini verir. Bunu apardığımız tədqiqat nəticələrinə əsaslanaraq qeyd edə bilərik ki, son illər əhalinin sosial rifah halı daha da yüksəlmişdir. Bütün bunlar cənab Prezident İlham Əliyevin apardığı düzgün sosial siyasət nəticəsində mümkün olmuşdur. Əminik ki, Azərbaycan qarşıdakı illərdə yüksək sosial rifah cəmiyyətinə malik qüdrətli dövlətə çevriləcək.

Ədəbiyyat

1. “Səhiyyə, sosial müdafiə və idmanın əsas göstəriciləri” Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi , Bakı-2021,51 s.
2. www.sosial.gov.az Azərbaycan Respublikası Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiə Nazirliyinin rəsmi saytı.

Rövşanə Rövşən qızı Müzəffərli
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Magistrant
muzaffarli.rovshana@gmail.com

TƏHSİLİN AİLƏ İNKİŞAFINDA MÖVQEYİ

Açar sözlər: *dövlət siyasəti, əmək bazarı, inkişaf, cəmiyyət, tələbat*

Key words: *public policy, labor market, development, society, demand*

Ailə 4 sözdən ibarət olmasına baxmayaraq, çox böyük və geniş anlayışa malikdir. Dünyanın istənilən mövqeyində doğulan hər bir fərd ilk gözünlü ailədə açır. İnsan inkişafında ailənin rolu və verdiyi imkanları əvəzsizdir və onun yerini heç nə doldura bilməz. Hətta müasir elmə araşdırmalar sübut edir ki, insan inkişafı üçün ilk 1000 gün çox vacib rol oynayır. İnsan kapitalında bu müddət çox önəmlidir. Hər insanın öz evində kitablarla dolu bir kitab rəfinə rastlaması onun elmə olan marağını ikiqat artırır. İnsanlardan ibarət olan cəmiyyət zaman çərçivəsində inkişaf etdikcə, fərdin istək və təklifləri artır. Bu artım nəticəsində həyatının daima inkişafda olmasına meyillənir. Beləliklə, insanlar hər zaman ilk növbədə özlərini, daha sonra ailə və tanış çevrələrinin mənafeyini düşünürlər. Bu düşüncələr məişət anlayışına gətirib çıxarır (1, s.188).

İnsanların yaşı, yaşayışı, ailə vəziyyəti məişət anlayışını və onun spesifik xüsusiyyətlərini müəyyən edir. İnsanda formalaşan məişət davranışı onun ailədə yaranan və orda inkişaf edən davranışlarının məcmusu olaraq bilinir. Bu davranışa təsir edən mühim bir məsələ isə təhsildir. Təhsil sferası insanı və onun hərəkətlərini formalaşdırın ikinci əsas kimi götürülür. Ölkədə təhsil səviyyəsinin yüksəlməsi onun mədəniyyətinə, tarixinə verilən dəyərin yüksəlməsi deməkdir. Son dövrlərdə texnologiyanın inkişafı və ətraf mühitdə baş verən kəskin dəyişikliklər səbəbiylə təhsil və texnoloji vasitələrin vəhdəti cəmiyyətlər arasında da marağa səbəb olmuşdur (1, s.189-191).

Təhsil daima inkişafa ehtiyacı olan bir sahədir. Cəmiyyət tərəqqiyə nail olmaq istəyirsə, dövlət siyasəti ilə birgə hərəkət edərək, ona müxtəlif mövzular üzrə öz dəstəyini göstərməlidir. Bu dəstək ilk növbədə bir ailədə olan kiçik yaşlı fərdin təhsilə və yaxud elmə yönləndirilməsiylə başlayır. 1991-ci ildən sonra 70 illik əsarətə son qoyan Azərbaycan müstəqil dövlət olaraq, öz tarix və mədəniyyətini yaşatmaq və tanıtmmaq üçün təhsil sferasına geniş diqqət ayırmışdır. Məktəbəqədər pillədən başlayaraq, bütün ali təhsil müəssisələrində Azərbaycan tarixi öz acı gerçəkləriylə elmə iz qoymuşdur. Bu gün hər bir azərbaycanlı pedaqoq və xadimin qarşısında əsas vəzifə dövlət siyasətini şərəflə yerinə yetirməkdir. Dövlət də öz növbəsində cəmiyyət fərdlərinə əmək bazarında təcrübəli kadrlar yetişdirməyə çalışır və bunun üçün əsaslı addımlar atır. Dövlətin taleyi xalqın şüurunun xarakteristikası və inkişaf dərəcəsindən çox asılıdır. O, cəmiyyətdə mövcud olan insanları siyasi cəhətdən birləşdirməyə çalışmaqla, müəyyən mənada ictimai orqanizm kimi çıxış edir. Beləliklə, müəyyən sahədə bir inkişaf üçün cəmiyyət və dövlət birlikdə iştirak etməlidir. Belə halda, alınan nəticə daha müsbət olur (3, s.8-12).

Təhsilli ailədə dünyaya gələn hər bir uşaq kitaba və elmə valideynlərindən təsirlənərək, böyük maraq göstərir. Təhsil sahəsində əldə olunan bir sıra nailiyyətlərin başında bu tip hadisələr dayanır. Ailələrin həyat şəraitinin yaxşılaşdırılması, cəmiyyətə savadlı gənclərin bəxş edilməsi üçün təhsilin rolu əvəzsizdir. Azərbaycan Respublikası digər dövlətlərlə əlaqələrini möhkəmləndirmək istiqamətində azərbaycanlı tələbələrin dövlət büdcəsi hesabına xarici ölkələrə oxumağa göndərilməsi yolunda addımlar atır. Məqsəd təkcə elmdə deyil, Azərbaycanın digər ölkələrdə tanınması və dəyərlərinin açılanmasıdır. Natamam ailələrin yaranmaması, bu qavramın zamanla itməməsi və əhalinin sosial cəhətdən inkişafı üçün təhsil ön planda tutulan əsaslardan biridir.

Bütün bunlarla yanaşı, təhsildə müxtəlif yaşda və psixologiyada olan fərdlərin idarə olunmasında və onların təhsilə cəlbi istiqamətində sosial psixoloji xidmət göstərilir. Bu sahə üzrə işləyən ixtisaslaşmış

işçilər təhsil müəssisələrində baş verən hadisələrlə yaxından tanış olur və bundan təsirlənən fərdlərlə şəxsi işlər aparılır. Alınan hesabatlar sonrasinda isə təhsil xidməti əvvəlki illərlə müqayisə olunur. Bu hal təhsili inkişafa aparan və dünyanın bir çox ölkəsində tətbiq olunan tendensiyaadır.

Cəmiyyətdə tarix boyu və hələ də davam edən məsələlərdən biri də təbəqələşmədir. Dövlət siyasəti açıq sistemdə işləyir və demokratiyaya önəm verir. Sosial işdə bu ifadə sosial idarəetmə anlayışı olaraq tanınır və bu anlayış təbəqələşmə arasındakı həyat şəraitini minimuma endirmək yolunda çalışır. Kapitalizm və texnologiyanın inkişafı hər nə qədər buna təkan versə də, sosial iş sahəsi təhsillə olan bağını möhkəmləndirərək, bu məsələdə qətiyyətli qərarlar qəbul edir. Məqsəd ölkə əhalisi arasında olan fərqlilikləri əlaqələndirmək, adət və ənənələri təbliğ edən milli siyasəti həyata keçirməkdən ibarətdir. Bütün bunlar bir tərəfdən insanların maarifləndirilməsi yoluyla aparılır. İnformasiyanın bolluq təşkil etdiyi bir zamanda cəmiyyətin düzgün şəkildə məlumatlandırılması mədəniyyətlərarası integrasiyanın genişlənməsinə, ailə dəyərlərində olan nüansların aşılmasına səbəb olur.

Nəticə etibarilə, zaman süzgəcindən keçən, mənəvi dəyərlərin ilkində yer alan ailə ideologiyasının nəsildən-nəslə ötürülməsi təhsil sahəsi ilə vəhdət təşkil etməlidir. Bu, hər bir dövlətin düşünməli olduğu və üstündə işləməsi məcburi olan məsələlərdən biridir. Cəmiyyət də öz növbəsinə düşən öhdəliyi layiqincə yerinə yetirməlidir.

Ədəbiyyat

1. Q.Abbasova, Z.Hacıyeva Sosial fəlsəfə, Bakı-2012, 458 s.
2. A.D.Zamanov, H.İ.Əliyeva Sosial işin əsasları, Bakı-2015, 450 s.
3. M.Ağayev Pedaqoji fikir tarixində tərbiyə və təhsil, Bakı-2011, 178 s

Gülşən Fərhad qızı Aşurova

Qərbi Kaspi Universiteti

Magistrant

gulsen_qlyv@mail.ru

AİLƏ TƏRBIYƏSİNİN YENİYETMƏLƏRİN SOSIAL ADAPTASIYASINA TƏSİRİ

Açar sözlər: *ailə münəqişəsi, yeniyetməlik, sosial adaptasiya, valideyn münasibəti, cəmiyyət*

Key words: *family conflict, adolescence, social adaptation, parental relationship, society*

Valideyn münəqişəsi yeniyetmədə emosional sıxıntıya səbəb olur və onun funksional imkanlarını pozur və nəticədə qısa və uzunmüddətli adaptasiya problemlərinə yol açır. Bu kimi və bir çox problemlərə səbəb olduğu üçün belə situasiya stressli vəziyyət kimi qəbul edilməkdədir. Valideyn münəqişəsi (ədəbiyyatda valideyn münəqişəsi, ər-arvad münəqişəsi və ya evlilik münəqişəsi kimi münəqişə -müxtəlif terminlərlə ifadə olunur), uşaq və yeniyetmələrin adaptasiya problemləri ilə həm birbaşa həm də dolaylı yolla əlaqəlidir. Birbaşa təsirlər; valideynləri arasında münəqişəyə təkrar məruz qalan uşaq və yeniyetmələrin xarici və daxili oriyentasiya probleminin artdığı özünü biruzə verir [2, səh30].

Ailəyə sistem kimi baxan tədqiqatçılar isə valideynlər arası münəqişənin dolaylı təsirlərini müdafiə edirlər. Ailə sistemləri nəzəriyyəsinə görə ailə və onun alt bölmələri bir-birinə istinad edir və onlar sərhədləri arasında qarşılıqlı əlaqə olan iyearxik sistemdir. Sistem yanaşması çərçivəsində nəzərdən keçirilən diffuziya hipotezi də belədir ki, ailədəki sistemlərdən birində müsbət və ya mənfi emosional təcrübələr, davranışlar və ya düşüncələr, müxtəlif dinamikalı digər sistemlərə də təsir edir. Məsələn, valideynlər arasında həll olunmamış münəqişələrin yaratdığı mənfi emosiyalar, gərginlik və stress halları valideyn övlad münasibətlərinə təsir etməklə bərabər həmçinin valideynlərin ailədəki rollarını da poza bilər. Pozulan və ya

disfunktional olan ana-ata rolları uşaqda adaptasiya problemlərinə səbəb olur [1, səh 73].

Validəyn münəqişəsi və yeniyetmələrin uyğunlaşma problemləri arasında əlaqədə valideynlərin rolu (diffuziya fərziyyəsini dəstəkləyən) ilə bağlı araşdırmalar əsasən Qərb ədəbiyyatında əldə edilsə də, bəzi mədəniyyətlərarası tədqiqatlar da bu araşdırmaları dəstəkləyir. Mədəniyyətlərarası araşdırmalarda əsas fərq birbaşa və dolaylı təsirlərin gücü ilə bağlıdır. Tədqiqatlara əsasən valideynlər arasında münəqişənin birbaşa təsirlərinin valideynliyin vasitəçi təsirindən daha güclüdür [4, səh 12].

Beləliklə , ailə insanın cəmiyyətlə qarşılıqlı əlaqəsinin ilk institutudur. Erkən uşaqlıqdan onun şüurunu, iradəsini və hisslərini istiqamətləndirir. Ailənin adət-ənənələrinin nə olmasından, uşağın orada hansı yeri tutmasından və gələcək məktəblinin necə inkişaf etməsindən, ona münasibətdə tərbiyə xəttinin nə olmasından çox şey asılıdır. Valideynlərin rəhbərliyi və təsiri altında uşaq ilk həyat təcrübəsini, ətraf aləm haqqında elementar bilik və təsəvvürləri, yaşamaq və cəmiyyətlə qarşılıqlı əlaqədə olmaq bacarıq və vərdişlərini əldə edir. Ona görə də ailənin onun sosial inkişafına müsbət təsir göstərməsi, valideynlər isə ailədə düzgün tərbiyənin vacibliyini dərk etməsi vacibdir [3, səh 68].

Ədəbiyyat

1. Andreyeva D.A. O ponyatii adaptatsii: Issledovaniya adaptatsii studentov k obucheniyu v vuze. – M.: Chelovek i obshchestvo, 2006. - 451 s.
2. Belinskaya Ye.P., Tikhomandritskaya O.A. Sotsialnaya psixologiya lichnosti. - M.: Aspekt Press, 2001. – 300 s.
3. Klaykov I.D. Tsivilizatsiya i adaptatsiya. — M.: Progress, 1984. — 239 s.
4. Petrovski A.V. Psixologiyada şəxsiyyətin başa düşülməsinə /Psixologiya sualları. - 1981. - No 2. -səh. 40–46.

Elvin Məhəmməd oğlu Canbaxışov

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Magistrant

e.janbakhishov@unec.edu.az

POÇT ŞÖBƏLƏRİNİN KOMMUNİKASIYADA ROLU

Açar sözlər: *poçt şöbələri, xidmət, rəqabət, infrastruktur, çatdırılma*

Key words: *post offices, service, competition, infrastructure, delivery*

Bütün dünyada hökumətlər əsrlər boyu poçt xidmətinin faydasını anlayıblar. Poçt Xidmətinin qurulmuş bir şəbəkə kimi sahib olduğu rəqabət üstünlüyünə əlavə olaraq, poçt göndərişində qanuni monopoliyaya malikdir belə ki o daha az məskunlaşmış və yoxsul ərazilərə xidməti genişləndirməyə kömək etmək üçün daha sərfəli çatdırılma marşrutlarını rəqabətdən qoruyur və universal xidmət öhdəliyini (universal service obligation - USPS) yerinə yetirir.

1934-cü ildən bəri Poçt şöbələri poçt qutularını qəbul etməkdə monopoliyaya sahibdir, həmin bu monopoliya rəqibi United Parcel Service (UPS) - in sona çatması üçün lobbicilik etmişdir. Universal xidmət öhdəliyi əslində böyük tarazlayıcıdır. Məktubların və bağlamaların uzaq və az məskunlaşan ərazilərə və ya həmin ərazilərdən başqa yerlərə daşınması daha çox xərc tələb etsə də, bu fərq poçtda öz əksini tapmır. Siz Alyaskadan Florida ştatının Homestead şəhərinə məktub göndərə bilərsiniz, eyni möhürlə Nyu-Yorkda küçənin digər tərəfinədə məktub göndərə bilərsiniz. Tənzimlənən qiymətlər və vahid xidmət həmçinin kiçik biznesə iri müəssisələrlə rəqabət aparmağa, sahibkarlığı təşviq etməyə və iqtisadi gücün konsentrasiyasına qarşı çıxmağa kömək edir. Şirkətlər Poçt Xidməti ilə toplu endirimlər barədə danışıqlar apara bilsələr də, favoritizmdən qorunmaq üçün bunlara Poçt Tənzimləmə Komissiyası (Postal Regulatory Commission) tərəfindən nəzarət edilir. Bir funtun altında

çəkisi olan bağlamalar üçün Parcel Select Lightweight kimi bir çox xidmətlər göndəricidən asılı olmayaraq vahid qiymətə malikdir.

Poçt şəbəkəsi xalqımızı və iqtisadiyyatımızı birləşdirən birləşdirici toxumanın bir hissəsidir. Yol şəbəkəsi kimi fiziki infrastrukturdan daha çox xidmət kimi baxılsa da, bu fərqi aydınlaşdırılmasına ehtiyac var. Yollar təmir və digər xidmətlər tələb edir, poçt şəbəkələri isə poçt şöbələri, paylayıcı mərkəzlər və digər qurğuları tələb edir. Bu şəbəkələr bir-birini gücləndirir. Yol tikintisi və fiziki infrastrukturda digər sərmayələr poçt şəbəkəsinin genişlənməsinə imkan verdi ki, bu da öz növbəsində poçt yollarına, paylayıcı mərkəzlərə və digər infrastrukturlara daha çox sərmayə qoyulmasına təkan verdi. Ölkəmizin fiziki infrastrukturunu ilə poçt xidməti arasında başqa bir ümumi cəhət az məskunlaşan ərazilərdə adambaşına daha yüksək xərclərdir

Zaman keçdikcə poçt inhisarının konturları dəyişdi. Poçt Xidmətinin və onun özəl sektordakı rəqiblərinin edə biləcəyi və edə bilməyəcəyinə dair məhdudiyyətlər həmişə mübahisə mövzusu olmuşdu. Poçt xidməti 1979-cu ildə təcili poçt göndərişləri üzrə inhisarını itirdi və uzun müddətdir ki, bağlama çatdırılmasında özəl şirkətlərlə rəqabət aparır. Bu fəaliyyətlər məhduddur, məsələn, poçt xidməti paketlərdə illər ərzində dəyişən çəki və ölçü məhdudiyyətlərinə məruz qalır. Ekspres hava çatdırılmasında qabaqcıl olan FedEx və yarandığı gündən daha böyük bağlamalara diqqət yetirən UPS kimi qurumlar, poçt xidməti ilə rəqabətdir.

Özəl sektor şirkətlərini Poçt Xidmətinin rəqabətindən qorumaq, ictimai məqsədə xidmət edib-etməməsindən asılı olmayaraq, çox vaxt özlüyündə məqsəd kimi qəbul edilir. Məsələn, 1952-ci ildə Konqres, rəqabət aparan dəmir yolu əsaslı çatdırılma xidmətini (USPS 2020d) dəstəkləmək üçün boş bir cəhdlə Poçt Xidmətinin paket çəki limitini 40 funta qədər azaldı. Ümumiyyətlə, bu məhdudiyyətlərin yumşaldılması evə çatdırılmaya arxalanan istehlakçılara və şirkətlərə fayda verdi. 1913-cü ildə Parcel Post, Sears, Roebuck kataloqunun tətbiqi ilə dörd funt çəki limiti qaldırıldıqda, bir il ərzində beş dəfə artdı

Rəqiblər poçt inhisarını qırmağa çalışsalar da, Poçt Xidmətinin rəqabət qabiliyyətli biznesini genişləndirmək səylərinə müqavimət göstərilir. Keçmiş Poçt Xidməti Baş Müfəttişi və İdarə Heyətinin sədr müavini David C. Williams, digərləri ilə yanaşı, qeyd etdi ki, Poçt Xidməti poçt şöbələrinin saxlanması və gündəlik çatdırılma ilə bağlı sabit xərcləri kompensasiya etmək üçün daha çox xidmətlər təklif edə bilər . Məsələn, poçt şöbələri FedEx Office və The UPS Store tərəfindən təmin edilən bir çox çap və digər xidmətləri təklif edə və bağlamaların çatdırılması üçün şkafların istifadəsini genişləndirə bilər (USPS OIG 2013). Eyni şəkildə, poçt daşıyıcıları ərzaq məhsulları da daxil olmaqla yerli mağazalardan götürüb çatdırılma edə bilər.

Poçt Xidmətinin təklif etdiyi xidmətlərin genişləndirilməsi onun ictimai xidmət mandatı ilə bağlı sabit xərcləri kompensasiya etmək üçün təkə gəlir gətirə bilməz, həm də ödənilməmiş ehtiyacları qarşılaya bilər. Poçt xidməti maliyyə institutları tərəfindən lazımı səviyyədə təmin olunmayan aztəminatlı icmalara bank xidmətləri və ya kənd yerlərində yüksəksürətli internetə çıxış təmin edə bilər. 2006-cı il Poçt Hesabatlılığı və Təkmilləşdirmə Aktı (PHTA) poçt xidmətinin pasport ərizələrinin işlənməsi, sürətin sürətinin çıxarılması və kolleksiya markalarının satışı kimi məhdud sayda əsas xidmətlərə təqdim edə biləcəyi qeyri-poçt xidmətlərini məhdudlaşdırdığı üçün bu cür xidmətlərin genişləndirilməsi Konqresin tədbirləri tələb edir.

Ədəbiyyat

1. Nandkumar Kollara , Digital transformation, business models and the postal industry
2. <https://www.epi.org/publication/the-war-against-the-postal-service/>

Ağamirzə Qaçay oğlu Hüseynov

Bakı Dövlət Universiteti

Magistrant

agamirze.100@gmail.com

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA MƏHKƏMƏDƏN
KƏNAR HÜQUQİ MÜDAFİƏ VASİTƏSİ KİMİ
MÜNSİFLƏR MƏHKƏMƏSİNİN TƏHLİLİ**

Açar sözlər: *münsiflər məhkəməsi, saziş, mübahisə, tərəf, hüquq münasibəti*

Key Words: *arbitration court, agreement, legal dispute, party, legal relation*

Məhkəmə yolu ilə hüquq, azadlıq və mənafeələrin müdafiəsi xeyli zaman aldığından, daha çox pul vəsaiti sərf olunduğundan, formallıq və digər səbəblərə görə insanlar üçün əlçatanlılığı müəyyən qədər azdır. Yuxarıda qeyd edilən səbəblərə görə hüquq və azadlıqların məhkəmədən kənar müdafiəsinin rolu getdikcə artmaqdadır. Məhkəmədən kənar hüquqi mübahisələri həll edən orqanlardan biri də münsiflər məhkəməsidir.

Münsiflər məhkəməsi konkret mübahisəni həll etmək üçün tərəflərin razılığı ilə seçilmiş məhkəmədir. Beynəlxalq təcrübədə həm daimi fəaliyyət göstərən arbitraj idarələrinə, həm də birdəfəlik fəaliyyət üçün (konkret işə baxılması ilə əlaqədar) yaradılan arbitrajlara rast gəlinir. Lakin hər bir konkret işə baxacaq münsiflər tərəflərin razılığı ilə seçilir (daimi arbitraj idarəsi olduqda onun üzvləri sırasından) (5)

V.F. Popondopulonun və V.F. Yakovlevanın fikrincə, münsiflər məhkəmələri xüsusi-hüquqi institutdur, onlar məhkəmə sisteminə aid edilmir, ədalət mühakiməsini həyata keçirmir, məhkəmə hakimiyyəti orqanı deyil. (7) Ümumiyyətlə münsiflər məhkəməsi hüquq münasibəti subyektlərinin onların arasında yaranmış mübahisənin həlli üçün özlərinin seçdikləri qeyri-dövlət məhkəməsidir.

Münsiflər məhkəməsi – mübahisənin münsiflər məhkəməsinə verilməsi barədə mübahisə edən tərəflərin qarşılıqlı razılığı əsasında məhkəmə orqanı qismində seçilən qeyridövlət orqanıdır.

Mülki Prosessual Məcəllənin 29-cu maddəsinə əsasən, məhkəməyə aid olan mübahisə qanunla, beynəlxalq müqavilələrlə və ya tərəflərin sazişi ilə nəzərdə tutulan hallarda, işdə iştirak edən şəxslərin yazılı razılığı ilə münsiflər məhkəməsinin həllinə verilə bilər.

Mülki prosessual Məcəllənin 29-cu maddəsi mübahisənin münsiflər məhkəməsinə verilməsi imkanın üç halla məhdudlaşdırıb; qanun, beynəlxalq müqavilə və tərəflərin sazişi. Bu aktlarda nəzərdə tutulduqdan sonra işdə iştirak edən şəxslərin yazılı razılığı tələb olunur. Əgər tərəflər mübahisə yarandığı halda mübahisənin münsiflər məhkəməsində baxılmasına dair saziş bağlayıblarsa, yəni mübahisənin münsiflər məhkəməsində baxılmasına yazılı razılıq veriblərsə, təkrarən onlardan yazılı razılıq alınmasının məqsədinin nə olduğu məlum deyildir. Təkrarən yazılı razılıq mütləqdirsə, burdan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, mübahisənin münsiflər məhkəməsinə verilməsinə dair sazişin heç bir əhəmiyyəti yoxdur. Həmçinin Mülki Prosessual Məcəllədə tərəflərin sazişi ilə mübahisənin münsiflər məhkəməsinə verilməsi nəzərdə tutulsa da, sonradan işdə iştirak edən şəxslərin razılığının alınması tələb olunur. Yəni tərəflərin sazişinin həyata keçirilməsi üçüncü şəxslərin də iradəsindən asılı edilmişdir.

Mülki Prosessual Məcəllənin 259.0.5-ci maddəsinə əsasən, qanuna müvafiq olaraq tərəflər arasında həmin mübahisənin münsiflər məhkəməsində baxılması üçün müqavilə bağlanmışsa və işə mahiyyəti üzrə baxılmasından əvvəl mübahisənin məhkəmədə həll edilməsinə dair cavabdeh tərəfindən etiraz daxil olarsa, məhkəmə ərizəni baxılmamış saxlayır. Bu zaman sual yaranır ki, ərizə baxılmamış saxlandıqdan sonra işdə iştirak edən şəxslərin hər hansı biri mübahisənin münsiflər məhkəməsində baxılmasına razılıq verməsə, iş hansı formada həll edilməlidir?

Qanunun tələbindən aydın görünür ki, bu halda münsiflər məhkəməsi işə baxa bilməz. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 71-ci maddəsinin VII hissəsini eləcə də Mülki Prosessual Məcəllənin 4.1-ci maddəsinə rəhbər tutaraq, iddiaçı yenidən

məhkəməyə müraciət edə bilər. Lakin məhkəmə prosesi isə əsassız uzanacaqdır. Respublikasının Konstitusiyasının 60-cı maddəsinin II hissəsinə əsasən, hər kəsin hüququ var ki, onun işinə qərəzsiz yanaşılsın və həmin iş inzibati icraat və məhkəmə prosesində əqləbatan müddətdə baxılsın. Yəni şəxsin əqləbatan müddətdə məhkəmə araşdırması hüququ pozulacaqdır.

Hesab edirəm ki, bütün bu mənfi halların aradan qaldırılması üçün əgər tərəflərin məhkəməyə aid olan mübahisənin münisflər məhkəməsinin həllinə verilməsi barədə sazişi varsa, onlar birbaşa sazişdən çıxış edərək mübahisəni münisflər məhkəməsinə vermək imkanına malik olmalıdırlar. Sonradan hər hansı bir razılıq tələb edilməməlidir.

Göründüyü kimi, AR MPM-də belə normalar təsbit olunsada, onların realizəsi mexanizmi yoxdur. Daha dəqiq desək, münisflər məhkəməsi hansı qaydada yaradılır, arbitrlər necə seçilir, onların hüquq və vəzifələri, münisflər məhkə-məsində işə baxılması qaydası, qərarın qəbul edilməsi və s. kimi məsələləri tənzim edən normalara rast gəlinmir. Belə olan halda, mübahisələr münisflər məhkəməsinə hansı qaydada verilir, hansı formada bu mübahisəyə baxılır, arbitrlərin seçilməsi hansı qaydada həyata keçirilir, qərarlar hansı qaydada qəbul və icra edilir? Bütün bu göstərilənlər qanunvericilik səviyyəsində tənzim olunmur.

Türkiyə cümhuriyyətində isə mübahisənin münisflər məhkəməsinə verilməsi üçün iki şərt tələb olunur. Mübahisə münisflər məhkəməsi üçün əlverişli olmalı və tərəflərin razılığı yazılı formada ifadə olunmalıdır. (6)

Türk hüquq mühakimələri haqqında qanunun 408-ci maddəsinə əsasən, Daşınmaz əşyalar üzərindəki eyni hüquqlardan və ya hər iki tərəfin iradəsindən asılı olmayan işlərdən irəli gələn mübahisələr münisflər məhkəməsi üçün əlverişsizdir. Yəni münisflər məhkəməsində baxıla bilməz. Həmçinin beynəlxalq təcrübədə nikahın pozulması kimi mübahisələr də münisflər məhkəməsində baxılmır. Çünki tərəflərin həmin məsələ ilə bağlı sərbəst qərar vermə imkanı mövcud deyildir. Şəxs digər şəxslərin hüququnu pozmamaqla istədiyi kimi öz əmlakına sərəncam vermək, sahibkarlıq fəaliyyəti və digər

mülki hüquqi fəaliyyətlə məşğul olsa da, ailə münasibətlərinin xüsusi xarakteri səbəbindən şəxs ailə hüquq münasibətlərinə daxil olarkən və ya daxil olduqdan sonra belə müstəqilliyə malik deyildir.

Yekun olaraq bildirmək istəyirəm ki, işə münsiflər məhkəməsində baxılması sadələşdirilmiş qaydada həyata keçirildiyindən bu qaydalar məhkəmə prosesini nizama salan çoxsaylı prosessual normalarla nizama salınmır. Bununla da münsiflər məhkəməsi vasitəsi ilə şəxslərin hüquqları azadlıqları və qanunla qorunan mənafeləri qısa zaman kəsiyində təmin və müdafiə olunur. Şəxslər hüquqlarının bərpası üçün məhkəmədə xeyli müddət gözləməli olmur. Münsiflər məhkəməsində işə baxılarkən formal tələblər çox olmadığından, həmin tələblərin yerinə yetirilməməsi şəxs üçün əhəmiyyətli mənfi nəticə yaratmadığından adətən şəxslər hüquqi yardım üçün də əlavə xərclər çəkməkdən azad olunurlar.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası <http://www.e-qanun.az/framework/897>
2. Azərbaycan Respublikasının normativ hüquqi aktlar haqqında Konstitusiya qanunu <http://www.e-qanun.az/framework/21300>
3. Azərbaycan Respublikasının Mülki Prosessual Məcəlləsi; <http://e-qanun.az/framework/46945>
4. “Beynəlxalq arbitraj haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu <http://www.e-qanun.az/framework/90>
5. Ə.H. Hüseynov, B.C. Kərimli, F.S. Manafov. Azərbaycan Respublikası Mülki-Prosessual Məcəlləsinin Kommentariyası. Bakı, Digesta nəşriyyatı, 2015. Səh 103.
6. Ergin Nomer/Nuray Ekşi/Günseli Öztekin Gelgel, Milletlerarası Tahkim Hukuku, İstanbul Kasım 2016, C.1, 5. Bası, s.1 vd.; Akıncı, səh 8
7. Kommersiya hüququ: Dərslik. V.F. Popondopulo və V.F. Yakovleva. Moskova 1997. 1-ci hissə, səh. 105.

Elçin Habil oğlu Səfərov

Bakı Biznes Universiteti

Magistrant

seferovelcin459@gmail.com

QISAMÜDDƏTLİ AKTİVLƏRİN UÇOTU VƏ TƏHLİLİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ

Açar sözlər: *qısamüddətli aktivlər, aktivlər uçotu, uçot təsnifatı, uçot təhlili, uçotun təkmilləşdirilməsi*

Key words: *current assets, asset accounting, accounting classification, accounting analysis, accounting improvement*

Qısamüddətli aktivlər, bir il ərzində biznesdən gəlir əldə edən şirkətin Aktivlərinə aiddir və eyni zamanda cari aktivlər olaraq da bilinən bu aktivlər təbiətə ən likviddir, yəni nağd pula çevrilə bilər və ya satmaq üçün bazarda satıla bilər və bir il müddətində əldə olunan puldur. Qısamüddətli aktivlər, şirkətin 1 il ərzində nağd pula çevirmək üçün bazarda satmağı gözlədiyi aktivlərdir. Bu aktivlər şirkətin cari aktivləri kimi də tanınır və balans hesabatında balansın aktiv tərəfində göstərilir. Cari aktivlərə misal olaraq səhm, inventar, pul və pul ekvivalentləri, ticarət debitor borcları qısamüddətli depozitlər, satıla bilən qiymətli kağızlar, əvvəlcədən ödənilmiş xərclər və s. Üstəlik, bu aktivlər normal iş prosesində pul qazanmaq üçün vacibdir. Biznesin əsas gəlir mənbəyidir. Ümumiyyətlə, ticarət işində əsasən qısamüddətli aktivlər istifadə olunur.

Aktivlərin təsnifatı bir iş üçün vacibdir. Məsələn, hansı aktivlərin cari aktivlər, hansının isə əsas aktivlər olduğunu başa düşmək bir şirkətin xalis dövrüyyə kapitalını anlamaqda vacibdir. Yüksək riskli bir sənayedə bir şirkətin ssenarisində, hansı aktivlərin maddi və qeyri-maddi olduğunu anlamaq onun ödəmə qabiliyyətini və riskini qiymətləndirməyə kömək edir.

Hansı aktivlərin əməliyyat aktivləri və hansı aktivlərin aktiv olmayan aktivlər olduğunu müəyyən etmək, hər bir aktivdən əldə

olunan gəlirin töhfəsini anlamaq üçün, həmçinin şirkətin gəlirlərinin neçə faizinin əsas iş fəaliyyətindən əldə olunmasını müəyyənləşdirmək üçün vacibdir.

Bir aktivin üç əsas xüsusiyyəti var:

Sahiblik: Aktivlər nəticədə pul və pul ekvivalentlərinə çevrilə bilən mülkiyyəti təmsil edir.

İqtisadi dəyər: Aktivlərin iqtisadi dəyəri var və dəyişdirilə və ya satıla bilər.

Mənbə: Aktivlər gələcək iqtisadi mənfəətlər əldə etmək üçün istifadə oluna biləcək mənbələrdir.

Aktivlərin təsnifatı.

Aktivlər ümumiyyətlə üç şəkildə təsnif edilir:

Likvidlik: Aktivləri nağd pula çevirməyin nə qədər asan olduğuna görə təsnif etmək.

Fiziki Varlıq: Aktivləri fiziki mövcudluğuna görə təsnif etmək (başqa sözlə, maddi və qeyri-maddi aktivlərə qarşı).

İstifadəsi: Aktivlərin iş fəaliyyətindən istifadə məqsədinə görə təsnif edilməsi.

Aktivlər pula çevrilmə qabiliyyətinə görə təsnif edilsə, aktivlər ya cari aktivlər, ya da əsas aktivlər kimi təsnif edilir . Bu konsepsiyanın alternativ ifadəsi qısamüddətli və uzunmüddətli aktivlərdir.

Qısamüddətli aktivlər mühasiblər tərəfindən cari olaraq təyin olunur, buna görə cari aktiv pula və ya bir il ərzində nağd pula çevriləcək bir aktivə bərabərdir. Məsələn, mallar müştərilərə satılarkən inventar nağd pula, müştəri faktura ödədikdə isə debitor borc qalıqları nağd pula çevrilir. Həm debitor borclar, həm də inventar qalıqları cari aktivlərdir. Biz burada likvidlik anlatışına xüsusi diqqət yetirməliyik. Belə ki likvidlik , bir şirkətin qısamüddətli öhdəlikləri ödəmək üçün kifayət qədər qısamüddətli aktiv toplamaq qabiliyyətinə aiddir. Bir iş, bir məhsul və ya xidmət sata və şirkətin əməliyyatlarını maliyyələşdirmək üçün kifayət qədər tez pul toplaya bilməlidir. Menecerlər likvidliyə və ödəmə qabiliyyətinə diqqət yetirməlidirlər ki, bu da uzun müddət ərzində aktivlərin alınması üçün kifayət qədər pul axını yaratmaq prosesidir.

Qısamüddətli aktivlərin müxtəlif nümunələri bunlardır:

Nağd və Nağd Ekvivalentləri: Nağd pul vəsaitlərinin ekvivalentlərinə pul qalığı, bank qalığı, sabit depozitlər və s.

Ticarət Alacaqları: Ticarət debitor borcları, kənar şəxsin şirkətə borcu olan məbləği ehtiva edir. Əsasən, şirkətin mallarını kreditlə almış və hələ də şirkətə ödəməyən şirkətin borclularıdır.

Qısamüddətli Depozitlər: Bu əmanətlər kimi dövlət orqanlarında olan əmanətlərdir və Şirkətin Cari Aktivləri kimi qeyd olunur.

Cari və ya qısamüddətli aktivlər yüksək çevrilə bilən və istifadə edilə biləndir. Fiziki varlıqlardır və hiss olunurlar.

Qısa müddətli aktivlərin dezavantajları

Balansın çox hissəsi cari aktivlərə bağlıdır; bu, şirkətin maliyyə vəziyyətinin pis olmasının əlaməti ola bilər.

Şirkətin cari aktivlərində çox miqdarda kapital qalması şirkətin səmərəsiz dövriyyə kapitalını göstərir və şirkət cari aktivlərindən düzgün istifadə etmir. Bu, bazar payının və biznesin itirilməsinə səbəb ola bilər.

Qısamüddətli Aktivlər yüksək likvidliyə malikdir və bu da onları analiz üçün yaxşı bir hissəyə çevirir, çünki heç bir şirkət balansında çoxlu cari aktivlərə malik ola bilməz, xüsusən də nağd pul və bankda nağd pul.

Ədəbiyyat

1. 1 №-li *milli mühasibat* uçotu standartı (maliyyə hesabatlarının təqdimatı üzrə). i-38. 17.04.2014..
2. Abbasov Q.Ə. “Mühasibat uçotu” Dərslik və metodiki vəsait, Bakı “Təknur nəşriyyatı” 2017. 528səh.
3. Sadıqov Ə.A., Sadıqov T.Ə., Cəfərova Ş.Ə., Sadıqov C.Ə.. Mühasibat uçotu. Bakı – 2015

Mübarək Mübariz oğlu Aydəmirov

Bakı Biznes Universiteti

Magistrant

mubarekmubarizoglu@gmail.ru

RƏQƏMSAL TEXNOLOGİYANIN AUDİT FƏALİYYƏTİNƏ TƏSİRİ

Açar sözlər: *audit fəaliyyəti, rəqəmsal texnologiya, müasir sistem, digital analysis*

Key words: *audit activities, digital technology, modern system, analysis*

Audit fəaliyyətində süni intellekt və audit fəaliyyətində robotlaşma anlayışları arasında böyük fərqlər mövcuddur. Süni intellekt elmi insan elmini simulyasiya edərək genişləndirən bir elm hesab edilir. Başqa sözlə desək, insanın elmi əməyini məhsuldar işə çevirmək qabiliyyətinə malik olan texnologiya sistemi süni intellekt adlanır. Süni intellekt audit fəaliyyətində qərar verməyə də təsir edir. Süni intellektin audit fəaliyyətinə tətbiqi artıq auditorun yükünü azaltmaqla yanaşı eyni zamanda yekun rəyin də daha şəffaf olmasına gətirib çıxarır. Robot texnologiyalar vasitəsi ilə auditin aparılması isə başqa bir istiqaməti özündə birləşdirir. Çünki, robotlar sadəcə işi icra edən çərçivəsində çıxış edir. Artıq orda əmrin optimallığı və nəticənin də şəffaflığı yenə də auditorun özündən asılı olur. Buna görə də audit fəaliyyətində rəqəmsal texnologiyanın tətbiqi dedikdə, məhz süni intellektin audit fəaliyyətində istifadə edilən avadanlıqlara tətbiqi başa düşülməlidir.

2007-ci ildə bir araşdırmada Cənubi Afrikadakı universitetlərin İT ilə əlaqəli tədris proqramları məhsullarının mövcudluğu təhdqiq edilmişdir. Bu tədqiqatın nəticələrinə görə, rəqəmsal texnologiyanın əməliyyat sistemi və elektron tablo məhsullarında rolu 100%, söz işləmə, təqdimat proqramı və mühasibat və daha çox proqram

məhsullarında 80%, verilənlər bazası və axtarışın, proqramlaşdırma proqramı və audit proqramında isə 25% olduğu müəyyən edilmişdir. Bu isə bir daha Audit fəaliyyətində rəqəmsallaşmanın hələ də tam dərk edilməməsinin faktiki göstəricisi idi.

2009-cu ildə ABŞ-da aparılan bir araşdırmada tələbələrin 36% -nin özlərini Ümumi İdarəetmə Proqramında kifayət qədər gördükləri məlum olmuşdur. Bununla belə, tələbələrin 78,5%-i bu bacarığı öyrənməli olduğu müddətin və məkanın bir Universitet olduğunu ifadə qeyd etmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, rəqəmsal texnologiya və ya rəqəmsal çevrilmə məsələsi ölkəmizdə tam inkişaf etmişdir. Hazırda ölkədə rəqəmsal çevrilmənin üstün ERP proqramına keçid və ya aparata yatırım kimi qəbul edildiyini görürük. Bununla birlikdə, rəqəmsal çevrilmə çox fərqli və əhatəli bir mövzudur. Bir az daha uzaqgörən olanlar rəqəmsal çevrilməni şirkətlərin rəqəmsal dünyaya ayaqlaşmaq üçün bütün proseslərində texnologiyadan istifadə etməsi kimi qəbul edirlər. Əlbəttə, bu da son dərəcə dar bir perspektivdir. Rəqəmsal çevrilmə yalnız yeni texnologiyaların istifadəyə verilməsi demək deyil. Əksinə, yeni bir şirkət, təşkilat və proses idarəetmə quruluşu dizayn etmək deməkdir. Əslində rəqəmsal çevrilmə, çevrilmə, korporativ yenidənqurma modeli. Digər korporativ yenidənqurma modellərindən fərqli olaraq mərkəzdə "rəqəmsallaşdırma" qoyur. Buna görə də, rəqəmsallaşma texnologiya tərəfindən idarə olunan, lakin texnologiyadan daha geniş bir fenomendir və audit fəaliyyətində də zəruri faktora çevrilməkdədir.

Rəqəmsal texnologiyanın hələ tam tətbiq edilməməsi bəzi anlaşılmazlıqlara səbəb olmuşdur. Belə ki, əsas problem rəqəmsal texnologiyanın digər texnologiyalardan düzgün ayırd edilməməsi və rəqəmsal texnologiyanın audit fəaliyyətində tətbiqi istiqamətlərinin məqsədinin doğru müəyyən edilməməsidir. Belə ki, rəqəmsal texnologiyaların audit fəaliyyətində tətbiq edilməsinin əsas məqsədi təkcə auditorların işinin azaldılması deyil. Əsas məqsəd yekun rəydə insan rolunun aşağı salınmasıdır. Başqa sözlə desək, obyektiv və şəffaf

audit rəyinə nail olmaqdır. Robotlar isə sadəcə verilən əmrləri icra etdiyi üçün onlar auditora sadəcə olaraq fiziki cəhətdən dəstək rolunu oynaya bilər. Son zaman bütün dünyada audit alimlərinin əsas qarşılarına qoyduğu məqsəd məhz audit rəyində insan rolunun azaldılması və audit fəaliyyətinin rəqəmsal texnologiyalar tərəfindən aparılmasıdır. Danılmaz faktdır ki, adi kompüterlər alqoritmləri icra etməklə əməliyyatları daha sürətlə həyata keçirir. Bu baxımdan rəqəmsal texnologiyalar məhdud zaman çərçivəsində ən optimal audit fəaliyyətinin həyata keçirilməsinin açarı olmaqla 21-ci əsrdə audit fəaliyyətindəki yeni başlanğıc hesab edilir.

Məqalədə rəqəmsal texnologiyanın robot texnologiyalardan fərqi və onun audit fəaliyyətində vacib faktora çevrilməsi məsələsinin beynəlxalq təhlillər üzrə qiymətləndirilməsi, irəli sürülən maraqlı elmi mülahizələr, təklif və tövsiyyələr məqalənin elmi yeniliyi kimi qəbul edilməlidir.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi: Məqalədən rəqəmsal texnologiyanın audit fəaliyyətində tətbiq edilməsi üzrə araşdırma apararı, həmçinin, rəqəmsal texnologiya və müasir auditor fəaliyyətində rəqəmsal texnologiyanın rolunun dəyərləndirilməsi üzrə tədqiqat apararı şəxslər istifadə edə bilər.

Məqalədə istifadə etdiyimiz məlumatlardan belə nəticəyə gələ bilərik ki, hazırkı dövrə kimi rəqəmsal texnologiyanın təkə audit fəaliyyətində deyil, digər fəaliyyətlər üzrə də hələ kompleks şəkildə tətbiqi gerçəkləşməmişdir. Hal-hazırkı dövrdə isə artıq audit fəaliyyəti də daxil olmaqla rəqəmsal texnologiyanın bir çox istiqamətlərdə tətbiqinə xüsusi tələb formalaşmışdır. Süni intellektin nəticəsində formalaşarı rəqəmsal texnologiyanın tam mənimsənilməsi, və bu texnologiyalardan düzgün istifadə edə biləcək peşəkar auditorların formalaşdırılması vasitəsilə şirkət və təşkilatlar öz fəaliyyətlərində maliyyə-mənfəət analizi edərək, planlaşdırma, istehsal, təmir, keyfiyyətə nəzarət və logistik proseslər də daxil olmaqla audit fəaliyyətində inanılmaz töhfələr verə bilərlər.

Ədəbiyyat

1. Yılmaz, G. Kompüter Dəstəkli Audit Texnikalarının Araşdırılması və Mühasibat Auditində Tətbiq. Marmara Universiteti Sosial Elmlər İnstitutu, 2007.
2. SHIH, K. (2010). "Kompüter sistemləri üçün maliyyə göstəricilərinə görə risk göstəriciləri İmtahan ", Kompüter İnformasiya Sistemləri Jurnalı.
3. Bierstaker.J, Janvrin.D, Lowed.J, "Auditorların Kompüter Dəstəkli Audit Texnikalarını İstifadə etməsinə Hansı Faktlar Təsir göstərir?"., Mühasibatdakı İnkişaf, 2014.
4. Ertaş, C. F. və P. Güven. "İnformasiya Texnologiyalarının Audit Prosesi üzərində təsiri, Mühasibat və Maliyyə Jurnalı, 2008.

Babək Əfqan oğlu Ağazadə

Bakı Biznes Universiteti

Magistrant

aghazadababak@gmail.com

“M-RISE TRANS” MMC-DƏ VERGİ ƏMƏLİYYATLARININ UÇOTU VƏ AUDİTİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ

Açar sözlər: şəffaflıq, proseslərin avtomatlaşdırılması, xərclər, nəzarət

Key word: transparency, automatisisation of processes, expenses, control

“M-Rise Trans” MMC şirkətinin əsas fəaliyyət istiqaməti beynəlxalq yükdaşıma ilə əlaqədardır. Şirkət 2009-cü ildən bəri fəaliyyət göstərir. MMC-də 150-dən çox əmək müqaviləsi ilə işçi heyəti var. Müəssisə daimi təkmilləşən, korporativ idarəetməsi olan bir şirkətdir ki, bu da öz növbəsində şirkətin bazarda yaxşı nüfuz qazanmasına, müştərisinin hər il artmasına səbəb olub. Müəssisədə proqram təminatı kimi, proseslərin avtomatlaşdırılması üçün “1C” proqramı təmin edilib. Bu proqram vasitəsi ilə şirkət əməliyyatlarını gündəlik olaraq uçota alır, aylıq və illik maliyyə hesabatları hazırlanır. Bu hesabatlar vəsaiti ilə şirkətin maliyyə departamenti və ya hər hansı bir konsaltinq şirkəti MMC-nin cari vəziyyətini rahatlıqla analiz edə bilir və idarəetmə heyəti qarşısında suallara cavab verir. Şirkətin hədəfi bazarda öz nüfuzunu, inamı daha da artırmaq və daha çox beynəlxalq yükdaşımaları edərək ölkəyə, əhaliyə töhfə verə bilməkdir. Ölkə də həmçinin şirkətin əsas fəaliyyət növünün beynəlxalq yükdaşıma olduğunu nəzərə alaraq MMC-ə vergi öhdəlikləri olaraq xeyli güzəştlər edilir. Bu tip fəaliyyət növü ilə məşğul olan müəssisələrin digər standart tipli müəssisələrdən əsas fərqi ondan ibarətdir ki, digər müəssisələrin ardıcıl 12 aylıq gəliri 200.000 manatdan yuxarı olarsa ƏDV-yə 18 faizlə cəlb olunduğu halda, beynəlxalq yükdaşıma fəaliyyəti ilə məşğul olan müəssisələr ƏDV-yə

0 faizlə cəlb olunur .Bu da öz növbəsində Əlavə Dəyər Vergisində Vergi orqanı qarşısında vergi öhdəliyinin yaranmamasına səbəb olur.Məlumat xarakterli bildirmək olar ki, 0 faizlə ƏDV-yə cəlb olunmaqla ƏDV-yə cəlb olunmamaq fərqli anlayışlardır. Yəni,müəssisə əgər 0 faizlə ƏDV-yə cəlb olunursa bunun müsbət tərəfi ondan ibarətdir ki, satış zamanı satış məbləğinin ƏDV-si Vergi orqanına öhdəlik kimi yaranmır və bundan əlavə, alışı zamanı alış qaiməsinin və ya Yük Gömrük bəyannaməsinin ƏDV-si ödəndikdə, bu məbləği əvəzləşdirərək Vergi orqanı qarşısında artıq ödəmə yaranır.

Müəssisədə “1C” proqramının tətbiqi əslində biznin prosesinin avtomatlaşdırılmasının əsas metodudur. “1C” proqramının tətbiqi sayəsində şirkət maliyyə və vergi uçotu ilə əlaqədar bütün prosesləri sistemə sala bilir, hansı ki, bu da müəssisənin daha effektiv və səmərəli şəkildə idarə edilməsinə, müəssisədə fırıldaqçılıqların aradan qaldırılmasına, müəssisənin maliyyə durumunu qiymətləndirə bilməsinə və kontrol altında saxlana bilməsinə səbəb olur. Bu mexanizmin şəffaflığı, funksionallığı və istifadəçi üçün rahatlığı müasir texnologiyanın bizə qazandırdığı yeniliklərin faydasıdır. Müəssisə rəhbəri isə şəffaf mexanizm sayəsində xərclərə mükəmməl nəzarət edə bilir, və ən xırda xərc kənarlaşması və zərər etmə ehtimalı minimuma enir.

“M-Rise Trans” MMC-nin digər üstün cəhətlərindən biri də odur ki, şirkət konsaltinq şirkəti ilə xidmət müqaviləsi bağlayaraq maliyyə və vergi uçotu ilə əlaqədar bütün prosesləri daha düzgün şəkildə yerinə yetirə bilir.Konsaltinq şirkətinin əsas vəzifəsi baş verən proseslərə nəzarət etmək, düzgünlük və şəffaflığı təmin etmək, şirkətin daimi olaraq maliyyə vəziyyətini analiz etmək və cari maliyyə vəziyyətinə uyğun gələcək dövrdə baş verə biləcək problemlərin aradan qaldırılması üçün, zərərin minimuma endirilməsi üçün məsləhətlər verməkdir.Konsaltinq şirkətinin öz vəzifələrini məsuliyyətlə yerinə yetirməsi həm konsaltinq şirkəti üçün, həm də “M-Rise Trans” MMC üçün dəyər qazandırır.Konsaltinq şirkəti, həmçinin, MMC-nin bütün hesabatlarının(Əlavə dəyər vergisi bəyannaməsi, MDSS

hesabatı,Ödəmə mənbəyində tutulan vergi bəyannaməsi, Mənfəət vergisi bəyannaməsi) vaxtı-vaxtında verilməsinə, MMC-nin Avis proqramında “onlayn kargüzarlıq” bölməsinə gələn uyğunsuzluq məktublarına və Kameral yoxlama nəticəsində MMC-ə artıq hesablama yaranarsa və bu uyğunsuzluqla razılaşmassa ona şikayət məktubu yazmasına görə də məsuliyyət daşıyır.Bunun sayəsində MMC-də vergi əməliyyatlarının uçotu və auditi təkmilləşdirilir.Yəni, müəssisə düzgün və şəffaf işlədiyi təqdirdə Konsaltinq şirkətinin dəstəyi ilə özündə baş berən bütün uçot proseslərini rahatlıqla nəzarət edə və bu uçotdakı rəqəmlərə rahatlıqla cavab verə bilər.

Müəssisə bu formatda işlədiyi təqdirdə,əgər, Vergi orqanı tərəfindən uyğunsuzluq halı yaranıb müəssisəyə səyyar yoxlama açılsa,Konsaltinq şirkəti müəssisənin vergi uçotu ilə əlaqədar bütün məlumatlara cavab verə bilər,uyğunsuzluq halı yarandıqda yazılı və ya sənəd olaraq sübut şəklində Vergi orqanının qarşısına qoya bilər.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi
2. İsmayılov İ.İ. Müasir kompüter proqramları 2000
3. <http://www.e-qanun.az/framework/4764>

Faiqə Məstəli qızı Cavadova

Bakı Biznes Universiteti

Magistrant

faiqa.cavadova2017@gmail.com

İŞĞALDAN AZAD OLUNMUŞ ƏRAZİLƏRDƏ İNVESTİSİYA QOYULUŞUNUN CƏLB EDİLMƏSİ VƏ TƏNZİMLƏNMƏSİ

Açar sozlər: *işğaldan azad edilmiş ərazilər, post-konflikt, prioritetlər, infrastruktur layihələr, reinteqrasiya*

Key words: *liberated territories, post-conflict, priority, infrastructure projects, reintegration*

Ali Baş Komandanın rəhbərliyi altında qalib ordunun Qarabağı 44 gün azad etməsindən sonra həyatımızda yeni bir dövr-azad edilmiş ərazilərimizdə həyatın bərpası, yəni post-konflikt, yaxud daha doğrusu postkonflikt dirçəliş və ya quruculuq dövrün əvvəlində başladı. İlk növbədə qeyd etmək lazımdır ki, azad edilmiş ərazilərimizi qısa müddətdə bərpa etmək mümkün deyil və bu problemin həllinə mərhələli yanaşma ilə, ilk növbədə, prioritetləri müəyyənləşdirmək lazımdır və onların icrası ardıcıl olmalıdır. Təbii ki, bu proses bir neçə il çəkəcək. Hər şeydən əvvəl, azad edilmiş torpaqlarımızda təhlükəsizliyi təmin etmək üçün ərazi hərbi sursatdan təmizləndi, müdafiəsiz torpaqların geniş ərazilərini əhatə edən müdafiə, səngər və istehkamlar məhv edildi və torpaqlar əvvəlki vəziyyətinə qaytarıldı. Dağıdılmış şəhər və kəndlərə maddi ziyan, maddi və mədəni dəyərlərimizə, ekologiyamıza və ətraf mühitə vurduğumuz ziyan qiymətləndirilməli, milli təhlükəsizliyimizi, uyğun müdafiə qurğularımızı və paralel olaraq infrastruktur layihələrimizi təmin etmək üçün azad edilmiş ərazilərdəki sərhədlər gücləndirilməlidir.

İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzinin icraçı direktoru Vüsal Qasımlının bu yaxınlarda qeyd etdiyi kimi, əslində Prezident İlham Əliyev post-konflikt dövrünün konseptual çərçivəsini

müəyyən etmişdir. Gördüyümüz kimi, post-konflikt dövrünün prioritetləri aşağıdakılar olacaq.

- Qarabağ bölgəsinin qısa müddətdə ölkə iqtisadiyyatına yenidən reinteqrasiyası;

- bölgədəki vəziyyəti izləmək və işğal nəticəsində ölkəmizə və əhaliyə vurulan ziyanı qiymətləndirmək;

- bölgənin təbii və iqtisadi ehtiyatlarının monitorinqi və qiymətləndirilməsi;

- bərpa işlərinin prioritetləri və prioritetləri üçün planların hazırlanması;

- innovasiyaların investisiya siyasətinin prioritet olduğu reabilitasiya işlərinin maliyyələşdirilməsinin təsirli mexanizminin yaradılması;

- şəhərlərin, kəndlərin və qəsəbələrin yeni baş planlarının hazırlanması və ardıcıl bərpa işlərinin başlanması;

- yollar, meliorasiya və suvarma sistemləri, elektrik, qaz, su, kanalizasiya və digər sistemlər daxil olmaqla bölgədə iqtisadi infrastrukturun yaradılması, bərpası və inkişafı;

- bölgədə sosial infrastrukturun inkişafının təmin edilməsi;

- dövlət orqanlarının fəaliyyətinə hərtərəfli dəstək;

- məcburi köçkünlərin tədricən öz yerlərinə qayıtması, iqtisadi və sosial məsələlər nəzərə alınmaqla, insan kapitalının inkişafı üçün tədbirlər görülməsi;

- kiçik və orta sahibkarlığın, kiçik biznesin, ailə təsərrüfatının inkişafı da daxil olmaqla, özünüməşğulluğun təmin edilməsi ilə bağlı tədbirlər;

- və nəhayət, yeraltı və yerüstü təbii sərvətlər, mədənçilik və metallurgiya, metallurgiya, maşınqayırma və emal, yüngül sənaye, qida sənayesi, tikinti materialları sənayesi, enerji, kənd təsərrüfatı, inkişaf da daxil olmaqla bölgənin zəngin təbii ehtiyatlarına əsaslanan yeni texnologiyalar, turizm, sənətkarlıq və digər fəaliyyətlər burada prioritet olacaq.

Bu konsepsiyanın tətbiqi ilə bağlı artıq dövlətin icra hakimiyyətlərində praktiki işlərə başlanılıb. Bərpa işlərini bir

mərkəzdən əlaqələndirmək, özbaşınalığın qarşısını almaq üçün Prezidentin müvafiq fərman və sərəncamları ilə yeni dövlət korporativ idarəetmə orqanları yaradılmış, onlara müvafiq səlahiyyətlər verilmiş və fəaliyyətə başlamışlar. Bu məqsədlə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 4 yanvar 2021 -ci il tarixli Fərmanı ilə Qarabağ Dirçəliş Fondu publik hüquqi şəxs yaradıldı və Qarabağ Dirçəliş Fondunun Nizamnaməsi yanvarın Fərmanı ilə təsdiq edildi . Bu sənədlərdə qeyd edildiyi kimi, publik hüquqi şəxs olan Qarabağ Dirçəliş Fondu (bundan sonra - Fond) Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərinin bərpa və yenidən qurulması, habelə onun davamlı inkişafı üçün prioritetdir.

Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritətlər adlı Azərbaycan Respublikasının sərəncamında işğaldan azad olunmuş ərazilərdə iqtisadiyyatın reinteqrasiyası barədə aşağıdakılar qeyd edilmişdir:

Ölkənin iqtisadi və sosial imicində azad edilmiş ərazilərin tarixi mövqeyini bərpa etmək lazımdır. Yeni bölgə iqtisadi fəaliyyətin aparıcı halqalarından birinə çevrilməli və ölkənin digər bölgələri ilə eyni inkişaf səviyyəsinə malik olmalıdır. Bölgənin davamlı inkişafı iqtisadiyyatın lazımlı qaynaqlara olan ehtiyacının ödənilməsindən asılı olacaq, təbii sərvətlərin bolluğu və əldə edilmiş tarixi imic bu sahələrə sərmayə cəlb edəcək .

Bölgənin bərpa planının xüsusi bir regional xarakteri olsa da, onun icrasına ölkənin iqtisadi inkişafının milli konsepsiyasının, o cümlədən bu yaxınlarda qəbul edilmiş Dövlət Proqramları, Strateji Yol Xəritələri, Dövlət Büdcəsinə Baxış və Proqnozlar, müvafiq investisiyalar, kredit, maliyyə, gömrük və məşğulluq siyasəti, bu, onların yeni transformasiya şərtlərinə uyğunlaşmasını və maliyyə mənbələrini müəyyənləşdirməsini tələb edirdi. Bu reallığın nəticəsi olaraq, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2 fevral 2021-ci il tarixli Fərmanı ilə Azərbaycan 2030: Sosial-İqtisadi İnkişafın Milli Prioritetləri adlı yeni bir inkişaf konsepsiyası qəbul edilmişdir . Yeni inkişaf konsepsiyasının kifayət qədər iddialı bir məqsədi və şüarı güclü bir dövlət və yüksək rifahlı bir cəmiyyətə nail olmaqdır.

Birləşmiş Millətlərin Təşkilatının İnkişaf Proqramına (UNDP) istinadən, BMTİP və “ABAD” Şəki-Zaqatala iqtisadi zonalarında ailə təsərrüfatına dəstək proqramı keçirilməkdədir. Layihə çərçivəsində ailələrə maliyyə dəstəyi göstərilir, təlimlər keçirilir və ailə markasının yaradılmasına dəstək olunur. Bundan əlavə, Birləşmiş Millətlər Qaçqınlar Təşkilatının (BMqT) uzun müddət sürmüş “Kəhriz” layihəsi vardır. Layihənin əsas fəaliyyət dairəsi rayonlar üzrə kəhrizlərin reabilitasiya edilməsi və resurs mərkəzləri yaratmaq olmuşdur. Bilavasitə, bu proqram çərçivəsində yaşayış zonalarında içməli su təminatını və kənd təsərrüfatı sahələri üçün suvarma imkanları inkişaf etdirilmişdir. Layihələrə əlavə olaraq, təhsil, səhiyyə və enerji sahələrində Avropa İttifaqının (EU) fəvqəladə proqramları olmuşdur. Həmçinin, ABŞ Beynəlxalq İnkişaf Agentliyi (USAID) Halo Trust təşkilatı ilə birlikdə Qarabağ ərazisinin minalardan təmizlənməsi işlərinə cəlb olunublar. Nəticədə, cədvəldə göstərilmiş mənbələrdən maliyyə cəlb edilməsi və bu maliyyənin işğaldan azad olunmuş ərazilərimizə strateji və koordinasiya yatırılması gələcək zamanda həmin ərazilərin iqtisadiyyatını Azərbaycanın ümumi iqtisadiyyatına reintegrasiya edə bilər.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 02 fevral 2021-ci il tarixli Sərəncamı ilə təsdiq olunmuşdur
2. Əyyubov V.S., Tağıyev A.M. (2021). Azərbaycan iqtisadiyyatı postkonflikt dövründə: mövcud vəziyyət və strateji prioritetlər. Dayanıqlı inkişaf, cild 1, № 1, 2021, s.13-20.
3. Bayramov V. Azərbaycan iqtisadiyyatının dinamik inkişafı ölkəmizin beynəlxalq aləmdə nüfuzunu daha da gücləndirir, Xalq qəzeti, 2021, 3 iyul, s.1-2.
4. <https://president.az/articles/50474>
5. <https://ereforms.gov.az/files/article/pdf/az/928f9df13982b83325e7a69f720563df.pdf>

Fidan Babək qızı Hübətova

Bakı Biznes Universiteti

Magistrant

fidanhumbetova11@gmail.com

İDARƏETMƏDƏ RESURS TƏMİNATININ MAHİYYƏTİ

Açar sözlər: *idarəetmə, resurslar, texnologiya, insan, maliyyə, informasiya, material*

Key words: *management, resources, technology, human, finance, information, material*

Bizi əhatə edən ətraf-mühit fərqli sistemlər, yarım-sistemlər, proses və hadisələrdən təşkil olunub və bunların hamısı müxtəlif qanunlar tərəfindən idarə olunur. İdarəetmə isə bu sistemlərə məqsədyönlü və şüurlu təsir prosesidir. Məqsədyönlü və şüurlu təsir nəticəsində arzu olunan məqsədə çatmaq, idarəedən və idarə olunan arasında balansı saxlamaq mümkündür. Burada vacib olan amil isə idarə edənin yüksək zəka, intellekt, praktiki və nəzəri biliklərə malik olması, idarəolunanın isə yüksək idarə olunma imkanlarına malik olmasıdır. İdarəetmə öz-özünə baş verən bir proses deyil, o müxtəlif resurslardan istifadə olunaraq, müxtəlif məqsədlər üçün həyata keçirilən birgə fəaliyyət növüdür.

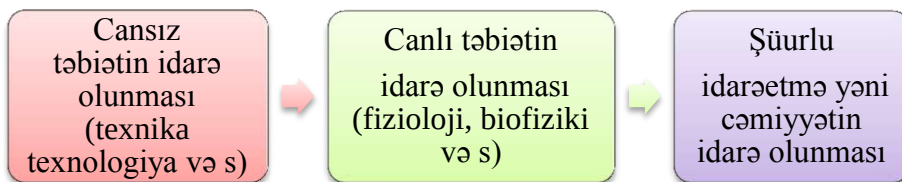
“İdarəetmə-öz tamlığını, strukturunun vahidliyini saxlayan müxtəlif təbiətli sistemlərin xüsusiyyətidir və bunun köməyi ilə qarşıya qoyulan məqsədə nail olunur.” (K.A.Şahbazov, M.H.Məmmədov, H.S.Həsənov Menecment. Bakı-2007 səh 1036\13). “İdarəetmə- təşkilatın məqsədlərinin qısa və dürüst ifadəsini vermək və onlara nail olmaq üçün vacib olan planlaşdırma, təşkilətmə, motivasiya və nəzarət prosesidir.”(İdarəetmənin əsasları. Kitab Azpetrol şirkətlər qrupu tərəfindən daxili istifadə üçün hazırlanmışdır. Səh 678\18). Başqa bir mənbələrdə Druker idarəetmə haqqında belə bir tərif verir. “İdarəetmə qeyri-mütəşəkkil kütləni effektiv məqsədyönlü və işlək qrupa çevirən

xüsusi fəaliyyət növüdür. İdarəetmə özlüyündə sosial dəyişikliklərin stimullaşdırıcı elementi və əhəmiyyətli sosial dəyişikliklərin nümunəsidir” (İdarəetmənin əsasları. Kitab Azpetrol şirkətlər qrupu tərəfindən daxili istifadə üçün hazırlanmışdır. Səh 678\19).

İdarəetmə elə bir sistemdir ki, burda ictimai və iqtisadi münasibətlər bir-biri ilə vəhdətlik təşkil edir. O bütöv bir sistemin ayrı-ayrı hissələri arasındakı əlaqəni təmin edir. İdarəetmə fəaliyyətinin həyata keçirilməsində istehsal münasibətlərinin də xarakterik xüsusiyyətləri təsir edir.

İdarəetmə canlı və cansız təbiətə xas olan bir prosesdir və bununla əlaqədar olaraq idarəetmənin üç növü qeyd olunur. Aşağıdakı şəkil 1-də bunu daha da aydın görə bilərik.

Şəkil 1. İdarəetmənin növü

İdarəetmə fəaliyyətinin həyata keçirilməsində önəmli rol oynan üç amil var.

- Metod
- Funksiya
- Resurs

Resursların bir-biri ilə əvəzlənməsi və istehsalın baş verməsi üçün lazım olan olan bütün maddi resurslar və insan əməyi ilə yaradılan və istehsalda istifadə edilən istehsal vasitələri və onları hərəkətə gətirən insan resursları iqtisadi resurs adlanır. İqtisadi resurslara aşağıdakılar aiddir:

- Maddi resurslar- xammal, material və kapital.
- İnsan resursu- iş qüvvəsi (əmək),və sahibkarlıq qabiliyyəti.
- Maliyyə resursları- istehsal üçün lazım olan pul vəsaitləri.

“Əhalinin, təsərrüfat subyektlərinin, dövlətin, özünüidarə orqanlarının sərəncamında olan pul vəsaitlərinin cəmi maliyyə resurslarını təşkil edir.” (Zeynalov V.Z Maliyyə Bakı-2010 səh 361\9). Zeynalovun bu fikrinə Elnurə Məmmədova əlavə edir. “Maliyyə resursları - dövlət hakimiyyət orqanlarının, yerli özünüidarəetmə orqanlarının və habelə təsərrüfatçılıq subyektlərinin istifadə etdikləri pul vasitələrinin hamısı deyildir. Pul formasında maliyyə resurslarından əlavə həm də kredit resursları, əhalinin şəxsi pul gəlirləri və s. fəaliyyət göstərir.” (Elnurə Məmmədova Maliyyə Bakı-2018 səh 464\38).

Ədəbiyyat

1. Abbasov A.H. “Azərbaycanda maliyyə bazarının formalaşması və bazar iqtisadiyyatında maliyyə-kredit sisteminin problemləri”. Bakı-2003 (səh-336)
2. Abbasov İ.M., Sadıqov R.F. “Menecment”. Bakı-2013
3. Abbasov Q., Səbzəliyev S., Daşdəmirov Ə., Sadıqov Ə., Quliyev V. “Mühasibat (maliyyə) uçotu”. Bakı-2003 (582- səh)
4. Quliyev R.H. “İqtisadi informatika və iqtisadiyyatda informasiya texnologiyaları”. Bakı-2009
5. Quliyev T.Ə. “İnsan resurslarının idarə edilməsi”. Nağıl evi nəşriyyatı -2013 (səh-828)
6. Mahmudov M., Şabanov Z., Ələkbərov F. “İdarəetmə nəzəriyyəsi”. Bakı-2012
7. Şahbazov K.A., Məmmədov M.H., Həsənov H.S. “Menecment”. Bakı-2005

Cavad Faiq oğlu Gözəlov

Bakı Biznes Universiteti

Magistrant

cavad.gozalov@gmail.com

İŞĞALDAN AZAD OLUNMUŞ ƏRAZİLƏRDƏ LİZİNQ XİDMƏTİNİN SƏMƏRƏLİ TƏŞKİLİ İMKANLARININ TƏHLİLİ

Açar sözlər: *işğaldan azad olunmuş ərazilərdə, lizinq xidməti, Azərbaycan Respublikası, iqtisadiyyat, inkişaf*

Key words: *in the liberated territories, leasing service, the Republic of Azerbaijan, economy, development*

Lizinq uzunmüddətli və qısa dövrdə xırda və orta sahibkarlıq subyektlərinin maliyyələşdirmə şəraitinin yaxşılaşdırılması üsulu kimi dünyanın tərəqqi etmiş ölkələrində istifadə olunan vacib üsullardan hesab olunur. İqtisadi baxımdan lizinq əsas ləvazimatın verilmiş şərtlər qarşılığında bir tərəfin yəni icarəyə verən başqa istiqamətə yəni icarəçi istifadəyə verməsi ilə əlaqədar iki tərəf arasındakı saziş kimi təyin edilə bilər. İstehsal güclərini artırması, İstehsal müəssisəsinin səmərəli fəaliyyət göstərməsi, bazarda mövqeyinin genişləndirməsi və rəqabət qabiliyyətini yüksəldilməsi investisiya qoyuluşu tələb edir. Bir çox dövlətlərdə vacib ləvazimatların maliyyələşmə mənbəyi olaraq lizinqdən daha çox istifadə olunur.

Hal- hazırda iş sahibləri üçün bank kreditlərinin münasib olmaması, kredit faizlərinin yüksək dərəcədə olması və ya tələb olunan mexanizmi qazanmağın mürəkkəb olması kimi vəziyyətlərdə lizinq səmərəli şəkildə maliyyələşmə üsulu kimi əsas götürülməkdədir. Əksər dünya ölkələrində lizinq iqtisadiyyata kapital yatırımı üsulu kimi yetəri qədər fəaliyyət göstərmişdir. Təyin edilmiş standart qiymətlərə əsasən iqtisadiyyata investisiya qoyuluşunun 40-45 faizi lizinq üsulu ilə gerçəkləşir. Orta sahibkarlıq və kiçik şəxslər tərəfindən çox az zaman

inertvalında xeyli maliyyə sərf etmədən əsas vəsaitlərin yenilənməsi imkanı lizinqin əsas avantajıdır. Lizinq üsulu vasitəsilə sənayenin təkmilləşməsinə köməyin göstərilməsi, kiçik və orta ölçülü sənaye təşkilatlarının yaradılmasının möhkəmləndirilməsinin Rusiya, Türkiyədə və Avropa İttifaqına daxil olan ölkələrdə daha çox istifadə olunmaqdadır. 2016-cı ildə irəli sürülən faktlara əsasən lizinq üsulu Avropa İttifaqında işrək edən kiçik və orta ölçülü təşkilatların 40%-nin mühüm xarici maliyyələşmə mənbəyi olmuşdur.

İşğaldan azad olunmuş ərazilərin tərkibində yerləşən kənd təsərrüfatı təyinatlı xam torpaqlarda lizin predmetinin inkişaf etdirilməsi üçün ilkin olaraq həmin ərazilərdə zonalar üzrə kənd təsərrüfatı təyinatı torpaqların yenidən bərpa olunmasını və həmin torpaxlarda əkinçiliyi inkişaf etdirmək məqsədi ilə lizinq şöbələrinin açılması məqsədi müvafiq hesab olunur.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının “Lizinq xidməti haqqında” Qanunu. Bakı, 1994.
2. “Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” inkişaf konsepsiyası, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2012-ci il 29 dekabr tarixli Sərəncamı
3. Əlirzayev Ə.Q. Azərbaycanın iqtisadi inkişafının konsepsiyası və proqramı, Bakı: 2012, 104 s.
4. “Lizinq xidməti haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı şəhəri, 29 noyabr 1994-cü il. № 930

Günay Kamran qızı Sədrəddinova

Bakı Biznes Universiteti

Magistrant

gunaysadraddinova@mail.ru

MALİYYƏ ALƏTLƏRİNİN UÇOTUNUN BEYNƏLXALQ STANDARTLARA UYGUN APARILMASININ TƏHLİLİ

Açar sözlər: *maliyyə alətləri, səhm, veksəl, istiqraz alışı*

Key words: *financial instruments, stock, promissory note, bond purchase*

Maliyyə alətlərinin alınıb-satılması ölkəmizdə Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq standartlarına uyğun şəkildə aparılır. Belə ki, banklar da bu qaydalarla yanaşı milli qanunvericiliyi də gözləməklə maliyyə alətlərinin uçotunu aparmağa məcburdurlar. Zırrat Bankın hesabatlarına baxdığımız zaman qiymətli kağızların alışıının və satışıının aparılması aydın şəkildə görünür. Qiymətli kağızlara səhm, istiqraz, veksəl və s. daxildir. Səhm pay aləti hesab olunur. Səhmlər adi və imtiyazlı ola bilər. İstiqraz sahibinə faiz gəliri gətirən qiymətli kağız növüdür. Yeni, əgər bank istiqraz alarsa, gələcəkdə onu faiz gəliri gözləyir. Veksəl isə borc sənədi hesab olunan qiymətli kağızdır. Belə ki, borc alan tərəf borc verən tərəfə Veksəl verə bilər. Qəbul edilmiş, yeni alınmış veksəl verilən borcu ifadə edir. Maliyyə alətlərinə daxil olan səhm, öz sahibinə dividend qazandırır. Dividend səhm sahibinin ilin sonunda həmin səhmlərin məxsus olduğu şirkətin xalis mənfəətindən aldığı paydır. İndi isə maliyyə alətlərinin uçotu formasına nümunələr üzrə baxaq:

Hər birinin dəyəri 15 AZN olan 100 ədəd istiqraz 3 il ərzində geri qaytarılması, aylıq 50 AZN ödənilməsi şərti ilə alınmışdır. Qeyd edək ki, diskont faiz dərəcəsi 10% təşkil edir. Bu zaman göstərilən nümunənin həlli aşağıdakı kimi olacaqdır.

İlin əvvəlinə borc məbləği	İllik faiz diskont dərəcəsi (10 faiz)	İllik ödəniş	İlin sonuna borc məbləği
1500	150	50	1600
1600	160	50	1710
1710	171	1881	0

Yuxarıdakı cədvəldən aydın şəkildə görə bilərik ki, faiz gəlirləri illik 150 AZN, 160 AZN və 171 AZN olmaqla artan tempdə olmuşdur. Çünki il üzrə hesablanan faizin üstünə də faiz diskont dərəcəsi gəlinmişdir.

İndi isə səhm və vekselin uçotunun aparılmasına diqqət yetirək:

200 ədəd nominal dəyəri 10 AZN, real dəyəri 15 AZN olan səhm emissiya edilmişdir.. Eyni zamanda Bank tərəfindən 1800 AZN dəyərində Veksel qəbul edilmişdir. Göstərilən əməliyyatların uçotu aşağıdakı kimi olacaq:

Səhm emissiyasının uçotu

DT 223 Bank hesablaşma hesabı -2000 AZN

KT Nizamnamə kapitalı - 2000 AZN

DT 223 Bank hesablaşma hesabı 1000 AZN

KT 311 Emissiya gəliri 1000 AZN

Alınmış vekselin(verilmiş borcun) uçotu

DT 233 Verilmiş borc(Alınmış Veksel) 1800 AZN

KT 223 Bank hesablaşma hesabı 1800 AZN

Beləliklə, maliyyə alətlərinin əsas hissəsini təşkil edən qiymətli kağızların uçotu və hesabatlara əlavə edilməsi beynəlxalq sistemə uyğunlaşdırılmış şəkildə aparılır. Bu sistemin təkmilləşdirilməsi üçün milli mühasibat uçotu qanunlarında da dəyişikliklər aparılır və yaxın zamanda bu da öz nəticəsini uçot və hesabatlarda əks etdirəcəkdir.

Ədəbiyyat

1. <https://www.muhasib.az/ifrs.php?n=1045>.
2. Beynəlxalq Mühasibat Uçotunun (maliyyə uçotu) Əsasları, İqtisadi Araşdırmalar və tədris mərkəzi, Bakı 2021.

3. İbad Abbasov. Audit. Dərslik. Bakı Biznes Universitetinin nəşriyyatı, Bakı, 530 səh. 2007.
4. A.Bağirov, M.X.Həsənlı “Maliyyə” dərs vəsaiti, Bakı 2011.
5. N.R.Quliyev “Beynəlxalq maliyyə kredit və valyuta münasibətləri”, Bakı 2010.

İzzət Elxan oğlu Əkbərov

Bakı Biznes Universiteti

Magistrant

izzetakbarov@gmail.com

VERGİTUTMANIN NÖVLƏR ÜZRƏ OPTİMALLAŞDIRILMASININ TƏHLİLİ

Açar sözlər: vergi, vergi siyasəti, vergitutma, innovasiya, *Innovasiya siyasəti, dövlətin vergi siyasəti*

Key words: tax, tax policy, taxation, innovation, *innovation policy, state tax policy*

Vergitutmanın optimallaşdırılması vergi planlaşdırılması ilə müqayisədə daha geniş anlayışdır. Bu onunla izah olunur ki, vergitutmanın optimallaşdırılması sövdələşmə və ya layihənin bütün maliyyə aspektlərində müəyyən nisbətlərin əldə olunması ilə bağlı olan prosesdir.

Vergitutmanın optimallaşdırılması müəssisələr üçün marketing və ya istehsal strategiyası qədər mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu yalnız büdcəyə ödənişlər hesabına xərclərə qənaət edilməsi imkanı ilə deyil, həm də müəssisənin özünün və onun vəzifəli şəxslərinin təhlükəsizliyi ilə bağlıdır.

Vergitutmanın optimallaşdırılması fəaliyyətin yeri, zamanı və növünün seçilməsi, ən səmərəli üsulların və müqavilə münasibətlərinin yaradılması, vergiödənişlərinin minimallaşdırılması hesabına qüvvədə olan qanunvericilik çərçivəsində pul axınlarının artırılması məqsədləri ilə bağlı olan təşkilati tədbirlərdir.

Vergitutmanın düzgün optimallaşdırılması (yəni vergitutmanın qanuni metodlarla optimallaşdırılması) və mümkün risklərin proqnozlaşdırılması müəssisənin stabil vəziyyətinin yaradılması üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, bu təsərrüfat fəaliyyətində iri həcmli itkilərin aradan qaldırılmasına imkan verir.

Analitiklərin fikrincə, vergitutmanın optimallaşdırılması vergi yoxlamalarının həyata keçirilməsindən xeyli əvvəl (vergi yoxlamalarına başlamadan öncə), yəni optimallaşdırmanın hüquqi şəxslər üçün müəssisənin yaradılmasından, fiziki şəxslər üçün isə uçota alınmadan əvvəl başlanılması məqsədəmüvafiqdir.

Fikrimizcə, vergi optimallaşdırılması müəssisənin yaradılması anında daha səmərəli olur. Qeyd etməliyik ki, vergi planlaşdırılması real fəaliyyət prosesində düzəlişi çox çətin olan səhvlərin yol verilmədiyini şəraitdə baş verir.

Vergitutmanın optimallaşdırılması vergi ödəyicilərinə özünü vicdanlı vergi ödəyicisi kimi hiss etməyə, vergilərin ödənilməsi və uçotu üzrə təkmil sistemin qurulmasına imkan verir, Vergi Məcəlləsi və vergi münasibətlərini tənzimləyən digər qanunvericilik aktları ilə tanışlığa da şərait yaradır

Vergitutmanın optimallaşdırılmasının aşağıdakı növlərini qeyd etmək olar:

- vergi növləri üzrə optimallaşdırma (ƏDV, mənfəət vergisi və s.);
- müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin bu və ya digər sahəsinə mənsubluğundan asılı olaraq vergitutmanın optimallaşdırılması (konkret fəaliyyət növünə xas olan xüsusiyyətlərə və əlamətlərə malik olan sahələrdə optimallaşdırma. Məsələn banklar üçün, ticarət təşkilatları üçün və s.);
- vergi ödəyicilərinin kateqoriyaları üzrə vergitutmanın optimallaşdırılması (məsələn, sahibkarlar, fiziki şəxslər, iri, orta və kiçik vergi ödəyiciləri və s.).

Optimallaşdırmanın həmçinin aktiv və passiv növünü də qeyd etmək olar. Optimallaşdırmanın passiv növünə alternativ optimallaşdırmanı aid etmək olar. Alternativ optimallaşdırma o deməkdir ki, vergi qanunvericiliyində iki və daha çox norma olur və onlardan hər hansı birindən istifadənin məqsəduyğunluğunun müəyyənləşdirilməsi vergi ödəyicisinin səlahiyyətində olur.

Vergitutmanın optimallaşdırılması fəaliyyətin yeri, zamanı və növünün seçilməsi, ən səmərəli üsulların və müqavilə münasibətlərinin yaradılması, vergiödənişlərinin minimallaşdırılması hesabına qüvvədə olan qanunvericilik çərçivəsində pul axınlarının artırılması məqsədləri ilə bağlı olan təşkilati tədbirlərdir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycanın Statistik göstəriciləri 2010. Bakı, “Səda”, 2010, 840 s.
2. Allahverdiyev H.B., Qafarov K.S., Əhmədov Ə.M. İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi. Bakı: “Nəsi”, 2002, 447 s.
3. Kəlbəyev Y.A. Fiskal siyasət və milli iqtisadiyyatın tənzimlənməsi problemləri. Monoqrafiya. Bakı: “Elm”, 2005, 468 s.
4. Kəlbəyev Y.A., Məhərrəmov R.B., Rzayev P.Q. Xarici ölkələrin vergi sistemi. Bakı: “İqtisad universiteti”, 2011, 554 s.
5. Məmmədov F.Ə. və başqaları. Vergilər və vergitutma. Bakı: 2010, 512 s.

Həsən Valeh oğlu Həsənzadə

Bakı Biznes Universiteti

Magistrant

hh.hasan.hasanzade@gmail.com

SAHİBKARLIQ SUBYEKTLƏRİNDƏ KORPORATİV İDARƏETMƏNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ

Açar sözlər: *Dünya Bankı, özəlləşdirmə, korporativ sektor, səhmdarların prizması, investisiya*

Keywords: *World Bank, privatization, corporate sector, shareholder prism, investment*

Korporativ idarəetmə və menecment Azərbaycanda özəlləşdirmə prosesinin aparılması üsuluna görə zəifdir, xüsusilə ona görə ki, üstünlük strateji investisiya qoyuluşuna deyil, işçilər tərəfindən səhmlərin alınmasına verilmişdir. Bu kimi təşkilatların korporativ idarəedilməsi bütün iqtisadiyyatın səmərəliliyi və rəqabət üçün mühümdür. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, sağlam korporativ idarəetmə sistemi investorların səhm bazarına etimadı artıraraq, həm xarici həm də yerli investoların korporativ sektora investisiyaları cəlb etməklə özəl sektorun inkişafına təkan verir. Bu məsələyə xüsusi diqqət verilməlidir, çünki 2003-cü ildə Dünya Bankının yoxsulluğun aradan qaldırılması strateji sənədində deyilir ki, Azərbaycanda korporativ idarəetmənin zəifliyi qeyrineft korporativ sektorun davamlı inkişafına maneədir. Təkmilləşdirilmiş korporativ idarəetmə Azərbaycanın iqtisadi inkişafına xidmət edəcək. Korporativ idarəetmənin biznes baxımından əhəmiyyəti, üstünlüklər barədə ümumi məlumat. Qabaqcıl korporativ idarəetmə prinsiplərini əsas tutaraq, həmin prinsiplərin həyata keçirilməsinin bir sıra üstünlüklərinə iki prizmadan baxmaq olar:

1) Səhmdarların prizmasından qabaqcıl korporativ idarəetmə prinsipləri səhmdarların hüquqlarını qorumaq, şirkətin aktivlərinin qorunmasını təmin etmək və nəticə etibarilə səhmdarların zənginliyini artırmaqdır.

2) Maraqlı tərəflərin prizmasından müəssisələrin maraqlarına ən çox maraqlı tərəflərin arasında əməkdaşlığın qulluq etməsi idarəetmə strukturu tərəfindən nəzərə alınmalıdır. Müəssisənin uzunmüddətli müvəffəqiyyətində əməkdaşlar, təchizatçılar və kreditorlar kimi maraqlı tərəflərin rolunun nəzərə alınması müəssisələrin marağındadır. Bu baxımdan maraqlı tərəflər qabaqcıl idarəetmənin birbaşa benefisiallarındırlar. Şirkətlər üçün iqtisadi dəyərin yaradılmasında birbaşa rol oynayan qabaqcıl korporativ idarəetmənin üstünlüklərinin əsas 4 kateqoriyasını aşağıdakılardır:

- 1) əməliyyat səmərəliliyinin artırılması
- 2) investisiyaların cəlb olunmasının asanlaşdırılması
- 3) cəlb olunan kapital üzrə xərclərin azaldılması
- 4) reputasiyanın formalaşdırılması

Əməliyyat səmərəliliyinin artırılması birbaşa qabaqcıl korporativ idarəetmə prinsiplərinin həyata keçirilməsindən alınan nəticələrdən biridir.

Korporativ idarəetmə həqiqətən şirkətlər üçün kapital bazarlarına çıxışı asanlaşdırır bilər. Korporativ idarəetmə nöqtəyi-nəzərindən yaxşı təşkil edilmiş şirkətlər səhmdarların hüquqlarını pozmayaraq gəlir gətirmək imkanına malik olmaları ilə etibarlılıqlarını nümayiş etdirir və investisiyalar üçün yaxşı tərəfdaş kimi qiymətləndirilir. Qabaqcıl korporativ idarəetmə məlumatların şəffaflığı və asanlıqla əldə edilə bilməsi, səmərəliliyi, vaxtında verilməsi, bütövlüyü və dəqiqliyi prinsipinə əsaslanır. Cəlb olunan kapital üzrə xərclərin azaldılması şirkətin dəyərinin artırılmasına ekvivalent olması həm nəzəri, həm də təcrübi tədqiqatlar baxımından sübut olunmuşdur. Yaxşı təşkil olunmuş korporativ idarəetmə şirkətin nüfuzunun yaxşılaşdırılmasına və qudvilin artırılmasına öz təsirini göstərir. Bütün maraqlı tərəflərin hüquqlarını tanıyan və şəffaflığı təmin edən şirkətlər daha çox ictimaiyyətin etimadını qazanırlar. Şirkətin nüfuzu və imici onun

aktivlərinin bir hissəsidir. İctimai etimad və nüfuz şirkətə inamın artırılması və sonda hasilatın və mənfəətin artırılması ilə nəticələnə bilər. Bundan əlavə, şirkətin qiymətləndirməsində müsbət imicin və qudvilin böyük rol oynaması məlum bir faktdır. Maliyyə uçotu baxımından qudvil şirkətin alış məbləğinin onun xalis aktivlərinin ədalətli dəyərindən artıq olan hissəsidir. Bu, bir şirkət tərəfindən başqa şirkəti almaq üçün ödənilən əlavə məbləğdir.

Ədəbiyyat

1. Cukov E.F., Denqi kredit banki, Moskva, 1999.
2. Müasir dövrdə maliyyə bazarlarında bank resurslarının iqtisadiyyata təsirinin gücləndirilməsi mühüm strateji prioritetdir. Xalq Qəzeti. 16 noyabr 2017-ci il
3. Pehanska İ.V., Orqanizatsiia deatel'nosti kommerçeskoqo banka, Moskva, 2001.

Kamran Sədri oğlu Səlimli

Bakı Biznes Universiteti

Magistrant

kamransalim20@gmail.com

İŞĞALDAN AZAD EDİLMİŞ ƏRAZİLƏRİN MALİYYƏ POTENSİALI

Açar sözlər: *Qarabağ, maliyyə potensialı, yenidənqurma, investisiya qoyuluşu, regional inkişaf*

Key words: *Karabakh, financial potential, reconstruction, investment, regional development*

Məlum olduğu kimi, 2021 -ci il dövlət büdcəsində bu məqsədlər üçün 2,2 milyard manat (1,2 milyard dollar) və ya ÜDM -in 2,9 faizi nəzərdə tutulmuşdur və xüsusilə infrastruktur üzərində işlərin bir hissəsi artıq başlamışdır. Bundan əlavə, artan xərclərə və pandemiya şəraitində davam edən qeyri -müəyyənliyə baxmayaraq, S&P Global Ratings beynəlxalq reyting agentliyi bu yaxınlarda Azərbaycanın reytingini BB+ səviyyəsində təsdiqlədi və eyni zamanda cari vəziyyəti “mənfə” dən "sabit"ə dəyişdi.

Bu müsbət dəyişiklik, uzun illər ölkənin iqtisadi inkişafı üçün əsas risk sayılan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli nəticəsində baş verdi. İndi Azərbaycan bütün iqtisadi potensialı ilə azad edilmiş ərazilər üzərində nəzarəti bərpa etdikdən sonra risklər məsələsi əbədi olaraq həll edildi. "Yenidən nəzərdən keçirilmiş proqnoz, reyting agentliyinin Rusiya vasitəçiliyi ilə Azərbaycan və Ermənistan arasında Dağlıq Qarabağ bölgəsində atəşkəs sazişinin geniş şəkildə qüvvədə qalacağını və iqtisadi yüksəlişin və nisbətən yüksək karbohidrogen qiymətlərinin ölkəyə maliyyə vəziyyətində əhəmiyyətli bir pisləşmənin qarşısını almasına kömək edəcəyini gözlədiyini əks etdirir." Bu fikirləri cari vəziyyətlə bağlı S&P mütəxəssisləri bildirdilər.

Rusiya Qazprombankının analitikləri də S&P-nin Azərbaycanla bağlı proqnozunu təkmilləşdirmək qərarının Qarabağdakı vəziyyətin nizamlanmasına töhfə verəcəyinə və bunun ardınca bu bölgədə genişmiqyaslı infrastruktur layihələrinin həyata keçiriləcəyinə əminidirlər. "Əldə olunan razılaşmalar və onlara riayət edilməsi, xarici likvidlik mövqeyi və uzunmüddətli münaqişə vəziyyətində yarana biləcək Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafı üçün riskləri minimuma endirdi", - bankın yekununda deyilir. Bununla yanaşı, milli valyuta və Azərbaycanda makroiqtisadi sabitlik üçün risklərin azaldılmasına da kömək etdi.

Qarabağdakı yeni layihələr, 2020 -ci ildə ÜDM -in kəskin azalmasından sonra 2021-ci ildə 2,1 faiz artacağı gözlənilən iqtisadi artımla Azərbaycanın gələcək iqtisadi inkişafını təmin etmək potensialına malikdir. Belə olan halda bu göstərici ildə təxminən 4 faiz sabitləşə bilər.

Danılmaz faktdır ki, bölgədə əsas infrastruktur bərpa edildikcə kənd təsərrüfatı, turizm, mədəncilik, tikinti materialları istehsalı və yük daşımaları sahəsində əla geri dönüş potensialına malik layihələrin icrasına başlanılacaq. Yeni gəlirlər pandemiya səbəbiylə dondurulmuş iqtisadi fəaliyyətin bütün qollarını tədricən işə salacaq və ixrac üçün məhsulların siyahısı daha da genişlənəcək.

Bütün bunlardan daha vacib olanı, bütün bu layihələrin qeyri-neft sektoru ilə əlaqəli olmasıdır və bu il həm dövlət büdcəsinin gəlirləri, həm də ÜDM-də payının əhəmiyyətli dərəcədə artmasının şahidi ola bilərik. Baş nazir Əli Əsədovun qeyd etdiyi kimi, hökumətin cari il üçün prioritetləri Qarabağ bölgəsində turizm marşrutlarının inkişafı, kənd təsərrüfatı sektorunda layihələr, müasir suvarma sistemlərinin quraşdırılması, su elektrik stansiyalarının tikintisi imkanlarının öyrənilməsidir.

Bu sahələrə qoyulan investisiyalar həm qeyri-neft ixracının, həm də idxalı əvəz etmənin artması baxımından ölkə üçün əhəmiyyətli olacaq. İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzinin icraçı direktoru Vüsal Qasımlı bildirib ki, sənaye əraziləri və məhəllələr, aqro

və texnoloji parklar və digər investisiyanı stimullaşdıran vasitələr də daxil olmaqla bu ərazilərə investisiyanı stimullaşdırmaq üçün müxtəlif mexanizmlərdən istifadə edilə bilər.

Bundan əlavə, önümüzdəki illərdə beynəlxalq və xarici maliyyə təşkilatları hərbi münaqişələrdən keçmiş ölkələrə tək cə hökumət üçün deyil, həm də özəl layihələr üçün də kredit verməyə hazırdır. Yenidənqurma proqramında iştirak etmək niyyətində olan Macarıstan şirkətləri üçün 100 milyon dollarlıq kredit xətti açan Macarıstanın EximBank buna bariz nümunədir. Bundan əlavə, Macarıstan minatəmizləmə işləri üçün 25 min avro qrant da təklif edib. Böyük Britaniya da bu tip yardımlar göstərməyə hazır olduğunu bəyan edib. Eyni zamanda, Türkiyə, Rusiya, İran və digər dost ölkələr Qarabağ layihələrində iştirak etməyə hazır olduqlarını bildirərək əsaslı işlərin təməlini qoymaq üçün Azərbaycan hökuməti ilə sıx əlaqələr aparılır.

Ədəbiyyat

1. Hacılı L.R. “İşğaldan azad edilmiş rayonların iqtisadi potensialı və inkişaf perspektivləri” - Xalq qazeti, 9 dekabr 2020-ci il
2. Həsənlı M.X. və başqaları, Maliyyə, Bakı, 2006
3. http://iqtisadiislahat.org/news/vusal_qasimli_qarabagin_boyuk_iqtisadi_potensialı_var-1050.
4. http://www.iqtisadiislahat.org/news/vusal_qasimli_qarabag_azerb_aycanda_iqtisadi_artimin_yeni_drayveri_olacaq-1079.
5. <https://minenergy.gov.az/az/xeberler-arxivi/daglıq-qarabag-ve-etraf-regionlarinenerji-potensialı>

Elçin Rafail oğlu Kazımov

Bakı Biznes Universiteti

Magistrant

elcin.kazimov1998@gmail.com

VERGİ SİYASƏTİNİN SAHİBKARLIĞIN İNKİŞAFINDA ROLU

Açar sözlər: vergi siyasəti, sahibkar, tədqiqat, vergi dərəcələri, fizikal siyasət, etatizim

Key words: tax policy, entrepreneurship, research, tax rates, physical policy, statism

Sahibkarlıq fəaliyyəti rezident və qeyri-rezident şəxslər tərəfindən konkret məqsədi əmlak istifadəsi, müxtəlif xidmətlərin göstərilməsi, istehsal və satış, kommersiya fəaliyyətinə yönəlmiş ictimai fəaliyyət növüdür. Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında Azərbaycan Respublikasının qanununa əsasən sahibkarlıq fəaliyyəti cəmiyyət üzvlərinin öz şəxsi gəlirlərinin əldə edilməsinə yönələn, öz fəaliyyətinə və risklərə görə öz əmlakı ilə cavabdehlik daşıyan fəaliyyət sahəsidir. Bu fəaliyyət növü ilə məşğul olan şəxslərə isə sahibkar deyilir. Sahibkarlıq fəaliyyəti iqtisadi fəaliyyətin bir növüdür. Sahibkarlıq ölçüsünə görə kiçik, orta və iri sahibkarlığa ayrılır. Kiçik və orta sahibkarlıq iri sahibkarlıq ilə müqayisədə hər bir ölkə üçün xüsusi əhəmiyyətə malikdir. İlk növbədə onu qeyd etmək ki, kiçik sahibkarlıq əhalinin daha çox hissəsini əhatə edir. Bunun nəticəsində bu sferada əhalinin əmək fəaliyyəti ilə məşğul olur. Kiçik və orta sahibkarlıq işsizliyin aradan qaldırılmasında əsas və effektiv vasitələrdən biridir.

Vergilər sahibkarlıq fəaliyyətinə təsir göstərən əsas amillərdən biridir. Vergilər sahibkarlıq fəaliyyətinin tənzimlənməsində xüsusi rol oynayır. Bu tənzimlənmə özünü həm stimullaşdırıcı, həm də məhdudlaşdırıcı formada göstərə bilər. Müxtəlif vergi növlərinin tətbiqi və ya ləğvi, vergi qanunvericiliyindəki dəyişikliklər, vergi

dərəcələrinin dəyişməsi, vergi güzəştlərinin tətbiqi sahibarlıq fəaliyyətini həm stimullaşdırır bilər, həm də özünü məhdudlaşdırıcı formada göstərə bilər. Eyni zamanda hər hansı bir sahəyə tətbiq olunan vergi güzəşti zamanla digər sahələri geridə qalmasına və bununlada stimullaşdırıcı siyasət daha sonra məhdudlaşdırıcı siyasətlə nəticələnə bilər. Buna görə də bu sahədə hər zaman nəzarət mexanizmi tətbiq olunmalıdır. Qeyd etdiyimiz kimi vergilər sahibkarlıq sahəsində həm müsbət, həm də mənfi təsir ilə nəticələnə bilər. İqtisadi islahatlar aparılarkən bu təsir mütləq nəzərə alınmalıdır. Müxtəlif ölkələrin praktikasında sahibkarlıq, biznes və digər sahələr üçün vergitutma mexanizmi olduqca müxtəlifdir. Ölkələrin iqtisadi inkişaf səviyyəsindən asılı olaraq bu sahədə vergi siyasəti həyata keçirilir.

- Vergi siyasəti dövlətin iqtisadi siyasətinin tərkib hissəsidir. Vergi siyasəti dövlət tərəfindən hazırlanır. Vergi siyasəti vergidən gələn gəlirlərin büdcəyə uyğun şəkildə daxilolmasının üsul və formalarını tənzimləyir. Vergi siyasətinin əsas məqsədi vergi subyektlərindən vergilərin tutulmasının qaydalarını müəyyən etməklə bərabər, iqtisadi münasibətlərin hərtərəfli qiymətləndirilməsidir. qaldırılması.

İqtisadiyyatın cari vəziyyətindən, iqtisadi inkişaf səviyyəsindən asılı olaraq vergi siyasətinin müxtəlif tiplərindən istifadə edilir. Vergi siyasətinin aşağıda sadalanan üç əsas tipi vardır.

- Vergi siyasətinin maksimal tipi
- Vergi siyasətinin optimal tipi
- Vergi siyasətinin sosial tipi

Maksimal vergilər siyasəti vergi dərəcələrinin yuxarı olması ilə, vergi sayının çoxluğu ilə, güzəştlərin olmaması ilə xarakterizə olunur. Bu vergi siyasəti inflyasiyanın yuxarı olması zamanı dövlətin həyata keçirdiyi tədbirlərdən biridir. Belə vergi siyasəti vergi ödəyicilərinə qarşı kəskin xarakter daşıyır və vergi ödəyiciləri üçün iqtisadi inkişafa dair heç bir ümid yeri qoymur. Lakin bu tip vergi siyasətini dövlətlər iqtisadi böhranın pik həddə olduğu vaxtlarda, büdcənin doldurulması üçün bütün mümkün variantların yoxlanılması zamanı çıxış yolu kimi

istifadə olunur. Belə siyasətin uzun müddət həyata keçirilməsi isə bir sıra mənfəət nəticələrinə gətirib çıxara bilər. Əsasən bu vergi siyasəti taktiki olaraq aparılır və iqtisadi vəziyyətin sabilləşməsindən sonra ləğv olunur.

Optimal vergi siyasəti zamanı dövlət sahibkarlıq fəaliyyətinin subyektləri üçün vergi yükünü yüngülləşdirir, vergi dərəcələrini uyğun həddə saxlayır, onların iqtisadi inkişafına təkan verən əlverişli vergi mühiti formalaşdırır. Bu isə öz növbəsində dövlət xərclərinin azalmasına, vergidən daxilolmaların sabilləşməsinə ilk növbədə sosial proqramların məhdudlaşdırılmasına səbəb olur.

Vergi siyasətinin üçüncü tipi olan sosial yönümlü yüksək dərəcəli vergi siyasəti həyata keçirilərkən dövlət vergilərin dərəcəsini qaldırmaqla kifayət qədər yüksək vergilər tətbiq etməklə nəzərə cəpərlənən sosial müdafiə paketi proqramları işləyib hazırlayır. Bu zaman büdcə daxilolmalarının böyük bir hissəsi müxtəlif sosial sahələrin artırılmasına yönəldilir.

Vergi siyasətini həyata keçirməyin bir sıra üsul və metodlarından istifadə olunur.

- Vergi ödəyicilərinin üzərinə düşən vergi öhdəliyinin dəyişdirilməsi ilə

- Vergitutmanın üsul və formalarının müxtəlif forma və üsullar ilə əvəz olunması

- Vergi ödəyiciləri üçün müxtəlif güzəştlərinin tətbiq edilməsi və ya belə güzəştlərin ləğv olunması ilə

- Vergi dərəcələrinin differensial sisteminin tətbiq edilməsi ilə

Güclü iqtisadiyyatlı ölkələrin vergi siyasəti bir sıra məqsədlərə nail olmaq məqsədini güdür:

- İqtisadiyyatın tənzimlənməsində dövlətin iştirakının təmin edilməsi

- Dövlətin öz siyasətini, funksiyalarını həyata keçirə bilməsi üçün lazım olan mümkün maliyyə resursları ilə təmin olunmasına nail olunması

- Dövlətin gəlirlərinin tənzimlənməsinin təmin edilməsi.

Vergi siyasəti aparılarkən iqtisadiyyatın tənzimlənməsində dövlətin iştirakı vergi dərəcələri, vergilərin sayı, vergi güzəştləri, vergitutma bazası kimi vergi alətləri vasitəsi ilə həyata keçirilir. Dövlət vergi dərəcələrini dəyişməklə vergi qanunvericiliyinin əsasına toxunmadan, yalnız müəyyən edilmiş dərəcələrdə düzəliş aparmaqla vergi tənzimlənməsini həyata keçirir. Müəyyən kateqoriyadan olan vergi ödəyiciləri, ayrı-ayrı sahələr və regionlar üçün vergi dərəcələrini differensiallaşdırmaqla nəzərə cərpacaq səmərə əldə etmək olar. Bu isə ayrı ayrı vergitutma sahələrinə görə vergi güzəştləri şəklində aparıla bilər.

Ədəbiyyat

1. “Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında “ Azərbaycan Respublikasının qanunu, Bakı, 15 dekabr 1992-ci il.
2. Azərbaycan Respublikasının Konstitutsiyası. 12 noyabr 1995-ci il
3. “Azərbaycan Respublikasının Milli Təhlükəsizlik Konsepsiyası”. Bakı, 23 may 2007-ci il.
4. “Sahibkarlıq fəaliyyəti subyektlərinin “ Bir pəncərə” prinsipi üzrə təşkilinin təmin tədbirləri haqqında” Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 25 oktyabr 2007-ci il tarixli sərəncamı, “Azərbaycan” qəzeti, 29 oktyabr 2007-ci il.
5. “2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında əhalinin ırzaq məhsulları ilə etibli təminatına dair Dövlət Proqramı”. Bakı, 25 avqust 2008-ci il.
6. “Azərbaycan Respublikasında kiçik və orta sahibkarlığın inkişafının Dövlət Proqramı (2002-2005-ci illər)” Bakı, 17 avqust 2002-ci il.

Əbülfəz Sədrəddin oğlu Cavadov

Bakı Biznes Universiteti

Magistrant

cavadovebulfez8@gmail.com

**İŞGALDAN AZAD EDİLMİŞ ƏRAZİLƏRDƏ KƏND
TƏSƏRRÜFATI MƏHSULLARI İSTEHSALININ
DÖVLƏT TƏNZİMLƏNMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ**

Açar sözlər: *dövlət tənzimlənməsi, stimullaşdırma, özəlləşdirmə, dəstək mexanizmi*

Key words: *state regulation, incentives, privatization, support mechanism*

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin 10 dekabr 2021-ci ildə imzaladığı Sərəncamla işğaldan azad edilmiş ərazilərdə xüsusi vergi güzəştləri, dövlət dəstəyi mexanizmlərinin tətbiqi həyata keçiriləcək. Eyni zamanda dövlət vəsaitlərinin xərclənməsində maliyyə şəffaflığının təmin olunması üzrə müxtəlif metodların həm ayrı-ayrılıqda, həm də müxtəlif kombinasiyalarda tətbiqinin sınaqdan keçirilməsi prinsipial əhəmiyyətə malik olacaqdır. Bütün hallarda ona çalışmaq lazımdır ki, işğaldan azad edilmiş rayonlar yeni iqtisadi ideyaların sınaqdan çıxarılması üçün özünəməxsus bir sınaq meydançasına çevrilsin, həmin ideyaların ən uğurluları isə sonradan istər bütövlükdə ölkə miqyasında, istərsə də onun ayrı-ayrı bölgələrində tətbiq olunsun. Və Azərbaycanın bu sahədə əldə etdiyi nəticələrdən və nailiyyətlərdən işğal problemi ilə üzləşən ölkələr də istifadə edə bilsinlər.

İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə özəl sektor iqtisadiyyatın əsas sektoruna çevrilməlidir. Artıq Azərbaycan hökuməti bu bölgədə özəl sektorun inkişafına dəstək verir. Bölgədə hətta bəzi həyati əhəmiyyətli infrastrukturun qurulması da özəl şirkətlərə həvalə edilir.

Qeyd edək ki, aqrar sektorda əsas stimullaşdırıcı tədbir məcburi köçkünlərə torpaq sahələrinin verilməsi olacaqdır. İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə hazırlanan şəhərsalma planlarında torpaq sahələrinin paylanması xüsusi yer tutur. Bu ərazilərdə torpaq, repatriantların özəl mülkiyyətinə əvəzi ödənilməmək şərti ilə (havayı) paylanmalıdır. Bundan ötrü bir sıra işlər görülməli, o cümlədən torpaq sahələri yenidən qeydiyyatla alınmalı, torpaq fondunun strukturu dəqiqləşdirilməli, sonradan isə torpaq sahələri repatriantlara paylanaraq onlara mülkiyyət hüququnu təsdiqləyən müvafiq aktlar verilməlidir. Bütün bu işlər ölkədə həyata keçirilmiş torpaq islahatına müvafiq surətdə aparılmalı və bunlara, aydın məsələdir ki, kompleks şəkildə yanaşılmalıdır.

Geri qayıdacaq fermerlərə, xüsusilə də potensial rəqabət üstünlüyü sahələrində çalışanlara haqqı ödənməmək şərti ilə məsləhət xidmətlərinin göstərilməsi və o cümlədən ən son bazar datalarının təqdim olunması, kənd təsərrüfatı ilə məşğul olan şirkətlərə dövlət yardımının ayrıca bir komponenti olmalıdır. Fermer təsərrüfatlarına yerində (yəni təsərrüfatların özündə) xidmətlər verən kiçik, amma çevik informasiya-konsaltinq şirkətlərinin qurulması o qədər də böyük maddi məsrəf tələb etmir. İşğaldan azad edilmiş rayonların hərəsində bir neçə belə şirkət rahatlıqla yaradıla bilər. Aqroservis şirkətlərindən fərqli olaraq, bunlar öz xidmətlərini daha uzun bir müddət (heç olmasa, 5-6 il) ərzində haqqı ödənməmək şərti ilə təklif edə bilərlər və bu xidmətlər, təbii ki, təkcə əkinçiliklə deyil, heyvandarlıqla məşğul olan təsərrüfatlara da göstərilməlidir.

Kənd təsərrüfatının bir sahəsi olmaq etibarilə, heyvandarlığın əkinçilikdən belə bir üstünlüyü var ki, istər təsərrüfatın qurulması üçün, istərsə də onun ilk vaxtlardakı fəaliyyəti üçün tələb olunan sərmayə, digər şərtlər bərabər olduqda, bir qayda olaraq, daha azdır. Müvəqqəti olaraq digər regionlarda məskunlaşan məcburi köçkünlərin bir hissəsi hazırda da heyvandarlıqla məşğul olmağa davam edir. Bu məcburi köçkünlər geri qayıdan zaman öz fermalarını da həmin əraziyə köçürəcək. Lakin bununla kifayətlənmək olmaz. Dövlət xətti

ilə heyvandarlığın inkişafı üçün bu ərazidə yeni metodlar tətbiq etmək lazımdır. Məsələn, hər məcburi köçkün ailəsinə müəyyən edilmiş sayda mal-qara vermək olar. Belə ki, bu təkcə bölgədə heyvandarlığın inkişafı kimi yox, eyni zamanda dövlətin sosial tədbiri kimi də nəzərdən keçirilə bilər.

İşğaldan azad edilən rayonlar 30 ilə yaxın müddətdə baxımsız qaldığı üçün sanitar-epizootik şərait üzərində nəzarət, heyvandarlığın inkişafı üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edəcəkdir. Bu sahədə ümumi dövlət nəzarətini həyata keçirmək bu sahəyə məsul olan orqanın vəzifəsi elan edilməlidir. Digər bir addım olaraq fermerlərə tam həcmdə veterinar xidmətləri göstərilməsini təşkil etmək də düzgün olardı. Qayıdış prosesinin ilk illərində bunlar, bütün digər xidmətlər kimi, haqqı ödənməmək şərti ilə təklif oluna bilər.

İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə fermer təsərrüfatlarının problemlərindən biri də istehsal edilən kənd təsərrüfatı məhsullarının satışı olacaq. Bu problemin həll edilməsi üçün dövlət yükü öz çiyinə götürərək ilk illərdə təsərrüfatların bütün məhsullarını ala biləcəyini elan etməlidir. Bu tədbir fermerlər üçün həm stimullaşdırıcı, həm də psixoloji təsir effekti yarada bilər. Eyni zamanda, bu tədbir ölkədə ərzaq təhlükəsizliyinnə də öz töhfəsini verə bilər. Xüsusilə, Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin “Aqrar Tədarük və Təchizat” ASC-i bu sahədə dövlət tənzimlənməsini həyata keçirən orqan kimi müəyyən edilə bilər.

Ədəbiyyat

1. İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsi ilə bağlı bəzi tədbirlər haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2021-ci il 10 dekabr tarixli Sərəncamı
2. ”Qarabağ Dirçəliş Fondu” publik hüquqi şəxsin yaradılması haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2021-ci il 04 yanvar tarixli Fərmanı
3. F.Fikrətzadə, S.Hacıyeva-İşğaldan azad olunan ərazilərimizdə kənd təsərrüfatı sahəsinin bərpası istiqamətləri və istehsal

göstəricilərinin proqnozlaşdırılması-Kənd Təsərrüfatının İqtisadiyyatı elmi-praktiki jurnalı-Xüsusi buraxılış, Bakı 2020

4. N.Müzəffərli, E.İsmayılov-Azərbaycanın psot-konflikt ərazilərinin bərpası:konseptual əsaslar-Bakı, 2010
5. L.Cabbarlı-İşğaldan azad olunan ərazilərdə kənd təsərrüfatının inkişaf istiqamətləri-Kənd Təsərrüfatının iqtisadiyyatı elmi-praktiki jurnalı-Xüsusi buraxılış, Bakı -2020

Mehdi Sərdar oğlu Vəliyev

Bakı Biznes Universiteti

Magistrant

valiyevmehdi@gmail.com

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ ENERJİ SƏMƏRƏLİLİYİ SİYASƏTİ

Açar sözlər: *yaşıl iqtisadiyyat, davamlı inkişaf, enerji səmərəliliyi, bərpa olunan enerji mənbələri, kənd təsərrüfatı*

Key words: *green economy, sustainable development, energy efficiency, renewable energy sources, agriculture*

Son illərdə Azərbaycan Respublikasında alternativ və bərpa olunan enerjinin inkişafında mövcud potensialı öyrənmək üçün çoxsaylı tədqiqatlar aparılmışdır. Araşdırmalar nəticəsində respublikada böyük külək, günəş və hidroelektrik potensialının, bioqaz və istilik enerjisi mənbələrinin mövcudluğu ortaya çıxmışdır. Azərbaycanın iqlim şəraiti günəş enerjisindən istifadə edərək elektrik enerjisi istehsal etməyə imkan verir. Günəş enerjisindən istifadə Azərbaycanın müəyyən bölgələrində enerji təchizatı ilə bağlı problemləri həll etməyə kömək edə bilər. Dünyanın bir neçə inkişaf etmiş ölkəsi son illərdə fotovoltaiq proqramları geniş şəkildə tətbiq etməyə başlamışdır. Azərbaycanın bu proqramlardan istifadə etməsi də aktual hesab olunur. Məlumdur ki, günəş qurğularının səmərəliliyi iqlim şəraitindən və ölkənin coğrafi mövqeyindən asılıdır. Azərbaycanda günəş enerjisinin illik radiasiyası 1500-2000 kVt / m²-dir.

Bu, günəş enerjisindən istifadə etmək üçün investisiyaların cəlb edilməsində önəmli xüsusiyyət daşıyır. Belə ki, digər ölkələrlə müqayisədə bu rəqəmlər olduqca yüksəkdir. Üfüqi və normal düz səthlərdə günəş radiasiyasının intensivliyinin maksimum dəyərləri yayda əldə edilir və respublikanın müxtəlif bölgələrində bir qədər

fərqlənir. Bunlara misal olaraq Pirallahı adası, Mingəçevir və Naxçıvanı misal gətirmək olar.

Ölkənin aşağıdakı bölgələri külək enerjisindən istifadə üçün perspektivli hesab olunur:

1. Bakı, Sumqayıt və bitişik adaları olan Abşeron yarımadası. Küləyin güclü qüvvəsi səbəbindən burada enerji potensialı 1500 MVt olaraq qiymətləndirilir.

2. Xəzər dənizi zonası və Kürün sağ sahili: potensialı 500 MVt qiymətləndirilir.

3. Zəngəzur daxil olmaqla ayrı-ayrı zonaları olan Naxçıvan Muxtar Respublikasının ərazisi. Potensialın 70 mW olduğu təxmin edilir.

Azərbaycanın su ehtiyatlarına aşağıdakılar daxildir: çoxsaylı qolları olan Kürün aşağı axını; sərhəd boyunca axan Araz çayı (Kür qolu) və Xəzər dənizinə axan bir qrup kiçik çay. Ölkədə hələ də inkişaf etməmiş bir su elektrik potensialı mövcuddur. Bu sahədə aparılan tədqiqatlar Azərbaycan çaylarının ümumi texniki gücü 40 TWh olan texniki hidroelektrik potensialının olduğunu göstərir. Beləliklə, Azərbaycanda hidroelektrik resursların məhdud olduğunu görünür.

Sənaye istehsalının, kənd təsərrüfatının və sosial xidmətlərin inkişafı sayəsində Azərbaycanda biokütlədən enerji istehsalı üçün yeni imkanlar açılmağa davam edir. Ölkədə biokütlə mənbələrinə misal olaraq yanan sənaye tullantıları, meşəçilik və ağac emalı tullantıları, kənd təsərrüfatı məhsulları və üzvi tullantılar, məişət və məişət tullantıları, həmçinin neft və neft məhsulları ilə çirklənmiş bölgələrdən gələn tullantıları çəkmək olar. Bütün bu qaynaqlar enerji istehsal etmək üçün istifadə edilə bilər. Azərbaycanda hər il 2 milyon ton bərk məişət və sənaye tullantıları istehsal olunur. Qatı məişət və sənaye tullantılarının atılması böyük sənaye şəhərlərində ictimai binaları qızdırmaq üçün bir yol ola bilər.

Azərbaycan ərazisi ehtiyatları Böyük və Kiçik Qafqaz bölgəsində, Talış dağlarının yamaclarında, Kür çayının vadisində və Xəzər-Quba bölgəsində termal sularla zəngindir. Lənkəran, Massalı və Astara bölgələrindəki mənbələrin məhsuldarlığı gündə təxminən 25000 m³

qiymətləndirilir. Quyu başındakı temperatur təxminən 40°C-dir, su saniyədə 40 litr sürətlə hərəkət edir. Yuxarıda göstərilən sahələrdə termal suların istifadəsi gündəlik həyatda və digər sahələrdə istilik enerjisinə olan tələbatın bir hissəsini qismən ödəyəcəkdir. Bu gün Azərbaycanda geotermal enerji tamamilə istilik istehsalı üçün istifadə olunur və elektrik istehsalı üçün geotermal elektrik stansiyaları mövcud deyil. İstixanaların istilik təminatı üçün Lənkəran bölgələrində, Kür çayını vadisində termal sulardan istifadə olunur.

Beləliklə, Azərbaycanda alternativ və bərpa olunan enerji mənbələrinin (AVES) potensialı kifayət qədər böyükdür. Ancaq mövcud iqtisadi şərtlər alternativ enerji istehsalçıları və ya istehlakçıları üçün əlverişsizdir. AVE texnologiyasından istifadə edən qurğuların tikintisi və istismarı hələ də ənənəvi istilik elektrik stansiyalarından daha bahalıdır. Müxtəlif mənbələrdən AVER layihələrinin maliyyələşdirilməsi genişmiqyaslı layihələrə yönəlməyə davam edir.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev K.M., Lətifov Y.I., Abdullayeva G.K.. Enerji ehtiyatları, elektrik enerjisi istehsalı və ətraf mühit. 1-ci cild, Bakı, «Zaman-3», 2005, 448 s.
2. Abdullayev K.M., Məmmədov R.K., Lətifov Y.I. Enerji ehtiyatları, elektrik enerjisi istehsalı və ətraf mühit. 2-ci cild, Bakı, «Zaman-3», 2007, 408 s.
3. Cəlilov M.F. Alternativ regenerativ enerjilər. «Enerji menecmenti (binalarda)» magistr ixtisaslaşması üçün dərs vəsaiti, Bakı: AzMIU, 2008.-141s.
4. Məmmədov Q.S. Xəlilov M.Y. Ekologiya, ətraf mühit və insan, Bakı, Elm, 2006- 608s.
5. BP: BP Statistical Review of World Energy 2006. London: 2006.

Könül Dilqəm qızı Həsənova

Bakı Biznes Universiteti

Magistrant

konul.hesenova.1999@gmail.com

ANTİBÖHRANLI İDARƏETMƏ SİSTEMİNDƏ MÜƏSSİSƏNİN ÜMUMİ PARAMETRLƏRİNİN DİAQNOSTİKASI

Açar sözlər: *diaqnoz, müayinə, müəssisə, metod, idarəetmə*

Key words: *diagnosis, examination, establishment, method, management*

“Diaqnostika” termini “diaqnoz” sözündən olur ki, yunancadan tərcümədə “tanıma, təyin etmə” mənasını əks etdirir. Gündəlik həyatda “diaqnoz” sözü tədqiqatın nəticələrinin aydınlaşdırmasını, göstəricilərə əsasən bu nəticələr üzrə normativlərin, xarakteristikaların təyini kimi də başa düşülür. Diaqnostika - obyekt, predmet, hadisə və ya tədqiqat prosedurlarının kompleksinin reallaşdırmasına idarəetmə prosesi vəziyyətinin təyini. Diaqnostika - bu birdəfəli akt deyil, və müəyyən vaxtda və sahədə həyata keçirilən prosesdir. İdarəetmə proseslərinin real vəziyyətinin təyini üçün diaqnostikanın tətbiqi çox faydalıdır. Antiböhranlı idarəetmə sistemi idarə edilməsinə xüsusi mexanizm verən xüsusiyyətlərə malikdir: Çeviklik, uyğunlaşma qabiliyyəti və diversifikasiyası və situasiyavaxtında reaksiya vermək bacarığı, həmçinin müəssisənin potensialı və qeyri-formal idarəçilik metodları səmərəli istifadə etməyə imkan verir.

Analiz əsasında ümumi qanunauyğunluqlar və inkişafın ümumi patologiyaları aydınlaşdırılır. Diaqnostika müxtəlif metodlarla həyata keçirilir: analitik, ekspert, xətt və dinamik proqramlaşdırma metodları. Analitik metodlara statistik məlumatlara əsaslanan müxtəlif əməliyyatlar aiddir. Analitik diaqnostikası statistik informasiyanın köməyi ilə kompleks iqtisadi analiz metodlarından, həmçinin bal qiymətləndirmə üsullardan istifadə edərək diaqnostik tədqiqatların

keçirilməsini nəzərdə tutur. Ekspert diaqnostikası ekspertlər tərəfindən verilmiş qiymətləndirilmələrin və informasiyanın ümumiləşdirilməsinə əsaslanan diaqnozun vasitələri ilə aparılır. Ekspert diaqnostikası diaqnoz məqsədləri üçün xüsusi ekspert sorğularının aparılması vasitəsilə kontakt üsullarla alınan informasiyanın üzərində qurulur. Bu diaqnostikada əmsallar və müqayisəli iqtisadi effektivliyin göstəriciləri, ekspert qiymətləndirmələri metodlarından və s. istifadə olunur. Xətt proqramlaşdırması optimal nəticə əldə etmək üçün zəruri olan resursların və hərəkətlərin ən yaxşı kombinasiyalarını müəyyən edilməsi üçün istifadə edilən riyazi üsuldur. Xətt proqramlaşdırma metodunu və ya digər prosesi optimallaşdırmağa, gəliri artırmağa, effektiv resurslardan və vaxtdan istifadə etməyə icazə verir. Dinamik proqramlaşdırma - müəyyən struktur idarəetməsi məsələlərinin həlli üçün hesablama metodu, qərarın qəbul olunmasının dəyişən çoxpilləli prosesi kimi təsəvvür edilir. Bu halda tədqiqat üç mərhələdən keçir:

- Riyazi modelin qurulması. Modeldə diaqnostika haqqında informasiyanın alınmasının prosesinin köməyi ilə obyekt təşkil edir;
- İdarəetmə vəzifələrinin yerinə yetirilməsi;
- Diaqnostikanın müxtəlif metodlarının istifadə etməklə təhlil və alınmış nəticələrin ümumiləşdirilməsi.

Tədqiqatlarımız nəticəsində diaqnostikanın səmərəliliyi yerinə yetirilməsi mərhələlərinin aşağıdakı ardıcılığı ilə müəyyənləşir:

1. xüsusi sinif və ya qrupa aid bir obyektin yaradılması;
2. baza parametrləri ilə onun faktiki parametrlərini müqayisə etməklə obyektin fərqləri aşkaredilməsi;
3. baza göstəricilərindən mümkün kənarlaşmaların təyini;
4. baza göstəriciləri kimi qurulmuş normaların formalaşmasının metodikasının hazırlanması.

Böhranın əhəmiyyətli xüsusiyyətlərindən biri də vaxt amili olur. Vaxt həmişə böhran dövründə xüsusilə əhəmiyyətli iqtisadi qiymətə malikdir.

Diaqnostikanın nəticələri aşağıdakı ardıcılıqla təqdim edilir:

- Obyektin inkişafının ümumi iqtisadi tendensiyasının təyini.

- Obyektin inkişaf prosesinin hansı mərhələdə olmasının təyini.
- Obyektin inkişaf proqnozunun verilməsi.

Aparılan tədqiqatlara və təşkilatı təcrübəyə söykənərək, nəticə çıxartmaq olar ki, diaqnostika antiböhran idarəetməsində: - sosial-iqtisadi sistemin təsərrüfat fəaliyyətinin baza göstəricilərinin tədqiqatı; - müəssisənin maliyyə-iqtisadi və texniki-texnologiya vəziyyətinə daxili və xarici amillərin təsirinin hərtərəfli təhlili; - hazırlanmış tədbirlərin, maliyyə vəziyyətinin yaxşılaşdırmasının və önləyici müayinənin proqnozlaşdırmanın, hədəflərinin və ya perspektivlərinin ekspert qiymətləndirməsi təhlil.

Ədəbiyyat

1. Bağırov D. Həsənli M. “Maliyyə” (dərs vəsaiti), Bakı 2011
2. Bazarov T.Y. Yeremini B.L. “Heyətin idarə edilməsi” (tərcümə), Bakı 2012
3. Şahbazov K.A. Həsənov M.H., Həsənov H.S. “Antiböhranlı idarəetmə: müflisləşmə, iflas və sanasiya”. Bakı 1997
4. Şahbazov K.A., Məmmədov M.H., Həsənov H.S. “Menecment” dərslik, Bakı 2007.

Məhəmməd Elşən oğlu Bağırılı

Bakı Biznes Universiteti

Magistrant

mahammad.baghirli@gmail.com

TİKİNTİ TƏŞKİLATLARINDA VERGİLƏR ÜZRƏ HESABLAŞMALARIN UÇOTU VƏ AUDİTİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ

Açar sözlər: *xərclərin vergi uçotu, gəlirdən çıxılan xərclərin vergi auditi, uçotun və auditin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri*

Key words: *expenditure tax accounting, income tax audit, areas for improving accounting and auditing*

Effektli və keyfiyyətli vergi auditi yalnız o halda mümkündür ki, toplanmış audit sübutları vergitutma məqsədləri üçün xərclərin vaxtında uçota alınması və hesablanması düzgünlüyü barədə yüksək dərəcədə əminliklə fikir söyləməyə imkan vermiş olsun. Xərclərin vergi auditinin məqsədi tikinti işlərinin istehsalına çəkilən xərclərin tətbiq olunan uçotu qaydasının vergi qanunvericiliyinin tələblərinə uyğunluğunun yoxlanılmasından ibarətdir.

Xərclər xərc qrupları, tikinti obyektləri və tikinti təşkilatının istehsal vahidləri nöqtəyi-nəzərindən yoxlanılmalı və ilkin tanışlıq xərclərin formalaşmasının yoxlanılmasından başlanılmalıdır. Həmçinin xərclərin vergi auditinin keyfiyyətlə həyata keçirilməsi üçün yoxlanılan müəssisənin strukturunu aydınlaşdırmaq məqsədmüvafiqdir. Belə ki, tikinti təşkilatında aşağıdakı yardımçı-köməkçi istehsallar ola bilər: qum və çınqılın çıxarılması üzrə karxana, maye beton hazırlanması qovşaqları, təmir-mexaniki emalatxanaları; nəqliyyat xidməti, həmçinin əsas fəaliyyəti təmin edən digər yardımçı-köməkçi qurumlar. Göstərilən qurumlar üzrə xərclər formalaşır, uyğun olaraq hər bir qurumun xərclərinin uçotunun düzgünlüyünün yoxlanılması nəzərə

alınmaqla podrat tikinti təşkilatlarının vergi auditi təşkil olunmalı və aparılmalıdır.

Fikrimcə, tikinti təşkilatının xərclərinin vergi auditi 3 mərhələni özündə birləşdirməlidir: çəkilən məsrəflərin gəlirdən çıxılan xərclərə aid edilməsinin qanunauyğunluğunun yoxlanılması (mərhələ 1); xərclərin sənədli təsdiqinin və əsaslılığının yoxlanılması (mərhələ 2); xərc məbləğlərinin hesabat (vergi) dövrünün gəlirdən çıxılan xərclərinə vaxtında aid edilməsinin yoxlanılması (mərhələ 3).

Podrat tikinti təşkilatları üçün xərclərin əsaslandırılması hissəsində dəqiq kriterilər - xərclərin iqtisadi əsaslılığının müəyyən edilməsi üçün faktiki olaraq əsas kimi istifadə olunan tikinti normaları mövcuddur. Ona görə də vergi auditi tikinti prosesinin normalaşdırılması və tikinti-quraşdırma işlərinin yerinə yetirilməsinin müəyyən texnologiyasının tətbiqi nəzərə alınmaqla həyata keçirilməlidir.

Əsaslandırmadan əlavə mənfəət vergisi üzrə vergi bazasının azaldılması məqsədləri üçün qəbul edilən bütün xərclər sənədli təsdiq olunmalıdır. Mövcud qanunvericiliyə müvafiq olaraq sənədli təsdiq olunan xərclər dedikdə, Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə uyğun olaraq rəsmiləşdirilən sənədlərlə təsdiq olunan, yaxud xərclərin çəkildiyi xarici ölkələrdə işgüzar əməllərə (adətlərə) uyğun rəsmiləşdirilən sənədlərlə və (və ya) xərclərin çəkilməsini dolayı yolla təsdiq edən sənədlər (o cümlədən, gömrük bəyannaməsi, ezamiyyə barədə əmr, gediş sənədləri, müqavilələrə uyğun olaraq yerinə yetirilən işlər barədə hesabat və s.) başa düşülür. Bununla yanaşı, bir sıra normativ sənədlərdə qeyd olunur ki, bütün təsərrüfat əməliyyatları “Mühasibat uçotu haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununun tələblərinə uyğun olaraq rəsmiləşdirilməlidir. Bunun üçün, ilk növbədə, təsərrüfat əməliyyatlarını əks etdirən zəruri ilkin sənədlərin müəyyən edilən formasının gözlənilməsinə və bütün zəruri rekvizitlərin doldurulmasına diqqət yetirilməlidir. Beləliklə, nəzərdə tutulur ki, vergi auditi zamanı çəkilən xərclərin sənədli təsdiqinin yoxlanılması zəruri element hesab edilir.

Mənfəət vergisi üzrə vergi tutulan bazanın çəkilmiş xərclərin məbləği qədər azaldılmasının düzgünlüyü vergi orqanları tərəfindən aparıldığından, ona görə də mənfəət vergisi üzrə obyektiv və bazanın müəyyən edilməsinin düzgünlüyü vergi orqanlarının subyektiv qərarlarından asılıdır. Bu halda vergi orqanları tərəfindən xərclərin yenidən hesablanması vergi bazasının azaldılmasına gətirib çıxaran gəlirlərin və xərclərin uçotu qaydalarının kobud pozuntularına görə maliyyə sanksiyalarının tətbiqinə gətirib çıxaracaqdır.

Ümumiyyətlə, tədqiqatın aparılması prosesində aşağıdakı daha əhəmiyyətli elmi nəticələr əldə edilmişdir:

- vergitutmada səhvlərin müəyyənləşdirilməsi prosesinin optimallaşdırılmasına imkan verən mənfəət vergisinin məqsədləri üçün gəlirdən çıxılan xərclərin auditinin zəruri prosedurları və onların tətbiqi istiqamətləri;

- tikinti təşkilatlarında mühasibat uçotu və vergitutmanın xüsusiyyətlərini nəzərə alan, habelə vergi auditinin əmək tutumunun əhəmiyyətli dərəcədə azaldılmasına imkan yaradan gəlirdən çıxılan xərclərin auditinin metodikası;

- gəlirdən çıxılan xərclərin vergi audit prosesinde mühasibat və vergi uçotunda aşkar edilən tipik səhvlər və pozuntular sistemləşdirilməsi və onların aradan qaldırılması üzrə tövsiyələr.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi.
2. Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi.
3. Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsi.
4. “Mühasibat uçotu haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu.
5. “Azərbaycan Respublikasında əməyin mühafizəsinin əsasları haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu.

Ruhanə Sadiq qızı Ağayeva

Bakı Biznes Universiteti

Magistrant

ruhanagayeva@gmail.com

**İŞĞALDAN AZAD OLUNMUŞ ƏRAZİLƏRDƏ VERGİ
GÜZƏŞTLƏRİNİN GENİŞLƏNDİRİLMƏSİ VƏ
TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ**

***Açar sözlər:** vergi, lider, iqtisadiyyat, inkişaf, Qarabağ, azad olunmuş torpaqlar*

***Key Words:** tax, leader, economy, development, Karabakh, liberated lands*

Vergitutma sisteminin səmərəliliyi vergilərin rolu ilə müəyyən edilir. Bu rol o halda müsbətdir ki, vergitutma potensialı praktikada maksimum dərəcədə reallaşdırılsın və funksiyalar arasında nisbi tarazlığa nail olunsun. Bu, vergidən azadolmaların səviyyəsinin optimallaşdırılmasında, daha doğrusu, vergi ödəyicilərinin maraqlarını pozmayan büdcənin formalaşdırılmasında özünü göstərir. Vergitutmanın maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti sferalarına müsbət təsirinin təmin edilməsi çətin məsələdir və bununla yanaşı, ziddiyyətlidir: dövlət üçün maksimuma çatdırılması hər şeydən vacib və əsas, vergi ödəyicisi üçün isə vergi güzəştlərinin minimuma endirilməsidir. Vergitutmanın optimallaşdırılması iqtisadiyyatın təsiri altında olduğundan bir çox obyektiv və subyektiv amillərdən asılıdır. Real iqtisadi həyatda vergitutma cəmiyyətin iqtisadi və siyasi yetkinlik səviyyəsini əks etdirir.

Artıq qeyd edildiyi kimi, vergitutmada dövlətin və ödəyicinin maraqları toqquşur, vergilərin rolunu müxtəlif cür qiymətləndirir. Təbii ki, vergitutma sisteminin rolu vergi münasibətlərinin hər iki tərəfi üçün eyni dərəcədə müsbət ola bilməz. İqtisadi böhran şəraitində dövlətlə vergi ödəyicilərinin maraqları xüsusilə qarşıqlıdır. Hakimiyyət

orqanları vergi tənzimlənməsinin vəziyyətini diqqətlə izləməli və vergitutma sistemində lazımi düzəlişləri vaxtında etməlidir.

Planlı iqtisadiyyatın dağılması dövlət tənzimlənməsinin məqsədə uyğunluğu, həcmi və həddləri məsələsini gündəmə gətirdi. Bazarın özünün hər şeyi tənzimləyəcəyi və balanslaşdırılmış iqtisadiyyata nail olacağı gözləntiləri ilə azad, məhdudiyyətsiz bazar münasibətlərinin tətbiqi təklifləri var idi. Bazar iqtisadiyyatına dövlət müdaxiləsi təcrübəmizin olmaması bizi inkişaf etmiş xarici ölkələrin təcrübəsinə müraciət etməyə vadar edir.

İqtisadiyyata dövlət müdaxiləsi demək olar ki, bütün istehsal üsullarında həyata keçirilirdi. Gömrük rüsumlarının təkcə fiskal məqsədlər üçün deyil, həm də istehsalçının mənafeyini qorumaq məqsədi ilə təsis edildiyi və tutulduğu zaman daha çox hiss olunurdu, zəif sənayeləri qoruyan proteksionist gömrük siyasəti həyata keçirilirdi. Keçən əsrin əvvəllərində İngiltərə hökuməti əmək haqqının səviyyəsini, qiymətləri, iş şəraitini, tarifləri kənd təsərrüfatı və sənayenin maraqlarına uyğun olaraq tənzimləyirdi; avadanlıqların ixracına və ixtisaslı işçilərin ölkədən kənara çıxmasına qadağalar qoydu.

Müasir şəraitdə dövlətlər iqtisadi həyatın müxtəlif sahələrinə daim genişlənən müdaxilə ilə xarakterizə olunur. ABŞ-da bu müdaxilənin dərəcəsi digər ölkələrlə müqayisədə azdır, İsveçdə daha çoxdur, Almaniya və Yaponiya qızıl orta yeri tutur. ABŞ-da dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsi Avropa ölkələrinə nisbətən daha zəif hiss olunur.

İqtisadiyyata təsir göstərən dövlət, bir qayda olaraq, aşağıdakı məqsədləri həyata keçirir:

- daimi dayanıqlı iqtisadi artıma nail olmaq; əsas mal və xidmətlərin qiymət sabitliyinin təmin edilməsi; əmək qabiliyyətli əhalinin tam məşğulluğunun təmin edilməsi; əhalinin müəyyən minimum gəlir səviyyəsinin təmin edilməsi;
- əhalinin, ilk növbədə pensiyaçıların, əlillərin, çoxuşaqlı ailələrin sosial müdafiəsi sisteminin yaradılması;

- xarici iqtisadi fəaliyyətdə balans.

Bu məqsədlərə eyni vaxtda nail olmaq demək olar ki, mümkün deyil. Dövlətin maliyyə-büdcə mexanizminin bütün təsirlərin genişləndirilmiş təkrar istehsal prosesinə təsirinin balanslaşdırılmış nisbətinin tapılması mühüm vəzifədir.

Belə dövlət tənzimləyiciləri bunlardır:

- istehlak mallarının qiymətlərinin büdcədən subsidiyalaşdırılması; iqtisadiyyata dövlət investisiyaları;
- müəssisələrin subsidiyalar və ya qaytarılan kreditlər şəklində birbaşa subsidiyalaşdırılması, kredit siyasəti;
- zəruri hallarda qiymətlərin tənzimlənməsi formasında pul məhdudiyyətlərinin müəyyən edilməsi; kreditin verilməsi şərtlərinin, kredit məhdudiyyətlərinin, valyuta nəzarətinin tətbiqi;
- lisenziyalaşdırma;
- özəl ticarətə aid qanunvericiliyin hazırlanması: məhsulun standartlaşdırılması, dövlət arbitrajı və s.;
- elmi-tədqiqat və təcrübə-konstruktor işlərinin maliyyələşdirilməsi; vergi siyasəti.

Bazar iqtisadiyyatına xas olan bu sırf iqtisadi tənzimləyicilər vasitəsilə dövlət sosial tələblərə cavab verən iqtisadi fəaliyyət variantları təklif edir.

Amma dövlət tənzimlənməsinin əsas aləti vergi siyasətidir. Vergilər və ödənişlər sistemi sırf fiskal funksiya ilə yanaşı, ictimai istehsala, onun strukturuna və dinamikasına, elmi-texniki tərəqqinin sürətləndirilməsinə iqtisadi təsir mexanizmi kimi çıxış edir. Vergilər sahibkarlıq fəaliyyətini stimullaşdırır və ya əksinə məhdudlaşdırır, sahibkarlıq fəaliyyətinin müəyyən sahələrinin inkişafına kömək edə bilər. İnkişaf etmiş ölkələrin vergi siyasəti bir sıra prioritet vəzifələrin həllinə təsir göstərir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası.
2. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi.

3. Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi. Azərbaycan Respublikasının Gömrük Məcəlləsi.
4. “Mühasibat uçotu haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. “Dövlət rüsumu haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu.
5. “Büdcə sistemi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu.

Ülkər Daşqın qızı Almazlı

Bakı Biznes Universiteti

Magistrant

almazliulker@gmail.com

MARKETİNQİN TƏDQİQATLARI, ONLARIN TƏŞKİLİNDƏ DÜNYA TƏCRÜBƏSİNİN ÜMUMİ ROLU

Açar sözlər: *marketing tədqiqatları, sahibkarlıq fəaliyyəti, müəssəsinin təhlili, dünya təcrübəsi, SWOT təhlil*

Key words: *marketing research, entrepreneurship, enterprise analysis, world experience, SWOT analysis*

Marketing tədqiqatları bazar iqtisadiyyatının müasir vəziyyətini əks etdirən sistem kimi, biznes sferasında mütəxəssislərə müəyyən dərəcədə kömək etmək qabiliyyətinə malikdir. Son illər müxtəlif təşkilatlar -kommersiya firmalarından tutmuş siyasi partiyalara qədər daha tez-tez marketing tədqiqatlarının aparılması ilə bağlı xidmətlərə müraciət edirlər. İndi təkcə Böyük Britaniyada bu sektorun dəyəri ilə 500 milyon funt sterlingdən çox təşkil edir. Marketing tədqiqatları təkcə iri kompaniya və təşkilatlara lazım deyil. Yaradıcı tədqiqatın hazırlanması sayəsində hətta kiçik büdcəli sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan təşkilatlar da marketing tədqiqatlarının aparılmasından fayda əldə edə bilirlər.

Bu metodları da şərti olaraq iki kateqoriyaya ayırmaq olar: keyfiyyət və miqdar. Keyfiyyət tədqiqatları zamanı miqdar ölçməsi mümkün olmayan məlumatların başa düşülməsi və inkişaf etdirilməsi həyata keçirilir. Keyfiyyət tədqiqatı miqdarı göstəricilərin deyil, mənanın axtarılması ilə bağlıdır. Onda, adətən, azsaylı seçmə respondentlər iştirak edir, lakin onların fikirlərinin, motivlərinin və münasibətlərinin dərindən öyrənilməsi həyata keçirilir. Digər tərəfdən, miqdarı tədqiqatlarda daha iri seçmələr aparılır, daha da strukturlaşdırılmış tədqiqat alətləri tətbiq olunur (anketlər və s.), əldə

edilmiş nəticələri miqdarı ölçmək mümkün olur. Keyfiyyət metodlarından çox vaxt tədqiqatın ilkin, erkən mərhələlərində, miqdarı metodlardan isə ümumi keyfiyyət nəticələrinin miqdarı qiymətləndirilməsində istifadə olunur.

B.E.Tokarev bütün qeyd edilənləri nəzərə alaraq marketing tədqiqatlarının təsnifatının aşağıdakı meyarlarını məqsəduyğun hesab edir:

- informasiya alınması mənbəyinə görə;
- informasiya alınması xarakterinə görə;
- tədqiqatların aparılma sistemliliyinə görə;

Beləliklə, tədqiqatların təsnifatı və onların müəyyən edilmə meyarları marketing tədqiqatlarının aparılmasının təşkili və texnologiyası üçün zəruri şərtidir. Bazar iqtisadiyyatının formalaşdığı ölkələrin təcrübəsi və mütəxəssislərin rəyinə görə, marketing tədqiqatları əsasən sağlam rəqabətin ümumi prinsiplərinə və elmi metodlara əsaslanan standartlara uyğun aparılmalıdır. Lakin hər bir firma və ya müəssisə fəaliyyət xüsusiyyətlərindən və bazarda tutduğu mövqeydən asılı olaraq marketing tədqiqatlarının aparılması proseslərini müxtəlif formada təşkil edir. Bəzi müəssisələrdə bu işi xüsusi marketing tədqiqatları şöbəsi, bəzilərinə isə yalnız bir mütəxəssis yerinə yetirir.

Aparılmış araşdırılmara görə, ABŞ-da şirkətlərin 75%-nin xüsusi marketing tədqiqatları şöbəsi, 15%-nin yalnız bir nəfər marketing üzrə mütəxəssisi vardır. Onların 10%-nin isə ümumiyyətlə marketing 24 tədqiqatları ilə məşğul olan mütəxəssisi yoxdur. Marketing tədqiqatları üzrə xüsusi şöbə adətən satış həcmi 500-750 mln. dollardan çox olan və mövcud xərcləri ödəmək imkanına malik iri firmalarda yaradılır. Marketing fəaliyyətinin idarə edilməsinin təşkilatı quruluşunun xarakterik cəhətlərinə görə, bu şöbə firmanın marketing üzrə vitse-prezidentinə tabedir. Şöbənin tərkibinə tədqiqat proqramlarını hazırlayanlar, statistiklər, sosioloqlar, psixoloqlar və modelləşdirmək üzrə mütəxəssislər daxil edilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, hər hansı qərarın qəbulunda problemlər mövcuddursa, bunu tədqiqatlar vasitəsilə həll etmək mümkündür.

Marketing tədqiqatlarının aparılmasında 2 tip problem qarşıya çıxır:

1. Marketingin idarəetmə problemi – müəssisənin idarə edilməsinin ümumi sisteminin mühüm tərkib hissəsi olub, marketingin strategiya və taktikasının seçilməsini, onun fəaliyyətini, təşkili və idarə edilməsi proseslərini özündə əks etdirir. Ümumiyyətlə, marketingin idarəetmə probleminin aşkar edilməsi üçün istehsal-təsərrüfat və satış fəaliyyəti nəticələrinin təhlili, rəhbər və mütəxəssislərin ekspert sorğusu, marketing funksiyalarının yerinə yetirilməsinin müşahidə edilməsi vasitələrindən istifadə edilir.

2. Marketing tədqiqatları problemi – marketing fəaliyyətinin idarə edilməsi probleminin həlli üçün zəruri olan dəqiq informasiyaya uyğun olaraq marketing üzrə rəhbər və mütəxəssisə verilən tələblər əsasında müəyyən edilir.

Ədəbiyyat

1. Allahverdi Müslimov, “Marketing”, Bakı-2011
- 2.almazlı Ü.D., “Azərsun Holding” də satışın idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsi adlı Magstr dissertasiyası, Bakı-2021
3. Quliyev F., “Marketingin idarə edilməsi”, “Kooperasiya nəşriyyatı”, Bakı-2018
4. Məmmədov A.T., “Marketingin əsasları”, Bakı- 2010
5. Philip Kotler, “Marketing and Management”, 2000

Heydər Əkrəm oğlu Həbibov

Bakı Biznes Universiteti

Magistrant

heyder.hebibov.1998@mail.ru

UÇOT VƏ HESABATLILIQ SİSTEMİNİN KONSEPTUAL ƏSASLARI

Açar sözlər: *uçot siyasəti, metodoloji əsas, mühasibat uçotu haqqında qanun, maliyyə-təsərrüffat fəaliyyəti, maliyyə hesabatları*

Key words: *accounting policy, methodological basis, accounting law, financial and economic activities, financial statements*

Azərbaycan Respublikasında mühasibat uçotu və maliyyə hesabatı məsələlərinə metodoloji və metodiki rəhbərliyi Maliyyə Nazirliyinin uçot şöbəsi tərəfindən həyata keçirilir. Maliyyə Nazirliyi mühasibat uçotu formalarını, mühasibat uçotu və hesabat məsələləri üzrə müxtəlif təlimatlar işləyib hazırlayır, mühasibat uçotu standartlarını təsdiqləyir, nümunəvi hesablar planının və digər normativ aktları, təlimatları, göstərişləri hazırlayır və təsdiq edir. Azərbaycan Respublikasının “Mühasibat uçotu haqqında” qanunu ilə birlikdə bu normativ sənədlər mühasibat uçotunun metodoloji, metodiki və hüquqi əsaslarını təşkil edir.

Mühasibat metodoloji əsaslarını müəyyən edən normativ aktları 2 səviyyəyə görə fərqləndirmək olar:

I səviyyə “Mühasibat uçotu haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunu .

II səviyyə Mühasibat uçotunun milli, beynəlxalq, büdcə təşkilatları üzrə və qeyri – hökumət təşkilatları üzrə standartları.

“Mühasibat uçotu haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunu ən yüksək səviyyədə mühasibat uçotunu tənzimləyən normativ akt olmaqla mühasibat uçotunun metodoloji və hüquqi əsaslarını müəyyən edir. Bu qanun ilk dəfə 1995-ci il 22 mart Azərbaycan respublikasının

Prezidentinin fərmanı ilə təsdiq olunmuş, 24 mart 1995-ci il tarixli Milli Məclisin 998-ci sayılı qərarı ilə həmin ilin iyul ayının 1-də qüvvəyə minmişdir. Sonradan bu qanunun 2004-cü ildə 29 iyun Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin fərmanı ilə yeni qanun ilə əvəz edilmişdir.

“Mühasibat uçotu haqqında” qanun ən yüksək səviyyədə mühasibat uçotu və maliyyə hesabatı məsələləri üzrə fiziki və hüquqi şəxslər, mühasiblər, rəhbərlər, auditorlar və s. üçün metodoloji əsasları müəyyən edir. Bu qanun Azərbaycanın ərazisindəki hər bir fiziki və hüquqi şəxsləri, müəssisələri onların filialları ilə birlikdə, xarici müəssə nüməyəndəliklərini əhatə edir. Bu qanunun əsas məqsədi mühasibat uçotunda əmlakın, öhdəliklərin və təsərrüfat əməliyyatlarının aparılmasının, həmçinin mühasibat istifadəçiləri üçün lazım olan müəssisənin əmlakının vəziyyəti, gəlirlər və xərclər haqqında informasiyaların tərtib və təqdim edilməsinin vahid qaydaya salınmasından və bu sahənin tənzimlənməsindən ibarətdir.

Maliyyə hesabatları - mühasibat uçotu subyektinin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti, habelə maliyyə vəziyyəti barədə sistemləşdirilmiş məlumatları özündə əks etdirən hesabatlardır. Kommersiya təşkilatları üzrə illik maliyyə hesabatlarının tərkibi aşağıdakılardan ibarətdir:

- maliyyə vəziyyəti haqqında hesabat;
- mənfəət və ya zərər və digər məcmu gəlir haqqında hesabat;
- kapitalda dəyişikliklər haqqında hesabat;
- pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında hesabat;
- əhəmiyyətli uçot siyasətləri və izahedici qeydlər.

Maliyyə vəziyyəti haqqında hesabat (statement of financial position) hesabat dövrünün sonuna aktivlərin, öhdəliklərin və kapitalın dəyərini özündə əks etdirən sənəddir. BMHS sistemində mühasibat uçotunun əsas hesabatıdır. "Maliyyə vəziyyəti haqqında hesabat"-ın hazırlanması və təqdim edilməsi qaydaları "Maliyyə hesabatlarının təqdimatı" adlı 1 No-lı Mühasibat Uçotunun Beynəlxalq Standartında (IAS 1) əks olunubdur. Bu standartda əsasən aşağıdakılar verilibdir:

- hesabatda əks olunası aktivlərin, öhdəliklərin və kapitalın əsas maddələri;
- aktiv və öhdəliklərin maddələrinin sıralaması;
- aktiv və öhdəliklərin qısamüddətli və uzunmüddətli kateqoriyalarına bölünməsi;
- hesabatda və ya ona olan izahlı qeydlərdə açıqlamalı olan minimal əlavə məlumatlar.

Beləliklə müəssisədə uçotun metodoloji əsaslarının və maliyyə hesabatlarının konseptual əsasları yuxarıda qeyd edilmiş məlumatlar əsasında məqalənin mətnində öz əksini tapmışdır.

Ədəbiyyat

1. Abbasov İ.M., Məmmədov İ.A. Cəbbarov A.S. “Mühasibat uçotu (sahələr üzrə)” dərslik. – Bakı, 2017
2. Abbasov Q.Ə., Sıfırdan başlayan mühasibat (maliyyə) uçotu – Bakı-2013
3. Rzayev Q.R. Mühasibat uçotu və audit –Bakı-2006
4. Sadıqov Ə.A., Mühasibat uçotu –Bakı-2015
5. Səbzəliyev S.M. Mühasibat (Maliyyə) hesabatı - Bakı-2003
6. <https://www.muhasib.az>

Aysel Əfqan qızı Əliyeva

Bakı Biznes Universiteti

Magistrant

aysel.afqan@gmail.com

ƏMƏK MÜNASİBƏTLƏRİNİN YARADILMASININ MÖVCUD VƏZİYYƏTİ

Açar sözlər: *əmək bazarı, əmək münasibətləri, əmək haqqı, əmək fəaliyyəti, məşğulluq*

Key words: *labor market, labor relations, wages, labor activity, employment*

Əmək bazarı - tələb və təklifin qarşılaşdığı yerdir. Əmək bazarı cəmiyyətin sosial-siyasi və iqtisadi həyatında vacib və planlı sahədir. Əmək bazarında iş qüvvəsinin dəyəri qiymətləndirilir, əməyin şəraiti, əmək haqqının kəmiyyəti, təhsil almaq imkanları, məşğulluğun təminatı və sairə müəyyənləşdirilir. Əmək bazarı məşğulluq dinamikasının əsas tendensiyalarını özündə əks etdirir.

Əmək münasibətlərinin yaradılmasının əsas hüquqi aspektləri iqtisadi sferada baş verən struktur dəyişikliklər əmək qanunveriliyyətinin məzmununa, onun tətbiq edilmə mexanizminə təsir etmişdir. Bu ondan qaynaqlanır ki, qəbul edilən hüquqi-normativ aktlar iqtisadi münasibətlər, mülkiyyət münasibətləri, bölgü münasibətləri və s. ilə sıx şəkildə əlaqədardır. Hal-hazırda ölkədəki əmək qanunveriliyyəti beynəlxalq hüquqi normalara əsaslanır. Onun ilkin müddəaları öz təsbitini Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında tapmışdır. Əmək münasibətlərini və onlarla bilavasitə əlaqədar olan digər münasibətləri tənzim edən əsas normativ-hüquqi akt mövqeyində bu hüquq sferasının məcəllələşdirilmiş aktı olan Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsi çıxış edir.

Əmək haqqı - istehsalın əsas faktorlarından biri olan insan əməyinin maddi dəyəridir. Bu maddi dəyər əmək və sosial münasibətləri

sisteminin əsasını özündə birləşdirməklə, ev təsərrüfatlarında pul yığımı, əhalinin alıcılıq qabiliyyəti, onun ÜDM, milli gəlir, istehsal funksiyası, ümumi pul təklifinin həcmi ilə əlaqələndirilməsi, əhalinin investisiya etmək potensialı, əhali xərclərini strukturu, vergi vermək qabiliyyəti və potensialı ilə bağlıdır. Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsinin 160-cı maddəsində əməyin ödənilməsinin aşağıdakı növləri təsbit edilmişdir:

1. Vaxtamuzd – işçi eyni zamanda ayrı-ayrı işlər, vəzifələr, peşələr yaxud ixtisas dərəcələri üzrə əmək vəzifələrini həyata keçirdikdə, eləcə də müəyyən olunmuş normalardan əlavə olaraq dəzgaha, maşına, apparata xidmət etdikdə, onun əməyi daha yüksək qarşılığı olan ixtisas dərəcələri, vəzifə maaşları üzrə ödənilir və əmək haqqına əlavələr müəyyənləşdirilir.

2. İşəməz – işçilərin əməyi yerinə yetirilən işin işəməz qiymətləri üzrə ödənilir. Müəssisə və ya firmanın hər hansı sferasında işçilərə verilmiş ixtisas və ya peşə dərəcələrindən aşağı tarif müəyyənləşdirilmiş işçilər istehsalat formasına görə işəməz işçilərə tapşırılsa, bu işləri görən işçilərə dərəcələr arasındakı fərq ödənilir. Əgər işçi hasilat normasının görürsə, ancaq onun ixtisas dərəcəsi ilə görülən işin dərəcəsi arasında minimum 2 dərəcə fərq olarsa, onda bu dərəcələr arasındakı fərq işçiyə ödənilir.

Müasir iqtisadi şəraitdə dövlət tərəfindən əmək prosesi iştirakçılarının hüquq bərabərliyinin təmin olunması, qanuni maraq və mənafehlərin müdafiəsi, əmək müqaviləsi üzrə öhdəliklərinin icra olunmasına hüquqi təminatın formalaşdırılması yönündə sistemli və məqsədyönlü tədbirlər yerinə yetirilir. Yerinə yetirilən tədbirlərin nəticəsində iqtisadi artımın bazasında əhalinin gəlir əldə etmək imkanları daha da artırılıb, makroiqtisadi sabitliyin təmin olunması, qeyri-neft sektorunun inkişaf etməsi, bu istiqamətdə münbit şəraitin formalaşdırılması ilə tarazlı və bilavasitə yoxsulluğun minimuma endirilməsinə yönəlmiş inkişafın həyata keçirilməsi, həmçinin də müasir prinsiplər əsasında fəaliyyət göstərən sosial müdafiə sistemlərinin ölkənin iqtisadi konyukturuna inteqrasiyasının başlıca

məqsəd kimi müəyyənləşdirilməsi milli iqtisadiyyatın sosial yönümlülüyünü daha da artırmışdır. Ölkəmizdə işçilərin sosial müdafiəsi sisteminin daha da möhkəmləndirilməsi, işə götürən-işçi münasibətlərinin qanuniləşdirilməsi, əməyin ödənilməsinin təşkilinə nəzarət mexanizmlərinin inkişaf etdirilməsi, eləcə də əmək prosesi iştirakçılarının əlavə əmək hüquqlarının və təminatlarının effektiv şəkildə müdafiəsinin təmin olunması və bu istiqamətdə dövlət orqanları arasında koordinasiya edilən siyasətin reallaşdırılmasını təmin etmək başlıca vəzifələrdən olmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Həmidov H.İ., “İnsan resursların idarə edilməsi” – Bakı 2002 səh.480
2. Həmidov H.İ., Əliyev M.Ə., “Biznesdə insan resurslarının idarə edilməsi”, Bakı-2013 səh.532
3. Quliyev T., “Əməyin iqtisadiyyatı”, Bakı-2003 səh. 694
4. Quliyev T., “Menecmentin idarəetmənin əsasları”, Bakı-2001 səh. 522
5. Quliyev T.Ə., “Əməyin sosiologiyası”, Bakı-1998 səh. 430
6. Quliyev T.Ə., “Heyətin idarə olunması”, Bakı-2012 səh.508
7. Quliyev T.Ə., Ə.İ.Məmmədov. “Əməyin iqtisadiyyatı və sosiologiyası”, Bakı-2009
8. Quliyev T.Ə., İnflyasiyasının anatomiyası Bakı-2006 səh.278
9. Quliyev T.Ə., İnsan resurslarının idarə edilməsi Bakı-2013 səh.828
10. Mehbalıyev S., “Əmək bazarı”, Bakı.2004 səh .197
11. Talıblı M., İqtisadiyyatda insan dəyəri. Bakı-2014 səh. 82

Gülınar Qabil qızı Mahmudova

Bakı Biznes Universiteti

Magistrant

gmahmudova996@gmail.com

AZƏRBAYCANDA BİZNES MÜHİTİNİN MÖVCUD VƏZİYYƏTİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Açar sözlər: *Azərbaycanda biznes, sahibkarlıq fəaliyyəti, biznes mühiti, sahibkarlığın inkişafı, iqtisadi islahatlar*

Key words: *business in Azerbaijan, entrepreneurship, business environment, entrepreneurship development, economic reforms*

Biznes mühitinin infrastrukturunun formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsi müasir dövrün ən vacib və aktual problemlərindəndir. Lakin bu problemin nəzəri - metodoloji istiqamətləri kifayət qədər öyrənilmədiyindən praktikada bir sıra çətinliklərə rast gəlinir. Müasir iqtisadi fəaliyyətin miqyasının daha da genişlənməsi, daxili və beynəlxalq təsərrüfat əlaqələrinin mürəkkəbləşməsi, biznes mühitinin tənzimlənməsində dövlətin rolunun artmasına obyektiv zərurət yaratmaqdadır. İstənilən ictimai-siyasi, həmçinin sosial-iqtisadi sistemdə iqtisadiyyat müəyyən dərəcədə dövlət tərəfindən tənzimlənir.

Sahibkarlığın inkişafının sürətləndirilməsi, kiçik və orta sahibkarlıq üzrə firmaların ölkədə bazar münasibətlərinin inkişafında, milli iqtisadiyyatın dünya iqtisadiyyatına sürətli inteqrasiyasında, ölkədə mövcud olan sosial və iqtisadi əsaslı çətinliklərin həll edilməsində rolunun daha da gücləndirilməsi Azərbaycanın həyata keçirdiyi iqtisadi siyasətin əsas hədəflərindən hesab edilir. Milli iqtisadiyyatın inkişafında həlledici rola malik ola kiçik və orta sahibkarlıq müəssisələrinin inkişafına yönəldilmiş bir sıra mühüm fərmanlar və sərəncamlar imzalamışdır. Onların sırasında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 17.08.2002-ci il tarixli 2002-2005-ci illəri əhatə edən Dövlət proqramı Azərbaycan Respublikasında kiçik və orta sahibkarlıq müəssisələrinin inkişafında mühüm rol oynamışdır. Bu Proqram ölkəmizdə sahibkarlıq fəaliyyəti üzrə tənzimlənmə sisteminin daha da

təkmilləşdirilməsi, KOS-un insan resurslarının inkişafının daha da sürətləndirilməsi, müəssisələrə dövlət tərəfindən maliyyə yardımlarının artırılması, qanunvericilik bazasının yaxşılaşdırılması və ölkənin müxtəlif bölgələrində fəaliyyət göstərən sahibkarlara dəstəyin artırılması və onların inkişafının təmin edilməsi üzrə müxtəlif və çoxşaxəli tədbirləri özündə əks etdirir.

İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə biznes fəaliyyətinin həyata keçirilməsi məqsədilə fiziki və hüquqi şəxslər tərəfindən indiyədək Agentliyə 409 müraciət daxil olmuşdur. Bu müraciətlərin 93-ü (23 %) sənaye, 104-ü (25 %) ticarət və xidmət, 70-i (17 %) tikinti, 69-u (17 %) kənd təsərrüfatı, 34-ü (8 %) turizm, 5-i (1,2 %) təhsil, 1-i (0,2 %) nəqliyyat və logistika və 33-ü (8,5 %) isə digər sahələri əhatə edir. Daxil olan müraciətlərdən 53-ü 12 xarici ölkəni (əsasən Türkiyə, Rusiya, Macarıstan, Pakistan və Qazaxıstandan olmaqla) təmsil edən şirkətlər tərəfindən təqdim edilmişdir.

Dünya Bankının hər il hazırladığı “Doing Business” hesabatı biznes mühitinin asanlıqının qiymətləndirilməsi üçün dünyada ən vacib və etibarlı reyting göstəricisi hesab olunur. Hesabatın məqsədi sahibkarlıq fəaliyyətinin tənzimlənməsi və onun yeni təsərrüfat subyektlərinin yaradılmasına və biznes əməliyyatlarının aparılmasına olan təsirlərinin ölçülməsidir. Azərbaycan Dünya Bankının nüfuzlu "Doing Business 2020" hesabatında ən islahatçı 20 ölkə sırasına daxil edilib. Azərbaycan "Doing Business 2019" hesabatında 32 pillə irəliləyərək ən islahatçı ölkələr sırasında 57-ci pillədən 25-ci yerə yüksəlmişdi.

**Şəkil 1: “Doing Business 2020” hesabatı üzrə
Azərbaycanın sıralama nəticələri**

Müvafiq araşdırmalar nəticəsində Azərbaycanda 3 istiqamətdə aparılmış islahatların (“elektrik təchizatı şəbəkələrinə qoşulma, “müqavilələrin icrası”, “sərhəddə ticarət” indikatorları üzrə) “Doing Business 2020” hesabatında lazımcı qiyətləndirilmədiyi və daha az balla qiyətləndirildiyi məlum olub. Düzəlişlərdən sonra “Doing Business 2020” hesabatında Azərbaycanın göstəricisi 76,7 balı 78,5 balı qədər artırılıb. Bununla da ölkənin global reyting sıralamasında mövqeyi 191 ölkə arasında 34-dən 28-ə yüksəlib.

Dünya Bankının hər il hazırladığı “Doing Business” hesabatı biznes mühitinin asanlıqının qiyətləndirilməsi üçün dünyada ən vacib və etibarlı reyting göstəricisi hesab olunur. Hesabatın məqsədi sahibkarlıq fəaliyyətinin tənzimlənməsi və onun yeni təsərrüfat subyektlərinin yaradılmasına və biznes əməliyyatlarının aparılmasına olan təsirlərinin ölçülməsidir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik toplusu.
2. https://azranking.az/public/images/DB_PRESENTATION_FULL.pdf
3. Magistr dissertasiyası - İsmayılı.S.O – Bakı 2019.
4. Sosial-iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsində maliyyə nəzarətinin rolu. (Beynəlxalq elmi-praktik konfransın materialları). – Bakı, —İqtisadiyyat və audit|| jurnalının nəşri 2006.
5. World Bank Group - “Doing Business 2020” Azerbaijan.

Murad Hafız oğlu Nağıyev

Bakı Biznes Universiteti

Magistrant

muradnagiyev28@gmail.com

ANALİTİK UÇOT İNFORMASIYA TƏMİNATININ FORMALAŞMASININ KONSEPTUAL ƏSASLARI

***Açar sözlər :** aktivlər, kalkulyasiya, inventarlaşma, program təminatı*

***Key words:** assets, calculation, inventory, software*

Mühasibat uçotu kommersiya təşkilatının əmlakı, öhdəlikləri və onların hərəkəti haqqında informasiyanın toplanması, qeydiyyatı və ümumiləşdirilməsi məqsədi ilə fasiləsiz müşahidə və nəzarət sistemini özündə əks etdirir. Mühasibat uçotunun başlıca məqsədi daxili və xarici istifadəçilər üçün tam və dəqiq informasiyanı formalaşdırmaq, həmçinin təşkilatın inkişaf meyllərini müəyyən etmək üçün təhlil aparmaq və müxtəlif alternativ variantların seçilməsi və idarəetmə qərarlarının qəbulu üçün həmin informasiyadan istifadə etməkdir.

Mühasibat uçotu metodunun əsas elementləri aşağıdakılardan ibarətdir:

Sənədləşmə - mühasibat uçotu məlumatlarına həqiqi əsas verən, təsərrüfat əməliyyatlarının baş verməsi haqqında yazılı sübut deməkdir. Mühasibat uçotunda əks etdirilməli olan hər bir təsərrüfat əməliyyatı, sənədlə rəsmiyyətə salınmalıdır, onlarda baş vermiş əməliyyatın tam şərh, onun dəqiq miqdar göstərici və dəyər qiyməti göstərilir. Sənədlərdə əks olunan məlumatların doğruluğu əməliyyatın baş verməsinə məsul olan şəxslərin imzaları ilə təsdiq olunur. Mühasibat uçotu registrlərindəki bütün qeydlər, doğruluğu və onların rəsmiləşdirilməsinin obyektivliyi, həmçinin baş vermiş əməliyyatların qanuniliyi yoxlanılmış, adlandırılmış sənədlər əsasında aparılır.

İnventarlaşma - əmlakın həqiqi faktiki mövcudluğunun mühasibat uçotu məlumatlarına müvafiqliyinin yoxlanılması üsuludur.

İnventarlaşma mühasibat uçotu göstəricilərinin doğruluğunun təmin edilməsi və təşkilatın əmlakının qorunması məqsədi ilə həyata keçirilir. Torpaq-tikili və avadanlıqlar, iş heyvanları və məhsuldar mal-qara, çoxillik əkmələr, ehtiyatlar, pul vəsaitləri, hesablaşmalar, bitməmiş istehsalat, başa çatmamış inşaat, ticarət təşkilatlarının malları və b. inventarlaşdırılması aparılır. Müəyyən edilmiş müddətlərdə, maddi məsul şəxslər dəyişdirildikdə, auditorlar, istintaq təşkilatları tələb etdikdə və i.a. inventarlaşma həyata keçirilir.

Pulla qiymətləndirmə - təşkilatın əmlakının və onun mənbələrinin pul ölçüsündə əks etdirilməsi üsulu kimi özünü göstərir. Təşkilatın əmlakının və onun mənbələrinin qiymətləndirilməsinin reallığı və doğruluğu mühasibat uçotunun bütün sisteminin qurulması üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Əmlakın və onun mənbələrinin qiymətləndirilməsi müqayisə məqsədləri ilə balansda əks etdirmək üçün bütün təşkilatlarda bir qaydada aparılmalıdır, buna qiymətləndirmənin müəyyən edilmiş qayda və üsullarına riayət etməklə nail olunur.

Göstərilən formulada iqtisadi resurslar təşkilatın mövcud və dövrüdəki əmlakının ümumi dəyərini əks etdirir. Fondların potensial azalmasını nəzərdə tutan maliyyə öhdəlikləri (cəlb edilmiş kapital) təşkilatın aktivlərinin hüquqi və fiziki şəxslər tərəfindən maliyələşdirilən miqdarını göstərir. Xüsusi kapital təşkilatın sahibkarı tərəfindən verilən qoyuluşun dəyərini xarakterizə edir. Bəzi hallarda sahibkar bütün passivləri ödədikdə və qalmış kapital vəsaitin özünü əks etdirdikdə belə kapital qalıq kapitalı adlandırılır. Bu cür halda balans bərabərliyi aşağıdakı kimi alınır:

$$\text{Xüsusi kapital} = \text{Aktivlər} - \text{Maliyyə öhdəlikləri}.$$

Qeyd edilən bərabərlikdən görünür ki, təşkilatın öz xüsusi vəsaiti ilə müqayisədə maliyyə tələbatının təmin edilməsində kreditorlar daha çox hüquqi üstünlüyə malikdir. Bununla birlikdə sözügedən bərabərlik təşkilatın aktivlərinin mütləq miqdarını və kapitalın formalaşmasında (xüsusi və cəlb edilmişlərdə) həm kreditorların həm də sahibkarların

iştirak səviyyəsini özündə əks etdirir. Bu cür müqaisədən təşkilatın maliyyə sabitliyi və maliyyə nəticəsi birbaşa asılı olur.

Mühasibat hesabatı - təşkilatın əmlak və maliyyə vəziyyəti haqqında və onun təsərrüfat fəaliyyəti haqqında müəyyən edilmiş formalar üzrə mühasibat uçotu məlumatları əsasında tərtib edilən müəyyən edilmiş formalar üzrə mühasibat uçotu məlumatları əsasında tərtib edilən məlumatların vahid sistemidir. Yuxarıda deyilənlərdən elə bir nəticəyə gəlmək olar ki, mühasibat uçotunun metodoloji əsası hesablarda təsərrüfat əməliyyatlarının tam, ardıcıl, sənədlərə əsaslanmış və qarşılıqlı əlaqəli əks etdirilməsi və hesab qeydlərinin mühasibat balansında və digər hesabat formalarında ümumiləşdirilməsi yolu ilə təsərrüfat vəsaitlərinin hərəkətinin vahid ölçüdə əks etdirilməsindən və cari nəzarətdən ibarətdir.

Müasir dövrdə iqtisadi informasiyanın işlənməsində xüsusi komputer texnologiyalarından geniş istifadə olunur. Bu əsasən idarəetmənin operativliyinin artması və informasiyanın çoxalması ilə əlaqədardır. İndi dünyada elə bir idarəetmə sahəsi tapılmaz ki, informasiyanın işlənməsində kompüter texnologiyası tətbiq olunmasın.

Ədəbiyyat

1. Abbasov Q.Ə. “Mühasibat uçotu” Dərslik, Bakı “İqtisad Universiteti” nəşriyyatı 2015.
2. Cabbarov A.S. Mühasibat uçotunda iqtisadi informasiyasının texnologiyası və proqram təminatı. “Bakı Biznes Universiteti” Nəşriyyatı, 2017. -284 səh.
3. Sadıqov Ə.A. Sadıqov T.Ə., Cəfərova Ş.Ə. Mühasibat uçotu. Dərslik. Bakı: “İqtisad Universiteti” Nəşriyyatı, 2015.-686 s.

İsrail Poladxan oğlu Şirinov

Bakı Biznes Universiteti

Magistrant

shirinovisrail@mail.ru

İŞĞALDAN AZAD EDİLMİŞ ƏRAZİLƏRİN ZƏNGİN EHTİYATLARININ QIYMƏTLƏNİRİLMƏSİ

***Açar sözlər:** Dağlıq Qarabağ, təbii ehtiyatlar, ehtiyatların qiymətləndirilmə, ehtiyatların inkişaf istiqamətləri, Qarabağ Azərbaycandır*

***Key words:** Nagorno-Karabakh, natural resources, assessment of resources, directions of resource development, Karabakh is Azerbaijan*

Sirr deyil ki, 2020-ci il bütün dünya ölkələri üçün çətin keçir. Pandemiya, dünya iqtisadi böhranı əksər ölkələrin iqtisadi durumuna ciddi təsirlər göstərmiş, ölkələr planlaşdırdıqları irimiqyaslı siyasətləri təxirə salmaq, xərclərini tarazlamaq məcburiyyətində qalıblar, dünya ölkələrinin turizm sektoru iflic vəziyyətə düşüb. Lakin, Azərbaycan dövləti və xalqı hər hansı iqtisadi, sosial və səhiyyə çətinliklərinə, müharibənin gətirdiyi maddi ziyanlara, çoxsaylı və çoxçeşidli maliyyə xərclərinə baxmayaraq, özünə qarşı edilmiş təcavüzə siper gəlmiş və torpaqların azad edilməsi üçün əks hücum əməliyyatına başlamış və nail olmuşdur.

Bu bir daha Azərbaycan dövləti üçün tarixi-mədəni dəyərlərin və həqiqətlərin 1-ci planda olduğunu nümayiş etdirir. Bununla belə, Qarabağ regionunun tarixi-mədəni dəyəri ilə yanaşı zəngin iqtisadi potensialı da mövcuddur. Və bu ərazilərin ölkə iqtisadiyyatına integrasiyası ilə yaradılacaq yeni iqtisadi dəyər Azərbaycan dövlətinin cəkdiyi və bundan sonra da tərəddüdsüz və xüsusi fiskal gərginlik yaşamadan çəkəcəyi bütün maliyyə xərclərini dəfələrlə üstələməyə imkan verəcəkdir.

İşğal olunmuş regionda müxtəlif təbiət abidələri, nadir bitki və heyvan növləri yayılmışdır. İşğal olunan Kiçik Qafqazın dağlıq zonası Azərbaycanın iri meşə rayonudur. İşğaldan azad olunmuş ərazilərin ümumi meşə sahəsi təxminən 246.7 min hektardır, o cümlədən 13197 ha qiymətli meşə sahələridir. Ölkəmizdə xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərinin sahəsi hazırda 890 min hektara çatdırılıb ki, bunun da 42997 hektarı erməni işğalçılarının tapdağı altında idi.

Təbii landşaftı, nadir bitki və heyvanlar aləmini mühafizə etmək məqsədi ilə Kiçik Qafqazın işğal altında olan ərazilərində vaxtilə bir sıra qoruq və yasaqlıqlar təşkil olunmuşdur. Bunlardan Bəsitçay Qoruğunu, Laçın yasaqlığını göstərmək olar. Bəsitçay qoruğu Azərbaycanın cənub-qərbində bu günlərdə işğaldan azad edilmiş Zəngilan ərazilərində Bəsitçayın dərəsində 1974-cü ildə yaradılıb. Qoruğun sahəsi 107 hektardır. Burada qorunan obyekt şərq çinarıdır. Çay boyu çinar meşəliyi 12 km məsafədə uzanır. Burada bitən ağacların yaşı 500 ilə çatırdı və şərq çinarı "Qırmızı Kitab"a daxil edilib.

Bütün dünyada iqlim dəyişikliyi və onun nəticəsində su qıtlığı ən aktual problemlərdən biridir. Su qıtlığı Azərbaycan üçün də önəmlidir. Sırr deyil ki, ölkənin su ehtiyatları obyektiv coğrafi səbəblərdən daha kasaddır və əsas mənbələr qonşu ölkələrdədir. Ölkə ərazisində su ehtiyatlarından səmərəli istifadənin təmin edilməsi üçün Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2020-ci il 15 aprel tarixli Sərəncamı ilə yaradılmış Dövlət Komissiyası fəaliyyət göstərir və bu istiqamətlərdə bir sıra layihələr hazırlayıb həyata keçirirlər.

Bu kontekstdə azad olunan ərazilərin zəngin su ehtiyatları ölkənin sənayesi və kənd təsərrüfatı üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Sərsəng su anbarı 1976-cı ildə Tərtərçayın üzərində, Ağdərə (hazırda Tərtər) rayonu ərazisində inşa edilib. Onun ümumi tutumu 560 milyon m³, bəndinin hündürlüyü isə 125 m-dir. Sərsəng su anbarı respublikada bəndinin hündürlüyünə görə ən hündür bəndli su anbarlarından biridir.

Sərsəng su anbarının daxil olduğu Ağdərə rayonunun tam azad olunması respublikanın 6 rayonunda (Tərtər, Ağdam, Bərdə,

Goranboy, Yevlax və Ağcabədi) 100 min hektara yaxın torpaq sahəsini suvarma suyu ilə təmin etməyə imkan yaradacaqdır. Qeyd etmək lazımdır ki, işğal zonasında Sərsəng su anbarından başqa ümumi tutumu 80 mln. m³ olan digər su anbarları da qalmışdır. Onların da ölkə təsərrüfatına qatılması əlavə 15 min hektar torpaq sahəsinin suvarılmasına şərait yarada bilər.

İşğal olunmuş ərazilər Azərbaycanın sənayesi və tikintisində böyük əhəmiyyəti olan müxtəlif növ tikinti materialları ilə çox zəngindir. Belə materialların böyük ehtiyatları Ağdam rayonu ərazisində yerləşən Çobandağ (əhəngin ehtiyatları 140 milyon ton və gillər 20 milyon ton), Şahbulaq (25 milyon ton gil), Boyəhmədli (45 milyon ton gil) və digər yataqlardadır. Həmçinin, iri tikinti daş yataqları Xankəndində, mərmər isə Harovda yerləşir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. Azərbaycan regionları. Bakı: 2015, 835 s.
2. Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişaf konsepsiyası uğurla reallaşdırılır. “Xalq” qəz., Bakı, 2015, 13 avqust
3. Azərbaycan Respublikası Qanunu “Turizm haqqında”. Bakı: 27 iyul 1999.
4. Abadov M.K. Azərbaycan turizmi və onun inkişaf problemləri. Bakı: “Şərq-Qərb” nəşriyyatı evi, 2014, 248 s.
5. Abbasova Q. F. Turizm sferasında investisiya qoyuluşundan səmərəli istifadə edilməsi istiqamətləri: İqtisad üzrə fəlsəfə dok. dis. Bakı, 2013, 150 s.
6. Ağakərimov M.M. Otel. Bakı: “R.N.Novruz-94”, 2008, 329 s.
7. Aslanov E.İ. Azərbaycanda turizm sektoru: imkanlar, problemlər və perspektivlər, yekun hesabat. Bakı: 2010, 75 s.

Murad Arif oğlu Ağakışiyev

Bakı Biznes Universiteti

Magistrant

murad.aghakishiyev@gmail.com

“VEYSƏLOĞLU MMC” PUL VƏSAİTLƏRİ, ONLARIN EKVİVALENTLƏRİNİN UÇOTU VƏ AUDİTİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ

***Açar sözlər:** pul vəsaitləri, büdcələşdirmə, proqnozlaşdırma, ekvivalentlərin uçotu, auditin təkmilləşdirilməsi*

***Key words:** cash, budgeting, forecasting, accounting for equivalents, audit improvement*

1994-cü ildə Aydın Veysəloğlu və İlqar Talıbov tərəfindən təsis edilmiş Veysəloğlu şirkəti yarandığı ilk illərdə yalnız Türkiyə Respublikasından qida məhsullarının idxalı ilə məşğul olub. 1997-ci ildə TC İğdır şəhərində ixracat və topdançılıqla məşğul olan Yayıclı Kardeşler şirkətinin təsisçisi İshak Yayıclı şirkətə ortaqlar olur. Daha sonra şirkət fəaliyyətini genişləndirərək dünyanın bir çox tanınmış istehsalçıların nümayəndəliklərini alır və bu istehsalçıların məhsullarının Azərbaycanda dağınığını həyata keçirir. Şirkətin Bakı şəhərində yerləşən mərkəzi anbarı, Cənub bölgəsini əhatə edən Salyan filialı, Qərb bölgəsini əhatə edən Mingəçevir filialı fəaliyyət göstərməkdədir.

Azərbaycan iqtisadiyyatının bazar münasibətlərinə keçməsi sahibkarlığın sürətli inkişafı, müəssisələrin yeni təşkilatı-hüquqi formalarının və müxtəlif mülkiyyət növlərinin yaranması, ölkənin dünya birliyinə inteqrasiyası idarəetmədə əsaslı dəyişikliklər aparılmasını, nəzarətin təşkili metodologiyası və həyata keçirilməsi sisteminin yenidən qurulmasını tələb edirdi.

Bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində yeni bir defisit növü yaranmış və özünü getdikcə daha artıq hiss etdirməyə başlamışdır. Bu və ya

başqa konkret müəssisənin işgüzar nüfuzu haqqında mötəbər informasiya yox idi: müəssisənin yenə kommərsiya banklarının, birləşmələri və digər bazar strukturlarının təsisçisi olmaq istəməsi qanuna uyğundurmu; müəssisə şok vəziyyətindən özünə gəlibmi və hissə-hissə oğurlamaqla artır müəssisənin axırına çıxmayıblarki; nəhayət o yaşamağa qabiliyyəti varmı. Başqa sözlə, təsisçilər və səhmdarlar, müvafiq emitetlərin; qiymətli kağızlarının sahibləri və kreditörlər təşkilatların maliyyə vəziyyəti və ödəmə qabiliyyəti barədə düzgün məlumat, cari və perspektiv dövlət üçün əsaslandırılmış rəylər almaqla maraqlı idilər. Məhz bu şəraitdə dövlət nəzarətinə alternativ olan bir qurumu – bazar iqtisadiyyatı infrastrukturunun ayrılmaz ünsürlərindən biri kimi, müstəqil auditin inkişaf etdirilməsinə çox böyük zərurət yaranı.

Audit aktivlərin, öhdəliklərin, xüsusi vəsaitlərin və maliyyə nəticələrinin düzgün, bütöv və dəqiq əks etdirilməsini müəyyənləşdirmək məqsədi ilə qüvvədə olan qanunvericiliyə uyğun surətdə iqtisadi subyektlərin tərtib etdikləri illik maliyyə KitabYurdu.az 2 hesabatlarının müstəqil yoxlanmasını nəzərdə tutur. Auditin əsasını dövlətin, müəssisənin müdiriyyətinin və onun sahiblərinin (əmanətçilərin, səhmdarların) qarşılıqlı marağı təşkil edir.

Bir sərmayəçi / səhmdar müəyyən bir şirkət üçün lazımi araşdırma və proqnozlar hazırladıqda, ən vacib bəyanat pul vəsaitlərinin hesabıdır. Bu əsaslandırma aşağıdakı vacib elementlərdən ibarətdir:

- İnvestorların bir şirkətin tarixi pul axınları haqqında məlumatları investisiya qərarlarına əsaslanacaq gələcək pul axınları proqnozları üçün istifadə etmələrini təmin edir.
- Balansdakı dəyişiklikləri göstərir və əməliyyat, investisiya və maliyyələşdirmə fəaliyyətlərini təhlil etməyə kömək edir.
- Provides insights about the liquidity and solvency of a firm, which is vital for the survival and growth of any organization.
- Bir müddət ərzində müəssisənin maliyyə vəziyyətini göstərir.
- Müəssisənin əsas fəaliyyətinin nəqd pul qazanma qabiliyyətləri barədə məlumatların verilməsinə kömək edir.

- Səhmdarlar və investorlar fərqli şirkətlərin Pul vəsaitlərinin hərəkəti hesabatlarını müqayisə etməyə meyllidirlər, çünki bu, qazanclarının keyfiyyətini aşkarlamağa kömək edir. Bu, onlara düzgün qərar verməyə kömək edir.

- Şirkətin bəzi uzunmüddətli borc öhdəliklərinin olduğunu fərz etsək, Nağd Pul Hərəkəti, investorlara və səhmdarlara geri ödəmə imkanlarını müəyyənləşdirməyə kömək edir. Gələcək pul axınlarının vaxtını, məbləğini və qeyri-müəyyənliyini asanlıqla proqnozlaşdırmaq üçün istifadə edilə bilər.

Ədəbiyyat

1. <https://Veysəloğlu.az>
2. <https://az.wikipedia.org>
3. <https://Investopedia.com>
4. <http://investaudit.az/>

Nərgiz Elçin qızı Babayeva

Bakı Biznes Universiteti

Magistrant

nargiz.babayeva@mtk.edu.az

AZƏRBAYCAN BEYNƏLXALQ BANKININ XARİCİ VƏ DAXİLİ BORCLARININ RESTRUKTRUZASIYASININ İQTİSADI ƏSASLARI VƏ SƏMƏRƏLİLİYİ

Açar sözlər: *xarici və daxili borclar, iqtisadi səmərəlilik, borcların restrukturizasiyası, bank rəqabətliyi, maliyyə-kredit bazarı*

Key words: *foreign and domestic debt, economic efficiency, debt restructuring, bank competitiveness, financial and credit market*

ABB-nin xarici borclarının restrukturizasiyası və bankın sağlamlaşdırılması istiqamətində atılmış addımlar, görüşmüş işlər və icraatda olan tədbirlər, qəbul edilmiş strateji yol xəritəsi, həmçinin rəhbərlikdə edilən dəyişikliklər, peşəkar menecer heyətinin iş başına gətirilməsi 2017-ci ildən etibarən bankın gəlirlərinə, mənfəətinə müsbət təsir etməyə başlamışdır. Bir sözlə ABB-nin sağlamlaşdırılması təkcə adı çəkilən bankın deyil, həmçinin bütövlükdə bank sektorunun iqtisadi səmərəliliyini artırmış oldu. 2015 və 2016-cı il kimi bank sektoru üçün ağır keçən dövrdən sonra bank sektorunda mövcud olan bir çox qeyri-sağlam bankların fəaliyyəti dayandırılmış, sektorun sağlamlaşdırılmasından sonra və həmçinin iqtisadiyyatda əldə olunan sabitliyin nəticəsi kimi 2017-ci ildə mövcud bankların əksəriyyətində xalis mənfəət əldə edilmişdir. 2017-ci ili 30 bankdan 19-uxalis mənfəət, 11-i isə xalis zərər ilə başa vurub. Ən çox mənfəət əldə edən bank Azərbaycan Beynəlxalq Bankıdır. Özəl banklar arasında isə "Kapital Bank", "PAŞA Bank" və "Xalq Bank" ən çox xalis mənfəət əldə etmiş banklardır.

Bank sağlamlaşdırmadan sonra yeni fəaliyyət missiyasını qəbul etmişdir.

- Maliyyə xidmətlərini hər kəs üçün əlçatan və əlverişli edərək;
- Ən qabaqcıl təcrübə və yenilikləri gətirərək;
- Biznes və insan kapitalını dəstəkləməklə ictimaiyyətimizi gücləndirərək;

- Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafına və dünyaya integrasiyasına töhfə verərək müasir universal maliyyə qrupu kimi müştərilərimizin maliyyə ehtiyaclarını təmin etməkdir.

Sağlamlaşdırma prosesi başa çatdıqdan sonra Bankın strateji baxışları da yenilənmişdir:

- Müştərilərimizə üstün keyfiyyətli xidmət göstərməklə;
- İstedadlı və peşəkar liderlər üçün ən arzuolunan işəgötürən olmaqla;

- Səhmdarlarımıza ən yüksək mənfəət qazandırmaqla;
- Ən yüksək korporativ idarəetmə standartlarını tətbiq etməklə;
- Rəqəmsal gələcək üçün ən güclü tərəfdaşlıq yaratmaqla Cənubi Qafqazda aparıcı universal maliyyə qrupu olmaqdır.

Pərakəndə bankçılıq üzrə ABB istehlak kreditləri və kredit kartları kimi gəlirli məhsullara, eyni zamanda ölkədə nağdsız ödənişlərin stimullaşdırılması və rəqəmsal bankçılığın inkişafı üçün tədbirlərə prioritet verəcək. İpoteka (mənzil) kreditləri portfelinin orta templər ilə artırılması nəzərdə tutulur. Pərakəndə biznesin əsas inkişaf istiqamətləri aşağıdakılardır:

- Müştəri məlumatlarının təhlili və satış kampaniyalarının idarə edilməsi vasitələrindən istifadə edilməklə mövcud müştəri bazasına əlavə məhsulların çarpaz satışı;

- Hədəfyönlü kommunikasiyalar və yeni məhsul və xidmətlərlə yeni müştərilərin cəlb edilməsi;

- Rəqəmsallaşma və avtomatlaşdırma səviyyəsinin artırılması hesabına müştəri xidməti strukturlarının “əməliyyatların icra edilməsi”ndən “intensiv satış və yüksək xidmət” göstərilməsinə yönləndirilməsi;

- Fəaliyyət modelini təkmilləşdirmək üçün proseslərin mərkəzləşdirilməsi və optimallaşdırılması.

- Bankın rəqəmsal və alternativ satış kanallarının, o cümlədən mobil bankçılıq və internet bankçılıq xidmətinin imkanlarının genişləndirilməsi

İlk rübdə “Azərbaycan Beynəlxalq Bankı”nın ticarət və investisiya qiymətli kağızlara investisiyaları və digər banklarda yerləşdirdiyi depozitləri də artıb.

2020-ci ilin sonu ilə müqayisədə 2021-ci ilin ilk rübündə “Azərbaycan Beynəlxalq Bankı”nda depozitlər 153 milyon 574 min manat və ya 2,8% artaraq 31 Mart 2021-ci il tarixində 5 milyard 703 milyon 151 min manat təşkil edib. Bankda fiziki şəxslərin (əhəlinin) depozitləri 1 milyard 200 milyon manata yaxındır, hüquqi şəxslərin (şirkətlərin) depozitləri isə 4 milyard 500 milyon manatdan çoxdur.

Ədəbiyyat

1. Bəşirov R.A (2007) “Bank işi”, “İqtisad Universiteti” Bakı, səh.31.
2. Əliyev A., Şəkərləyev A., Dadaşov İ. (2003) “Dünya İqtisadiyyatı: Müasir Dövrün Problemləri” “Bakı Universiteti” “İqtisad Universiteti” Bakı, səh.49-65.
3. Məmmədov Z.F. (2016) “Bank sektorunda böhran,pul siyasəti və maliyyə bazarlarına nəzarət modeli:aktual meyllər və dünya təcrübəsi” “Azərnəşr”Bakı, səh.26.
4. Məmmədov Z.F (2010) “Pul, kredit və banklar” “Azərnəşr” Bakı, səh.215.
5. Məmmədov Z.F (2013) “Bank Fəaliyyətinin Əsasları” “İqtisad Universiteti” Bakı, səh.360.

Rahib İlham oğlu Rəhimov

Bakı Biznes Universiteti

Magistrant

rahib.rehimov.2016@list.ru

“MCDONALD'S”-DA LAYİHƏLƏRİN TƏTBİQİNİN NƏZƏRİ METODOLOJİ ƏSASLARI

Açar sözlər: *layihələrin idarə edilməsi, “McDonald's”-da layihələr, şirkətin fəaliyyətinin xüsusiyyətləri, idarəetmə sistemi, iqtisadi münasibətlər*

Key words: *project management, projects at McDonald's, characteristics of company activities, management system, economic relations*

McDonald's şirkəti Richard və Mauricio Donald tərəfindən 1940-cı ildə Amerika Birləşmiş Ştatlarının Kaliforniya əyalətində fastfood restoranı olaraq əsası qoyulmuşdur. Onlar 1953-cü ildə bu şirkəti Arizona əyalətində Qızıl Arches loqotipini tərtib edərək bir hamburger stendi olaraq işlərini yenidən quraşdırdılar və daha sonra bu restoranı bir fransızaya çevirdilər. 1955-ci ildə bir iş adamı olan Ray Kroc bir fransızınq agentı olaraq şirkətə qatıldı və sonra bu şirkəti McDonald qardaşlarından satın aldı. Uzun illər McDonalds'ın mərkəzi İllions Oak Brookda olmuş, lakin 2018-ci ilin iyun ayında beynəlxalq qərargah Çikaqoya köçürülmüşdür.

McDonald's gəlirinə görə dünyanın ən böyük restoran şəbəkəsidir. 2020-ci ilə qədər olan statistikaya nəzər salsaq görürük ki, 37.955 satış nöqtəsində 100-dən çox ölkədə gündəlik 69 milyondan çox müştəriyə xidmət göstərilir. McDonald's hamburgerləri, çizburgerləri və fransız kartofları ilə məşhur olsa da, toyuq məhsulları, səhər yeməyi məhsulları, alkoqolsuz içkilər, süd kokteylləri və desertləri ilə də tanınır. Daha sonralar dəyişən istehlakçı seçiminə, müştərilərin zövqlərinə və qidalarının zərərli olmasına görə müxtəlif salatlar, balıq məhsulları və meyvələr əlavə edildi. McDonald's şirkətinin gəlirlərinə

həmçinin fransızlar tərəfindən ödənilən kirayə haqqları və qonorarlar və şirkət tərəfindən idarə olunan restoranlardan əldə edilən gəlirlər aiddir. 2018-ci ildə nəşr olunan iki hesabatla görə, McDonald's 1,7 milyon işçisi ilə (2,3 milyon işçisi olan Walmart-dan sonra) dünyanın ikinci ən böyük özəl işəgötürənidir. 2020-ci ildən isə etibarən McDonald's, doqquzuncu ən yüksək global marka qiymətləndirilməsinə sahibdir. Layihənin hazırlanması layihə fikrinin müəyyən edilməsi ilə başlayır. Layihə fikri istehsal və istehlak amillərinin, bazarın, idxalın və ixracatın, başqa ölkələrin təcrübələrinin, tələbin və texnologiyanın analizindən meydana gələ bilər. İnvestisiya layihələrinə görə hər cür qiymətli fikir böyük əhəmiyyət kəsb edir. Çünki bu investisiya layihəsinin gələcəkdə daha geniş və daha müfəssəl hazırlanmasına şərait yaradır.

İnvestisiya layihələrinin hazırlanması iqtisadçıların, mühəndislərin, maliyyəçilərin və digər əlaqədar sahədəki mütəxəssislərin iştirakı ilə aparılır. Buraya gələcəklə əlaqədar hesablama prosesi daxildir. Bir investisiya layihəsinin həyata keçməsi uzun müddətli fəaliyyətin müsbət nəticəsi zamanı mümkündür.

McDonald's bir daha qeyd etmək lazımdır ki, dünyada qırx minə yaxın filial mağazasına sahib olan böyük bir şirkətdir. McDonalds əsasən müştərilərinə fast food yeməkləri təqdim edir. Restoranın müştəri bazası əsasən bu tip yeməkləri sevən insanlardan əlavə, məşğul həyat tərzini olan və yemək bişirməyə vaxtı olmayan insanlardır. McDonald's son bir neçə ildir ki şəhər yeməklərinin bazar payındakı azalma problemi ilə üzləşmişdir. McDonald's üçün böyük bir problem olardı, çünki qazanclarının yüzdə iyirmi dörd hissəsi şəhər yeməyi satışlarından gəlir. Buna görə McDonald's rəhbər heyəti buna ciddi yanaşır, şəhər yeməyi bazar payını bərpa etmək üçün bu vəziyyətin səbəblərini müəyyənləşdirirlər. McDonald's idarəetmə qrupu bir neçə il əvvəldən bu günə qədər davam edən idarəetmə yanaşmalarını bu günkü bazar uğursuzluğunun əsas səbəbi hesab etməlidir. McDonald's yeni potensial rəqiblərin meydana daxil olmasına görə də çətinliklərlə üzləşir. McDonald's, dünya dəyişdiyindən və rəqibləri daha yaxşı və daha yaxşı performans göstərdikləri üçün öz müştərilərini cəlb edə

bilmir. Məhsullarını və xidmətlərini istehsal və müştərilərə təqdim etmək üçün yollarını dəyişdirməlidirlər. Müştərilərin üstünlükləri zaman zaman dəyişir. Bu səbəbdən mövcud trendə uyğunlaşmaq üçün bir şirkətin idarəetmə strategiyası da dəyişməlidir. McDonald's elmi idarəetməni öz əməliyyat sistemlərində tətbiq edir və bütün işçilərin hər tapşırığı yerinə yetirməsi üçün standart bir metod hazırlama prinsipini həyata keçirir. Müştərilərin hər franchise-də eyni xidmət və qida keyfiyyətini yaşamalarını təmin etmək üçün McDonald's bütün iş prosedurlarının dəqiq şəkildə siyahısını hazırlayır. Məsələn, McDonald's işçilərin sizin üçün hazırlanmış (MFY) sistemini toplama xətti kimi izləyərək qida istehsal etmələrini tələb edir. Ümumiyyətlə, McDonald's-in səhər yeməyində bazar payını itirməsinə səbəb olan amillər idarəetmə sistemlərinə bəzi yanaşma və strategiyaların uyğunsuz istifadəsidir. Buraya işçilərinə cansıxıcı və stresli hisslər yaradan elmi rəhbərliyin və restoranın istehsaldan başqa digər hissəsini idarə etmək üçün resurs çatışmazlığına səbəb olan menecerlərin rəhbərliyini ələ keçirməsinin davamlı istifadəsi daxildir. Nəticə olaraq McDonald's əvvəlki idarəetmə sistemini qorumaq əvəzinə yenidən əsas idarəetmə prosesindən keçməlidir. Maneələri və gələcək problemləri aşmaq üçün rəqiblərinin güclü zəif və tərəflərini anlamalıdırlar.

Ədəbiyyat

1. Babayev İqbal Alıcan oğlu. Layihələrin idarə edilməsi. Bakı, "Zərdabi Nəşr" MMC nəşriyyat evi, 2020
2. Əliyev F.B., İnvestisiya layihələrinin təhlili və dəyərləndirilməsi. "Azər" Nəşriyyat 2003
3. John Love., *McDonalds: Behind the Golden Arches*. Boston: Bantam, 1995.
4. "McDonald's History - About McDonald's ." About McDonald's. (accessed April 1, 2011).
5. http://www.aboutmcdonalds.com/mcd/our_company/mcd_history.html

Rauf Mustafa oğlu Sadıqov

Bakı Biznes Universiteti

Magistrant

raufsadiqov@gmail.com

İŞĞALDAN AZAD OLUNMUŞ ƏRAZİLƏRDƏ ƏRZAQ BAZARININ MARKETİNG TƏDQIQININ FORMALAŞDIRILMASI

Açar sözlər: *ərzaq bazarı, iqtisadi prioritet, təsərrüfat obyektləri, marketing tədqiqatları, iqtisadi inkişaf*

Key words: *food market, economic priority, facilities, marketing research, economic development*

2020-ci ilin payızında Ali baş komandan İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə Azərbaycan misli görülməmiş qələbə ilə tarixi ədaləti bərpa etdikdən sonra ölkə rəhbərinin tapşırığı ilə aidiyyəti qurumlar, o cümlədən İqtisadiyyat Nazirliyi tərəfindən işğaldan azad olunan ərazilərin bərpası ilə bağlı sosial-iqtisadi konsepsiya hazırlanıb. İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə ərzaq bazasının marketing tədqiqinin formalaşdırılması Azərbaycanın regionda iqtisadi baxımdan daha da güclənməsində və iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin olunmasında böyük rol oynayacaq. Ərzaq bazarı dünya təsərrüfat sisteminin funksionallığının mühüm tərkib hissəsi kimi çıxış edərək dünya siyasətinin prioritetləri sırasında xüsusi yer tutur. Dünya təsərrüfat fəaliyyətinin əsas subyektı və obyektı olan insanın, işçi qüvvəsinin həyat fəaliyyəti birbaşa olaraq ərzaq təminatından asılıdır. Ərzaq bazasının əsas mənbəyi kimi kənd təsərrüfatı çıxış etmiş və etməkdədir. Planetin 20%-nin həyat fəaliyyəti kənd təsərrüfatı sferası ilə bağlıdır. İnkişaf etmiş ölkələrdə bu göstərici 5% olduğu halda inkişaf etməkdə olan ölkələrdə 50%-dən çoxdur. Kənd təsərrüfatı ərzaq bazarı üçün xammalın alınmasına istiqamətlənmiş təsərrüfat sahəsidir.

Ərzaq bazarı praktiki olaraq bütün dünya ölkələrində iqtisadiyyatın çox mühüm sektoru kimi fəaliyyət göstərir. Dünya Ərzaq bazarı bütün

dünya ölkələri üçün ərzaq malları bazarında qida məhsullarına çıxış stabilliyinin saxlanması şərtlərini ehtiva edir. Müstəqillik dövründə ərzaq bazarı sahəsində əldə edilən təcrübələrinin işğaldan azad edilmiş rayonlara transfer edilməsi, orada sahibkarlıq fəaliyyətlərinin təşviq edilməsi üçün xüsusi dəstəkləmə proqramlarının həyata keçirilməsi, heyvandarlıq və bitkiçilik sahəsində zəruri infrastruktur qurulması kimi məsələlər prioritet əhəmiyyətə malikdir. Azərbaycanın kənd təsərrüfatı ölkə iqtisadiyyatının mühüm tərkib hissəsi kimi böyük inkişaf yolu keçmişdir. 1991-ci ildə Sovet İttifaqının süqutu və Azərbaycan Respublikasının müstəqillik əldə etməsindən sonra ölkə iqtisadiyyatı bazar iqtisadiyyatı prinsipləri əsasında formalaşmağa başladı.

İqtisadiyyatın mərkəzdən planlandığı sistemdən miras qalan köhnə texnologiyalar, fabriklər və zavodlar sərbəst bazar iqtisadiyyatının şərtləri ilə ayaqlaşma bilmədi. Meydana çıxan problemlərdən sonra onlardan bir çoxu fəaliyyətini dayandırdı, geri qalanı isə istehsal gücünü azaldaraq işləməyə davam etdi. İş yerlərinin bağlanması nəticəsində isə işsizlərdən ibarət böyük bir ordu yarandı. Artıq 1993-cü ildə Azərbaycanda qida sənayesi sahəsində fəaliyyət göstərən tək bir müəssisə qalmamışdı. Ölkə rəhbərliyi bu dövrlərdə çıxardığı qərarlarla müəssisələrin özəlləşdirilməsi üçün işlər görməyə başladı. 1991-92-ci illərdən başlayaraq Azərbaycana gələn xarici iş adamları bu prosesdə aktiv rol almağa başladılar.

Dövlət fermerlər üçün bir sıra güzəştlər müəyyən etmişdir. Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçıları, torpaq vergisi istisna olmaqla, digər vergilərdən azad edilmişlər. Əkin sahəsinin becərilməsində istifadə olunan yanacaq və motor yağlarına görə istehsalçılara hər hektar üçün 40 manat, buğda və çəltik istehsalçılarına isə hər hektar səpilmiş sahəyə görə əlavə olaraq 40 manat subsidiya verilir. Fermer və sahibkarlar güzəştli şərtlərlə kredit, toxum, gübrə, texnika, damazlıq mal-qara almaq imkanlarına malikdirlər. Hazırda yüksək məhsuldarlığın təmin edilməsi, yerli məhsulların rəqabət qabiliyyətinin artırılması, kənd təsərrüfatının gəlirli sahələrinin inkişaf etdirilməsi, fermerlərə dövlət dəstəyinin daha səmərəli təşkili və ərzaq təhlükəsizliyinə nail olunması aqrar sahədə dövlət siyasətinin mühüm istiqamətləri olaraq nəzərdə tutulur. Bununla belə, məhsulun

istehsalçıdan istehlakçıya çatdırılması mərhələsində mövcud maneələrin aradan qaldırılması, ərzaq bazarında süni qiymət artımının qarşısının alınması, kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının qəbulu üzrə ixtisaslaşmış terminalların və onların saxlanması üçün anbarların yaradılması, həmin məhsulların daşınmasına xidmət edən nəqliyyat infrastrukturunun təşkili, xüsusi ərzaq mağazaları şəbəkəsinin genişləndirilməsi istiqamətində təxirəsalınmaz tədbirlərin görülməsinə ehtiyac vardır.

Ədəbiyyat

1. 16 avqust 2016-cı il tarixli 1023 nömrəli Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı (“Respublika” qəzeti, 17 avqust 2016-cı il, № 178, Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu, 2016-cı il, № 8, maddə 1384)
2. “2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında əhalinin ərzaq məhsulları ilə
3. etibarlı təminatına dair Dövlət Proqramı”, Bakı şəhəri, 25 avqust 2008-ci il
4. ALIYEV İ.H., “Bazar münasibətləri sistemində aqrar bazarın inkişafı və təkmilləşdirilməsi, AMEA-nın Xəbərləri, İqtisadiyyat seriyası Allahverdiyeva M.A., “Beynəlxalq marketinq”, Bakı, İqtisad Universiteti, 2010,
5. Bakı Mühəndislik Universitetinin dosenti Həzi Eynalov işğaladan azad edilmiş ərazilərdə aparılacaq işlər barədə mülahizələri
6. Ələsgərov AİK., “Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin
7. Birillik Fəaliyyəti Dövründə Ölkədə Sosial-İqtisadi Sahədə Samballı İrəliləmələr”,
8. AMEA-nın Xəbərləri, İqtisadiyyat Seriyası
9. İqtisad elmləri üzrə fəlsəfə doktoru Kamalov Nəsimi Bəşir oğluna aid “Azərbaycan Respublikasında yeyinti məhsullarının təşkilinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri” adlı əlyazma

Zakir Xəqani oğlu Ruşanlı

Bakı Biznes Universiteti

Magistrant

u-zakir@mail.ru

MÜASİR DÖVRDƏ QLOBAL MALİYYƏ BÖHRANLARININ AZƏRBAYCAN İQTİSADİYYATINA TƏSİRİ VƏ ONUN YARATDIĞI PROBLEMLƏR

Açar sözlər: maliyyə, böhran, iqtisadi böhran, böhranın təsirləri, iqtisadiyyat

Key words: finance, crisis, economic crisis, crisis effects, economy

Qlobal böhranın təşəkkül tapdığı bu dövrdə düzgün siyasət aparmanın və müsbət yekunun səbəbi qlobal maliyyə böhranından öncə neft hasilatından gələn gəlirlər hesabına kifayət qədər maliyyə resurslarının depolanmasıdır.

Neft ehtiyatlarının satışından gələn gəlirlərin hesabına yaradılan valyuta ehtiyatı sayəsində böhran dövründə müsbət yekunla nəticələnmişdir. Böhrandan yan keçmənin bir digər əsas səbəblərindən biri də, ÜDM-in yüksək artım dinamikası olduğundan, Mərkəzi Bankın həyata keçirdiyi antiböhran siyasətidir. Bu onunla nəticələndi ki, Mərkəzi Bank daxili və xarici maliyyə mənbələrin azaldığı şəraitin fərqi nəzərən pul siyasətində ciddi yumuşaltmalar həyata keçirdi, uçot dərəcəsini 15%-dən 2%-dək azaltdı. Qanunvericiliklə tətbiq olunan siyasətlərdən biri də banklarda xarici borcları bağlamaq məqsədi ilə onlara mühüm yardımlar edildi, sığortaların əmanət dərəcələri 5 dəfə artırıldı, nizamnamə kapitalı üçün təyin olunan mənfəət vergidən azad olundu və s.

Bütün bunlar Azərbaycan bank sektorunun inkişaf dinamikasını qorumaq məqsədi ilə, Mərkəzi Bankın yuxarıda sadalanan bütün antiböhran tədbirləri və birbaşa maliyyəyə təsir edən maddi yardımları bank sistemini iflas vəziyyətindən qurtarmışdı, lakin bu bütün

problemlərə həll yolunu tapmadı, sığorta bazarında və xüsusilə də qiymətli kağızlar bazarında tənəzzül meylləri müşahidə edildi.

Qlobal maliyyə böhranı dövründə bazarlarda, xüsusilə də əmtəə bazarlarında bəzi məhsulların, ən əsas da neftin qiymətinin ucuzlaşması səbəbindən valyuta daxilolmalarının, bundan savayı xaricdə yaşayan həmvətənlərimizin sosial baxımdan xüsusi əhəmiyyət kəsb edən pul transferlərinin azalması nəticəsində Azərbaycan manatı devalvasiyaya uğrayaraq bu təzyiqlər ilə qarşılaşmışdır.

2009-cu ilin birinci rübündə xüsusilə şiddətlənən təzyiqlərə əhalinin devalvasiya gözləntilərinin də əlavə olunması milli valyutanın stabilliyini qorumaq üçün Mərkəzi Bankı xeyli resurslar sərf etməyə məcbur etmişdir. Bununla əlaqəli onu qeyd edə bilərik ki, yalnız ötən il ərzində Mərkəzi Bankın xalis emissiyası 1.8 mlrd. manat təşkil etmişdir. Bu pulların oynadığı rola nəzər yetirsək onu daha çox boşuna atılmış addım kimi görə bilərik, maliyyə böhranının təzyiqlərini nəticədə hökumətin itkiləri kimi də qiymətləndirmək məqsədəuyğun olar.

Dünya ölkələrinin milli iqtisadiyyatlarının yüksəlişi və ya enişindən bəhs edərkən ilk növbədə iqtisadi böhran qabağı yaranan cari vəziyyət və böhranın baş verdiyi mövcudluq şəraiti zamanı biznes mühitində və iqtisadi siyasətdə baş verəcək bütün dəyişikliklərin ölkəyə etdiyi təsir, ölkələrin bu təsirə olan reaksiyalarını qiymətləndirmədən keçmək olmaz.

Belə ki, böhranqabağı vəziyyət daha çox inkişaf etmiş ölkələrin maliyyə sektoru və kapital bazarlarının fəaliyyətlərində pozulmalar və iqtisadi artımın tempində yavaşlamalara səbəb olur. Buna misal olaraq 2008-ci ilin ortalarından başlayaraq bir çox böyük ölkələrdə ipotekada yaranan defoltları, banklarda artan problemli kreditlərin sayını və investisiyaların azalması hadisəsini göstərmək olar.

2009-cu ilin ilk rübündə isə artıq ölkələrdə işsizlik səviyyəsi artmış və iqtisadiyyat tənəzzül dövrünə keçmişdir. Əlbəttə ki, qlobal böhran dünya iqtisadiyyatı üçün risk təşkil etdiyi kimi Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün də əhəmiyyətli risklər yaradırdı. Lakin Cənubi

Qafqaz ölkələri ilə qarşılaşdırma etsək Azərbaycan bu kəskin düşüş yaşanan ili müsbət nəticə ilə yekunlaşdırmışdır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası.-Bakı: «Qanun», 2000. 48 s.
2. İlhan Uludağ, Zəhid Məmmədov, “Azərbaycanda yeni bankçılıq sistemi”, Finans Dünyası, Ağustos, İstanbul 1998.
3. Qlobal maliyyə böhranı kontekstində dövlət monetar idarəetmə sistemində antiböhran siyasət: dünya təcrübəsi və Azərbaycan modeli// AMEA-nın xəbərləri. İqtisadiyyat seriyası. № 2, 2010.c. 5-15.
4. Qlobal maliyyə böhranı kontekstində Azərbaycan Mərkəzi Bankının makro – prudensial idarəetmə antikrizis tədbirləri: təhlil və qiymətləndirmə // Maliyyə və Uçot. 1. -2011.
5. Maliyyə böhranı» anlayışının elmi şərhli // AMEA-nın xəbərləri. İqtisadiyyat seriyası. №2, 2012

Salman Elbrus oğlu Nəbiyev

Bakı Biznes Universiteti

Magistrant

salmanabiyeu.621@gmail.com

İQTİSADIYYATIN İDARƏ EDİLMƏSİNDƏ MALİYYƏ NƏZARƏTİNİN ROLU

Açar sözlər: maliyyə nəzarəti, büdcə siyasəti, dövlət iqtisadiyyatı, maliyyə tənzimlənməsi

Key words: financial control, budget policy, state economy, financial regulation

Maliyyə nəzarəti, iqtisadi kateqoriya olaraq maliyyəyə aid olan nəzarət funksiyasının praktiki təcəssümüdür. Maliyyə nəzarəti ümumiyyətlə iki aspektdə nəzərdən keçirilir:

1) Bütün təsərrüfat subyektlərinin maliyyə qanunvericiliyinə və maliyyə intizamına riayət etmək üçün xüsusi yaradılmış nəzarət orqanlarının ciddi şəkildə tənzimlənmiş fəaliyyəti;

2) Maliyyə əməliyyatlarının sağlamlığını və səmərəliliyini təmin etmək məqsədi ilə makro və mikro səviyyədə maliyyə idarəçiliyinin və pul axınının ayrılmaz bir elementi.

Nəzarətin hər iki tərəfi bir-biri ilə əlaqəlidir, lakin, məqsəd, üsul və nəzarət subyektləri ilə fərqlənir. Əgər birinci halda nəzarətin hüquqi və kəmiyyət tərəfi üstünlük təşkil edirsə, ikinci halda maliyyə nəzarətinin analitik tərəfinə vurğu edilir. İqtisadiyyatın vəziyyətinə maliyyə nəzarəti cəmiyyətdə sosial-iqtisadi proseslərin inkişafı milli iqtisadiyyatın idarə edilməsində vacib bir fəaliyyət sahəsidir. Maliyyə nəzarəti nəzarət sistemindəki halqalardan biridir. Onun məqsədi dövlətin maliyyə siyasətinin uğurla həyata keçirilməsinə töhfə vermək, milli iqtisadiyyatın bütün sahələrində və əlaqələrində maliyyə resurslarının formalaşmasını və səmərəli istifadəsini təmin etməkdir. Bazara keçiddə maliyyə nəzarətinin rolu dəfələrlə artır. Beləliklə,

maliyyə nəzarəti bir tərəfdən maliyyə idarəçiliyinin son mərhələlərindən biridir, digər tərəfdən isə idarəetmənin effektivliyi üçün əvəzolunmaz şərtidir. Maliyyə nəzarəti anlayışının mürəkkəbliyi ən çox maliyyə kateqoriyasının mürəkkəbliyindən qaynaqlanır.

Maliyyə hər hansı bir ictimai fəaliyyətin əsasını təşkil edir və eyni zamanda maddi səmərəliliyini əks etdirir, buna görə maliyyə nəzarəti, maliyyə prosesinin hər hansı bir sahədə maliyyə qaynaqları fəaliyyəti şəklində təzahür etdiyi bir sınaq testidir. Demək olar ki, maliyyə nəzarəti, təsərrüfat subyektlərinin və idarəçiliyinin maliyyə və əlaqədar məsələlərinin təşkilinin xüsusi forma və üsullarından istifadə etməklə yoxlanılması ilə əlaqəli hərəkət və əməliyyatların məcmusudur. Maliyyə nəzarətinin həyata keçirilməsi üçün yüksək ixtisaslı mütəxəssislərdən ibarət xüsusi nəzarət orqanları yaradılır.

Maliyyə nəzarətinə aşağıdakılar daxildir: iqtisadi qanunların tələblərinə riayət edilməsi, ümumi sosial məhsulun və milli gəlirin dəyərinin optimal bölüşdürülməsi və yenidən bölüşdürülməsi; büdcənin hazırlanması və icrası (büdcə nəzarəti); müəssisə və təşkilatların, büdcə qurumlarının maliyyə vəziyyəti və əmək, maddi və maliyyə resurslarından səmərəli istifadə.

Maliyyə nəzarətinin aşağıdakı vəzifələri mövcuddur:

1. Maliyyə mənbələrinə olan ehtiyacla pul gəlirləri və milli iqtisadiyyatın vəsaitləri arasında tarazlığın təşviq edilməsi;

2. Dövlət büdcəsi qarşısında maliyyə öhdəliklərinin vaxtında və tam yerinə yetirilməsinin təmin edilməsi;

3. Xərclərin azaldılması və gəlirliliyin artırılması da daxil olmaqla maliyyə mənbələrinin artması üçün istehsal daxili ehtiyatların müəyyən edilməsi;

4. Müəssisələrdə, təşkilatlarda və büdcə müəssisələrində maddi sərvətlərdən və pul vəsaitlərindən səmərəli istifadənin təşviqi, habelə mühasibat və hesabatların düzgün aparılması;

5. Müxtəlif təşkilati -hüquqi formalara aid olan müəssisələrin vergi sahəsində qanunvericiliyə və qaydalara riayət olunmasını təmin edilməsi;

6. Xarici valyuta əməliyyatları da daxil olmaqla müəssisələrin xarici iqtisadi fəaliyyətinin yüksək gəlirliliyini təşviq edilməsi.

Bazar dövrünə keçidin çətinlikləri nəzarət üsullarında birbaşa əks olunur. Belə ki, büdcə xərclərini ödəmək üçün dövlət vəsaitlərinin olmaması problemi çox vaxt iqtisadi deyil, inzibati üsullarla, vergi və digər maliyyə pozuntularına görə sanksiyaların tamamilə sərtləşdirilməsi ilə həll olunur. Bu, özəl kapitalın maraqlarının pozulmasına və işgüzar fəallığın azalmasına səbəb olur.

Bazar iqtisadiyyatının əsasları möhkəmləndikcə maliyyə nəzarətinin təşkili getdikcə daha çox hüquqi xarakter daşıyır və tədricən mütəxəssislərin fikrincə effektiv olduğunu sübut edən Qərb modelinə yaxınlaşır.

Demokratiya və parlamentarizmin inkişafı icra hakimiyyəti üzərində daha diqqətli nəzarəti və buna uyğun olaraq nəzarət xidmətlərinin peşəkar səviyyəsini artırmağı tələb edir. Digər tərəfdən, artan bazar rəqabəti müəssisələri ixtisaslaşmış konsaltinq şirkətlərindən, investisiya banklarından və maliyyə korporasiyalarından mütəxəssislər cəlb edərək daxili nəzarət üsullarını təkmilləşdirməyə məcbur edir.

Ədəbiyyat

1. Abbasov A.H. “Qiymətli kağızlar və onlarla əməliyyatlar”. Bakı 2007
2. Atakişiyev M.C., Şıxəliyeva N.M., Nurəliyeva R.N. “Maliyyə menecmenti”. Bakı-“Azərneşr”-2010
3. Hüseynov M. “Maliyyə bazarı”. Gəncə 2007
4. Sadıxov M., Bədəlov H. - “Maliyyə resursları və maliyyə bazarı”. Bakı 2009

Süleyman Almədəd oğlu Nəsibli

Bakı Biznes Universiteti

Magistrant

nəsibovsuleyman18@gmail.com

MÜASİR İQTİSADI İDARƏETMƏ SİSTEMİNDƏ MALİYYƏ MENECMENTİNDƏ PLANLAŞDIRMANIN ƏHƏMİYYƏTİ

***Açar sözlər:** maliyyə menecmenti, idarəetmə sistemi, maliyyə planlaşdırması*

***Key words:** financial management, management system, financial planning*

Maliyyə planlaşdırması təşkilatın iş fəaliyyətini həyata keçirmək üçün lazım olan kapitalın qiymətləndirilməsi prosesidir. Bu, maliyyənin təmin edilməsi, investisiya qoyuluşu və təşkilat fondlarının idarə edilməsi ilə əlaqədar maliyyə siyasətinin hazırlanması prosesidir. Maliyyə planlaşdırması, təşkilatın maliyyə fəaliyyətinə aid olan hədəflərin, siyasətlərin, prosedurların, proqramların və büdcənin formalaşdırılması prosesidir. Maliyyə planlaşdırması ibarətdir;

- müvafiq vəsait təmin etmək;
- daxil olan və çıxan fondlar arasında müvafiq tarazlığın təmin edilməsi;
- təşkilatın uzunmüddətli davamlılığını təmin edən böyümə və inkişaf proqramlarının hazırlanması;
- təşkilatın qarşılaşa biləcəyi bazar dəyişikliklərinə dair qeyri-müəyyənliyin azalması;
- təşkilatın böyüməsinə təsir göstərə biləcək qeyri-müəyyənliyin azalması;
- sabitlik və gəlirlilik təmin etməyə kömək edir.

Əslində maliyyə planlaşdırması, məqsədin zaman və məkanda dəyər ifadəsi qoyulduğu maliyyə planları ilə maliyyə siyasətinin

konkretləşdirilməsini təmsil edir. Maliyyə planlaşdırması aşağıdakı kimi ifadə olunur:

- Maliyyə mənbələri mənbələrinin və onların axınının planlaşdırılması,

- Təşkilatın öz maliyyə planlaşdırması.

Əslində maliyyə planlaşdırması şirkətin maliyyə siyasətinin konkretləşdirilməsini təmsil edir. Maliyyə siyasətinin məqsədi, maliyyə siyasətinin siyasəti olaraq, təşkilata maliyyə qabiliyyəti təmin etməkdir:

- ödəniş;
- maliyyələşdirmə;
- investisiya;
- təşkilat əmlakının artırılması;
- menecerlərin, işçilərin, təchizatçıların, səhmdarların maraqlarına cavab vermək.

Maliyyə planlaşdırması maliyyə məqsədlərinin müəyyənləşdirilməsi, maliyyə planlarının hazırlanması və zəruri aktivlər, kreditlər, sığorta, investisiya və əmlak üçün qərarların qəbul edilməsi, sonra maliyyə hesabatlarının hazırlanması, nəticələrin qiymətləndirilməsi və planlara nəzarət ilə bağlı maliyyə fəaliyyətinin həyata keçirilməsi ilə həyata keçirilməsi deməkdir.

Maliyyə planlaşdırma prosesi məntiqli, altı mərhələli bir prosedurdur:

- mövcud maliyyə vəziyyətinin müəyyənləşdirilməsi;
- maliyyə məqsədlərinin inkişafı;
- alternativ fəaliyyət kurslarının müəyyənləşdirilməsi,
- alternativlərin qiymətləndirilməsi;
- maliyyə fəaliyyət planının yaradılması və həyata keçirilməsi;
- planın yenidən qiymətləndirilməsi və yenidən nəzərdən keçirilməsi.

Mövcud maliyyə vəziyyətinin müəyyənləşdirilməsi gəlir, xərclər, öhdəliklər, kreditlər, debitor borcları ilə bağlı vəziyyətin müəyyənləşdirilməsi deməkdir.

Maliyyə hədəflərini inkişaf etdirmək - əvvəlcə bir analiz aparılmalı və istədiklərinə çatmaq üçün ehtiyaclar müəyyənləşdirilməli və bundan sonra hədəfləri müəyyənləşdirmək və gələcəyini təmin etmək üçün investisiyalar üçün vəsait təmin etmək üçün cari gəlirin necə xərclənəcəyini təyin etmək lazımdır.

Maliyyə fəaliyyət planı yaratmaq və həyata keçirmək plan hazırlamaq, yəni maliyyə hədəflərinə çatmağın yolunu seçmək deməkdir. Maliyyə fəaliyyət planı bütün işçilər tərəfindən həyata keçirilməli, varlıq təmin edilməli, sərmayə qoyulmalı, inventar saxlanılmalı, səhmlər və ya istiqrazlar və ya qarşılıqlı fondlar təmin edilməlidir.

Planın yenidən qiymətləndirilməsi və yenidən nəzərdən keçirilməsi planın həyata keçirilməsindən sonra dinamik qərar qəbul etmək, maliyyə qərarlarını qiymətləndirmək və şəxsi, sosial və iqtisadi amillərin yeni dəyişikliklərinə uyğunlaşmaq deməkdir. Maliyyə planının icrasının nəzərdən keçirilməsi, təşkilatın maliyyə məqsədlərinə çatmasına imkan verəcək prioritet düzəlişlərə imkan verir.

Ədəbiyyat

1. Abbasov Q. “Mühasibat uçotunun nəzəriyyəsi”. Bakı, İqtisad Universiteti nəşriyyatı, 2009.
2. Brealey, Myers, Marcus. Fundamentals of corporate finance. McGraw-Hill International Edition, 2007.
3. European Journal of Business and Management ISSN 2222-1905 (Paper) ISSN 2222-2839 (Online)
4. Robert Anthony. Essentials of Accounting. Harvard Business School, Addison- Wesley Publishing Company, 1996.
5. Sadıqov M., Hüseynov A., Zeynalov V. “Korporativ maliyyə”. Bakı, İqtisad Universiteti nəşriyyatı, 2007.

Xəyal Şahmurad oğlu Heydərov

Bakı Biznes Universiteti

Magistrant

heydarov_xayal@mail.ru

KOMMERSİYA BANKLARINDA MALİYYƏ NƏZARƏTİNİN TƏŞKİLİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: *kommersiya bankları, maliyyə nəzarəti, səmərəlilik, reyting yanaşması aktivlərin rentabelliği, mənfəətin rentabelliği*

Key words: *commercial banks, financial control, efficiency, rating approach, return on assets, return on profit*

İstənilən dövlətin iqtisadiyyatının davamlı olması, iqtisadi inkişafın səmərəli təşkili və iqtisadiyyatın idarə edilməsində səmərəli maliyyə nəzarət sisteminin formalaşdırılması dövlət əhəmiyyətli məsələ olaraq ön plana çəkilir. Milli iqtisadi strategiyanın mühüm istiqaməti sabitliyə və iqtisadi yüksəlişə yiyələnmək, sosial rifahın yüksəldilməsi, iqtisadi sahədə təhlükəsizliyə nail olmaqdır. Haqqında bəhs edilən aspektlərin həyata keçirilməsi özəl sahənin inkişafı, qeyri-xoş məqamalı rəqabətin qarçısının alınması, azad sahibkarlığa hüquqi təminatın yaradılması, daxili bazarın yüksəlişinə çatmaqdan ötrü çevik infrastrukturun formalaşdırılması, özəlləşdirmə proqramının sürətləndirilməsi və dərinləşdirilməsi, xarici iqtisadi əlaqələrin genişləndirilməsi, digər mühüm tənzimləyici tədbirlərin reallaşması ilə sıx tərzdə əlaqədardır. Şübhəsiz bu tədbirlər iqtisadiyyatın müxtəlif sferalarını özündə cəmləşdirir və bilavasitə iqtisadi siyasətin məqsədyönlü təşkilindən asılıdır.

Maliyyə nəzarəti - dövlət idarəetməsinin ən vacib funksiyalarından biri olub, dövlət mülkiyyətinin idarə edilməsinin qanuniliyi, məqsədəuyğunluğu və səmərəliliyi məsələlərində qəbul edilmiş standartlardan yayınma hallarının aşkar edilməsinə, bu cür meyllər

yarandıqda isə uyğun tədbirlərin vaxtında həyata keçirilməsinə yönəlmişdir.

Hal-hazırda maliyyə bazarlarındakı qeyri-müəyyənlik və əsas bank əməliyyatlarından gəlirliliyin azalması fonunda intensiv artım strategiyasından istifadə böyük əhəmiyyət kəsb edir. Eyni zamanda kredit təşkilatının daxili ehtiyatlarının üzə çıxarılması təkcə bankın cari maliyyə vəziyyətini vaxtında qiymətləndirməyə imkan verməyinə görə deyil, həm də sabitlik və dayanıqlılığın saxlanılması şəraitində öz kapitalını, mənfəətini artırmaq üçün zəruri tədbirlər kompleksini formalaşdırmağa imkan yaratsa da, səmərəli maliyyə menecmenti sistemi olmadan mümkün deyildir.

Göstəilən dəlillər kredit təşkilatlarının maliyyə menecmenti sisteminin təkmilləşdirilməsinin vacibliyini və praktiki əhəmiyyətini, eləcə də bankın effektiv fəaliyyətinin əsas şərt kimi onun rolunun artırılmasını müəyyən edir.

Hal-hazırkı durumda bankların maliyyə vəziyyətinin qiymətləndirilməsi Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı tərəfindən hazırlanmış və təsdiq edilmiş bankın maliyyə vəziyyətinin bu və ya digər aspektini xarakterizə edən xüsusi hesabat formalarının köməyi ilə həyata keçirilə bilər. Habelə xüsusi vurğulamaq lazımdır ki, iqtisadi vəziyyəti qiymətləndirmək üçün Azərbaycan Mərkəzi Bankı tərəfindən iqtisadi vəziyyətin qiymətləndirilməsi əsasında bankların təsnifatı təsdiq olunmuş və istifadə olunur. Bankın fəaliyyəti nəticəsində mənfəət əldə edilməsi bankın yalnız əsas məqsədlərindən biridir.

İndiyədək bankın fəaliyyətinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi metodlarının seçimi təkcə öz fəaliyyətinin qiymətləndirilməsini arzulayan banklar üçün deyil, həmçinin öz tərəf müqabillərini qiymətləndirən banklar üçün də çox aktualdır.

Bankın fəaliyyətinin effektivliyini qiymətləndirmək üçün böyük bir sayda göstəricilər təklif edilə bilər. Lakin, metodikada bu və ya digər göstəricilərin istifadəsinin səmərəliliyi və məqsədəuyğunluğu müxtəlifdir və onlardan istifadənin konkret metodiki işləmələr çərçivəsində həll ediləcək konkret vəzifələrin məqsədlərinə nə

dərəcədə cavab verməsindən, sistematik seçilmiş göstəricilərin konkret problemin həllinə yaxınlaşmağa nə dərəcədə imkan verməsindən asılı olacaqdır.

Azərbaycan banklarında baş verən prosesləri keyfiyyət və kəmiyyət baxımından kifayət qədər dəqiq təsvir etməyə, sınaqdan çıxmış və yüksək effektivli göstəricilər sisteminin bankın aktual problemlərinin həllində istifadə etməyə imkan verən nəzəri baza və müvafiq analitik alətlər hələ ki, bu vaxta qədər Azərbaycanda formalaşmamışdır. Eyni zamanda hazırda milli metodikalarda tətbiq olunan göstəricilərin sistemlərinin yaradılmasına üç yanaşma daha geniş yayılmışdır:

- xarici göstəricilər sistemlərinə uyğunlaşma;
- bank fəaliyyətinin sadə iqtisadi modelləri əsasında bankın fəaliyyətinin əsas göstəricilərinin ekspres-təhlili sistemlərinin işlənilib hazırlanması;
- iqtisadi proseslərin statistik metodlarla qiymətləndirilməsi.

Bankın ayrı-ayrı istiqamətlərinin işinin səmərəliliyi xeyli dərəcədə bu bölmələr tərəfindən bank məhsullarının reallaşdırılmasından və bankın müştərilərinə xidmət göstərilməsindən əldə edilən maliyyə nəticələrini əks etdirir. Bununla əlaqədar olaraq bankın müştərilərlə qarşılıqlı təsir səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi metodikasının işlənilib hazırlanmasına zərurət yaranır. Bankın və müştərilərin qarşılıqlı təsir səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi metodikası bank strateji menecmentinin zəif tərəflərini aşkar etməyə və bununla da əsas məqsədin – riskin və maliyyə sabitliyinin məqbul səviyyədə saxlanılması şərti ilə maksimum mənfəətin əldə edilməsi üçün onun menecment sisteminin təkmilləşdirilməsinə imkan verəcəkdir.

Azərbaycanda mövcud olan maliyyə sisteminin beynəlxalq tələblərə uyğunluğu hədəfilə maliyyə nəzarətinin tələblər səviyyəsində təzədən qurulması, dövlət vəsaitlərindən qanunsuz istifadə hallarının aradan qaldırılmasında dövlət maliyyə nəzarətinin rolunun artırılması aktuallıq kəsb edir. İqtisadi islahatların strateji əsası - büdcə gəlir və xərclərinin daha səmərəli idarə olunmasını mümkün edən dövlət nəzarət sisteminin yaradılmasından, dövlət xərclərinin qüvvədə olan

qanunvericiliyə uyğun tərzdə maliyyə nəzarəti qurumları və audit təşkilatları vasitəsilə yoxlanılmasından, təhlil edilməsindən, iqtisadiyyatın inkişaf yollarının araşdırılmasından və bu sferada ardıcıl olaraq mütərəqqi təkliflərin hazırlanmasından ibarət olmalıdır.

Bu sferada digər dövlətlərin təcrübəsi, ölkəmizdə təşəkkül tapmış iqtisadi münasibətlərin xüsusiyyətləri və digər amillər nəzərdə tutulmaqla, beynəlxalq aləmdə qəbul edilmiş ümumi prinsiplərə əsaslanan, iqtisadiyyatımızın bütün sahələrini cəmləşdirən, biznesin inkişafına əngəl yaradan əsassız müdaxilələrə yol verməmək şərti ilə dəqiq və müasir şəraitə uyğun maliyyə nəzarəti sistemi yaradılmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Musayev A.F. Vergi siyasətinin iqtisadi problemləri. B., 2004
2. Musayev A.F., Kəlbəyev Y.A., Hüseynov A.A. Azərbaycan Respublikasının vergi xidməti: islahatlar və nəticələr. Bakı, «Təfəkkür», 2002. – 324 s.
3. Abbasov S.A. Maliyyə menecmenti: təşkili və təkmilləşdirilməsi problemləri (Monoqrafiya). Bakı, “Elm və Təhsil”, 2009. – 288 s.
4. Əhmədov B.N. Azərbaycan bank sektorunun cari maliyyə stabilliyi: beynəlxalq-müqayisəli və ölkədaxili qiymətləndirmə.// Azərbaycanın Vergi jurnalı. 5(125)/2015. səh. 103-124.

Vüsal Zülfüqar oğlu Mürsəlov

Bakı Biznes Universiteti

Magistrant

vusalmurselov@gmail.com

“PANDA SCHOOL MMC”-DƏ XƏRCLƏRƏ NƏZARƏTİN TƏŞKİLİNDƏ İNFORMASIYA TEXNOLOGİYALARININ TƏTBİQİ İSTİQAMƏTLƏRİ

Açar sözlər: *rəqəmsallaşma, informasiya texnologiyaları, xərclər, nəzarət*

Key word: *digitalization, information technologies, expenses, control*

Panda School şirkətinin amalı daha çox azərbaycanlı uşağın daha aktiv, daha bilikli və daha müasir dünyagörüşlü böyüməsi üçün yardımçı olmaqdır. Şirkət 2013-cü ildən bəri fəaliyyət göstərir. Bu müddət ərzində 3 mindən çox tələbəyə xidmət göstərilmişdir. Panda School kollektivi daima təkmilləşən, yeni tədris metodlarını mənimsəyən və tətbiq edən müəllim və menecer heyətidir. Proqramlarımız hər il yenilənir, şagird və valideynlər üçün daha asan mənimsənilən, daha faydalı olur. Tədris mərkəzlərimizdə məktəbəqədər hazırlıq, erkən inkişaf proqramı, ingilis və rus dilləri, mental aritmetika kursları, rəsm və şahmat dərəcələri, riyaziyyat və ibtidai sinif hazırlığı, loqoped və psixoloq xidməti fəaliyyət göstərir. Hal hazırda şirkətin Bakı, Sumqayıt, Masazır, Yevlax və Qusarda 9 filialı vardır. Hədəf Azərbaycanın digər regionlarında da filiallar açmaq, daha çox həmvətənin müasir təhsil xidmətindən faydalanmasına yardımçı olmaqdır.

Panda Solution ERP proqramının tətbiqi əslində müasir biznes-prosesinin modelləşdirilməsi, iqtisadi informatikanın əsas metodudur. Informasiya sistemləri – iqtisadi informatikanın əsas obyektidir. Çünki iqtisadi idarəetmə vahidlərində meydana çıxan işgüzar və təşkilati məsələlərin həlli ilk növbədə, informasiya təminatına ehtiyac duyur. Odur ki, iqtisadi informatikanın əsas problemi real təşkilati idarəetmə

və təsərrüfat məsələlərinin optimal həllini təmin edən informasiya sistemləri işləyib hazırlamaqdan, onları işçi vəziyyətdə saxlamaqdan və səmərəli inkişaf etdirməkdən ibarətdir. İqtisadi informatikanın əsas vəzifələrindən biri də informasiya sistemlərinin iqtisadi səmərəliliyini qiymətləndirməkdir. Bu, aşağıdakı suallara cavab verməlidir: Verilmiş kompaniyaya necə informasiya sistemləri lazımdır?

- Həmin informasiya sistemlərinin hansı parametrləri olmalıdır?
- Həmin informasiya sistemləri kompaniyanın rəqabət qabiliyyətinin qorunub saxlanmasında necə iştirak edə bilər?

Bu mənada, iqtisadi informatikanın əsas predmeti informasiya sistemlərinin iqtisadi cəhətdən səmərəli tətbiqinin təmin edilməsindən ibarətdir. Beləliklə, məqalədə aydınlaşdırılmalı olan suallar bunlardan ibarətdir:

1. İnformasiya sistemi nədir, nələrdən ibarətdir, necə işləyir, necə inkişaf edir, necə idarə olunur, neçəyə başa gəlir, nədən ötrüdür, nə xeyri vardır?

2. İqtisadi informatikada baxılan informasiya sistemləri 3 əsas komponentdən təşkil olunur:

- İnformasiya texnologiyaları;
- Funksional altsistemlər və biznes-əlavələr;
- İnformasiya sistemlərinin idarə edilməsi.

Reallıqda kompaniya bir-birindən asılı olmayaraq fəaliyyət göstərən bir-neçə informasiya sisteminə malik ola bilər. Lakin bu o qədər də səmərəli olmur. Buna görə də adətən integrasiya edilmiş idarəetmə sistemlərinə (İEİS) üstünlük verilir. İnformasiya sistemləri-informatika elminin ən mühüm anlayışlarından biri də informasiyadır. Bu anlayış latın sözü olub baş vermiş hadisə və ya fakt haqqında məlumat mənasını verir. İnformasiya dedikdə toplanma, qeydiyyat, saxlanma və s. obyektə ola bilən faydalı məlumatlar toplusu başa düşülür. İnformasiya anlayışının ən mühüm alt anlayışlarından biri də informasiya sistemləridir. Kompüterlərin və digər əlaqə vasitələrinin istifadə olunmasına əsaslanan yeni informasiya texnologiyalarının tətbiqi ilə bağlı olaraq bu anlayış (informasiya sistemi anlayışı) geniş istifadə olunur. Ümumi halda sistem anlayışı qoyulmuş məqsədə

çatmaq üçün vahid bir tam kimi fəaliyyət göstərən, qarşılıqlı əlaqədə olan elementlər kompleksini özündə birləşdirir. Sistemin struktur, element funksiyası və elementin və sistemin özünün girişi və çıxışı kimi komponentləri var. Bundan başqa hər bir sistemin alt sistemə bölünmək imkanı da var. Bu xüsusiyyəti onun analizini, yaradılmasını və istifadəsini asanlaşdırır. İnformasiya sistemləri tətbiq sahəsinə aid informasiyaların toplanmasını, saxlanmasını, emalını və istifadəçilərə çatdırılmasını təmin edən texniki, proqram, lingvistik və metodoloji vasitələr kompleksidir. Bu sistem müxtəlif istifadəçilərin müəyyən mövzu sahəsi çərçivəsində informasiyaya olan tələbatının ödəyir. Onun yaranmasının səbəbi də budur. İnsanlarının tələbatlarının ödənilməsində iki cəhəti nəzərə almaq lazımdır. Birincisi tətbiq sahəsinin sərhədlərinin təyin olunması və informasiya modelinin tam əhatəli və dəqiq əks etdirilməsi, ikicisi istifadəçilərin sorğularına tam və dəqiq cavab verə bilən informasiya sisteminin yaradılmasıdır. Birinci halda baxılan tətbiq sahəsi çərçivəsində informasiya sisteminin istifadəçiləri lazımi informasiyayla təmin edilməli, ikinci halda isə sorğuların tipləri və növləri təhlil edilməli, sorğuların tələblərinə uyğun və əlverişli şəkildə cavab verilməlidir. Bu sistem həm ayrılıqda, həm də hər hansı avtomatlaşdırılmış sistemin tərkibində layihə edilə bilər. Birinci halda o, informasiya-sorğu sistemi kimi, əsasən, ayrı-ayrı şəxslərin və ya kollektivlərin informasiya tələblərini ödəmək üçün istifadə olunur. İkinci halda isə informasiya sistemi istifadəçilərə informasiya-arayış xidməti göstərməklə yanaşı, həm də avtomatlaşdırılmış sistemin informasiya təminatı alt sistemi rolunu oynayır. İnformasiya sistemləri konkret hər hansı bir obyekt üçün yaradılır. İnformasiya sistemləri bir çox cəhətlərinə görə qruplaşdırılır. Avtomatlaşdırma dərəcəsinə görə informasiya sistemləri əllə işləyən (mexaniki), avtomatlaşdırılmış və avtomatik olmaqla üç qrupa bölünür. Mexaniki olduqda bütün əməliyyatlar insanlar tərəfindən, avtomatlaşdırılmış olduqda yarı insan, yarı EHM-lər tərəfindən, avtomatik olduqda isə texniki vasitələrin köməyi ilə avtomatik olaraq yerinə yetirilir. İnformasiya sistemlərini tətbiq sahəsinə görə də təsnifləşdirirlər. Bu cəhətinə görə informasiya sistemləri bir neçə sinifə

bölünür: elmi tədqiqatlar, avtomatlaşdırılmış layihələndirmə, texnoloji proseslərin idarı olunması, təşkilati idarəetmə və s. Tətbiq sahəsindən asılı olmayaraq bütün informasiya sistemləri eyni komponent toplusundan ibarətdir. Bunlar funksional komponentlər, verilənlərin emalı sistemi komponenti və təşkilati komponentlərdir. Bu komponentlərin hər biri informasiya sisteminin ayrı-ayrı tapşırıqlarını (idarəetmə funksiyasını, verilənlərin emalının tipik əməllərinin reallaşdırılmasını, informasiya üzərində müxtəli əməllər və s.) yerinə yetirir. Informasiya sistemi idarəetmə funksiyasını reallaşdırılmasına xidmət edir. Bunun üçün o, müxtəlif rəngli işçiləri idarə olunacaq obyekt haqqında informasiya ilə təmin edir, toplayır, çevirir, ötürür və emal edir. Bütün deyilənləri ümumiləşdirərək informasiya sisteminə aşağıdakı tərfi vermək olar. "İnformasiya sistemi idarəetmə funksiyasını reallaşdırmaq məqsədi üçün müxtəlif rütbəli istifadəçiləri (işçiləri) idarə olunan informasiya ilə təmin edən, toplayan, ötürən və emal edən kommunikasiya sistemidir".

Panda Solution ERP proqramının tətbiqi sayəsində, müəssisədə fəaliyyət göstərən hər bir müəllim əməkdaş, öz istifadəçi hesabına daxil olaraq, tədris prosesində tarixlərə uyğun olaraq dərs dediyi bütün tələbələrin ad soyad və digər məlumatlarını, iştirak etdiyi dərs sayını, tələbələrin saylarını və onlara görə müvafiq hesablanan aylıq və həftəlik maaşını istənilən vaxt görə bilir və nəzarətdə saxlaya bilir. Bu mexanizmin şəffaflığı, funksionallığı və istifadəçi üçün rahatlığı müasir texnologiyanın bizə qazandırdığı yeniliklərin faydasıdır. Müəssisə rəhbəri isə şəffaf mexanizm sayəsində xərclərə mükəmməl nəzarət edə bilir, və ən xırda xərc kənarlaşması və zərər etmə ehtimalı minimuma enir.

Ədəbiyyat

1. İsmayilov İ.İ. "Müasir kompüter proqramları", Bakı 2000
2. <https://az.wikipedia.org>
3. <https://pandaschool.az>

İbrahim Famil oğlu Vəlizadə

Bakı Biznes Universiteti

Magistrant

ibrahimvelizade99@gmail.com

İŞĞALDAN AZAD OLUNMUŞ ƏRAZİLƏRDƏ SOSIAL DEMOQRAFİK VƏZİYYƏT AQRAR SAHƏNİN KADR POTENSİALININ FORMALAŞDIRILMASININ ƏSASI KİMİ

Açar sözlər: aqrar, sənaye, inkişaf, demoqrafiya

Key words: agriculture, industry, development, demography

Demoqrafik proseslər hər hansı bir sosial-iqtisadi sistemlərdən asılı olmayaraq baş verir. Lakin bu proseslərin formalaşması və inkişafı qanunauyğunluqları, demoqrafik optimum problemi, həmin proseslərin nəticələri, demoqrafik situasiyalar, demoqrafik siyasətin xarakteri xeyli dərəcədə iqtisadi sistemlər və hər bir ölkənin konkret inkişafından asılı olur. Müasir dövrdə demoqrafik proqnozlaşdırmanın böyük əhəmiyyəti vardır. Demoqrafik proqnozlaşdırma ölkədə, onun regionlarında demoqrafik situasiyanın müəyyənəlməsi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Ən prinsipial məsələlərdən biri demoqrafik proqnozlaşdırmaya makroiqtisadi sistemlərin, proseslərin tərkib hissəsi kimi yanaşılmasıdır. Burada vaxt kəsiyi (qısa, orta, uzunmüddətli), məqsəd, prosesləri qiymətləndirmə, bu prosesləri səciyyələndirən indikatorların mahiyyətinin dərk edilməsi əsas şərtidir. Başqa sahələrdə, obyektlərdə olduğu kimi burada da demoqrafik meyllərin, mövcud olanların ehtimalı dəyişikliklərinin hipotezinin verilməsi zəruridir. Ən vacib problem sosial, iqtisadi və digər makro və mikro tədbirlərin bu və ya digər demoqrafik parametrlərə təsiri ehtimalını öyrənməkdən ibarətdir. Burada birinci növbədə konseptual, normativ, ekstrapolyasiya metodlarına əsaslanmaq lazımdır.

Demoqrafik modellərdən istifadə etməklə demoqrafik proseslərin dəqiq kəmiyyət qanunauyğunluqlarını müəyyən etmək olar. Əhali

artımının interval artım dinamikasını müəyyən etməkdə stasionar əhali, əhali artımının xəttl modelindən, stabil əhali modelindən, əhali artımının hiporbalik modelindən geniş istifadə edilir.

Əmək prosesi aşağıdakı momentləri özündə əks etdirir:

insanın məqsədyönlü fəaliyyəti kimi - əməyi;

əmək predmetini;

əmək vasitələrini, əməyin nəticəsini.

İstehsal vasitələri olmadan əmək prosesini təsəvvür etmək mümkün olmadığı kimi, insan əməyi olmadan istehsal vasitələri heç bir maddi dəyəri yarada bilməzlər. İstehsal vasitələrini ancaq insan əməyi hərəkətə gətirərək, insanların məqsədlərinin reallaşmasına şərait yaradır. Beləliklə, əmək təkcə sərvətlərin yaradılmasının vacib mənbəyi kimi deyil, bütün insan cəmiyyətinin əsas istehsal şəraitlərini müəyyən edir.

Əmək prosesi anlayışı istehsal prosesi anlayışı ilə müqayisədə daha dar məna daşıyır. İstehsal prosesi bütöy bir əmək prosesləri kompleksinin bazasında həyata keçirilir ki, bunların da hər biri hazır məhsulların əldə olunması üçün müəyyən mərhələləri özündə birləşdirir. Bu zaman istehsal prosesi, bəzən insan omayinin iştirakı olmadan təbii amillərin təsiri altında baş verir.

İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə Elmi-texniki tərəqqinin sürətlənməsi əmək vasitələrinin təkmilləşdirilməsinə təsir edir və hər dəfə yeni əmək istehsalına cəlb olunmasını sürətləndirir. İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə, istehsal prosesində əmək özünün müəyyən edilmiş rolunu, əmək prosesində isə insan öz rolunu qoruyub.30 ilə yaxın davam edən danışıqlar prosesi və sülh təklifləri Ermənistan tərəfindən tam rədd edildikdən sonra Azərbaycan ordusu Qarabağda anti-terror əməliyyatlarına başladı. 1 ay ərzində xeyli ərazi, 150-yə yaxın yaşayış məntəqəsi işğalçı və terrorçu dəstələrdən azad edildi. Proses sürətlə davam edir və artıq heç bir şübhə yoxdur ki, ən qısa vaxtda bütün işğal edilmiş ərazilər azad ediləcək. Söhbət 1000-ə yaxın yaşayış məntəqəsindən- şəhər, kənd və qəsəbədən gedir.

Ümumilikdə, Qarabağın işğalı nəticəsində 700 mindən artıq azərbaycanlı köçkün düşüb və ölkənin müxtəli ərazilərinə səpələnib. Bu Qarabağın (aran və dağlıq hissəsi ümumilikdə) əhalisinin 75 faizini təşkil edirdi. Keçən müddətdə bu əhalinin artması artıq 1 milyondan artıq insanın doğma torpaqlarına qayıtmasını gözləməsi deməkdir. Azərbaycan hökuməti işğal edilmiş ərazilərin azad edilməsindən sonra orada iqtisadi və sosial infrastrukturun sürəli bərpası, köçkünlərin tez müddətdə öz yurdlarına yenidən məskunlaşdırılması üçün ümumi proqrama malikdir. Mühərribədən əvvəl Qarabağın dağlıq hissəsində- keçmiş muxtar vilayətdə 120 mindən artıq erməni yaşayırdı. Keçən müddətdə bu əhali nəinki artmayıb, əksinə 100 minin altına düşüb. Baxmayaraq ki, mütəmadi olaraq Ermənistandan ora ailələr köçürülüb. Və onlar artıq yerli əhalinin sayını üstələmişdi. İndi həmin 100 minlik qaçqın Ermənistana qayıtmalı olacaq. Bu, Ermənistanda çoxdan bəri yaranmış demoqrafik faciənin qarşısını almağa kömək etsə də, onsuz da ağır olan sosial-iqtisadi vəziyyəti daha da ağırlaşdıracaq.

Azərbaycanlı köçkün əhalinin Qarabağa qayıtması ölkədə əhalinin tarazlı məskunlaşması, paytaxtın və iri şəhərlərin yükünün azalması, yeni iqtisadi potensialın istifadəsi kimi üstünlüklər qazandıracaq. Hesab olunur ki, orta hesabla 2 il ərzində bərpa və yenidənqurma işlərini yekunlaşdırıb 1 milyon əhalini öz yurdlarına qaytarmaq mümkün olacaq. İşğaldan azad olunmuş ərazilərin bərpası ilə bağlı Strateji Fəaliyyət Planı üzərində iş başa çatıb. Bu sənəd əsasında Tədbirlər Planı da hazırlanaraq ilkin müzakirələrdən keçib və aidiyyəti qurumlarla razılaşdırılıb. Lakin konkret ərazilərin bərpası üzrə müəyyən edilmiş bölgü və qrafiklərlə bağlı bəzi korrektələrə ehtiyac yaranıb. Yaxın vaxtlarda bu məsələlərə dair də yekun qənaəət gəlinəcəyi gözlənilir.

İşğaldan azad edilmiş ərazilərin bərpası ilə bağlı bəzi müddəalar artıq məlumdur. Belə ki, planda bərpa işlərinin məskunlaşma zonalarının miqyasından və iqtisadi potensialından asılı olaraq 3 mərhələdə aparılması təklif olunur. Birinci mərhələdə Cəbrayıl, Füzuli

və Ağdam rayonlarının, ikinci mərhələdə Zəngilan, Qubadlı, Kəlbəcər və Laçının, üçüncü mərhələdə isə Şuşa və Xocavənd rayonlarının bütün yaşayış məntqələri də daxil olmaqla, Dağlıq Qarabağ bölgəsi və Qazax rayonunun 7 kəndinin bərpası nəzərdə tutulur. İlk sənədə əsasən bərpa və yenidənqurma işlərinə əvvəlcə rayon mərkəzlərindən və iri qəsəbələrdən başlanacaq. Eyni zamanda, Şuşa şəhərinin bərpasının da birinci mərhələyə aid ediləcək. Bu plana uyğun olaraq məcburi köçkünlər də bu mərhələlərə uyğun olaraq köçkün düşdüləri Qarabağ ərazisinə köçürüləcək və bununlada isgaldan azad olunmuş ərazilər əvvəlki sosial demoqrafik vəziyyətinə qaytarılacaq hansıki əhalinin böyük əksəriyyəti azərbaycanlılardan təşkil olunmuşdu.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycanın inkişafında neft və qeyri neft sektorunun inkişafı UNEC pdf
2. Aqrar sənaye Ali məktəblər üçün dərslik
3. İ. Cabbarova ” Beynəlxalq statistika” fənnindən metodik göstəriş. Bakı. 2011
4. Ə.C.Qasımov “Aqrar- sənaye müəssisələrinin iqtisadiyyatı və idarədilməsi”
5. Bakı, 2005
6. Hüseynov V.Ə. Özəl Kənd Təsərrüfatı müəssisələrində istehsalın iqtisadi
7. səmərəliliyinin yüksəldilməsi yolları, Bakı, 2001

Lalə Məmməd qızı Kosayeva

Bakı Dövlət Universiteti

Magistrant

lala.kosayeva@baku.edu.gov.az

VALYUTA BAZARI VƏ VALYUTA MƏZƏNNƏSİNİN DƏYİŞMƏSİ

Açar sözlər: *valyuta bazarı, valyuta məzənnəsi valyuta siyasəti, valyuta münasibətləri, valyuta əməliyyatları, beynəlxalq hesablaşmalar*

Key words: *currency market, exchange rate exchange rate policy, currency relations, currency transactions, international settlements*

Hər bir müstəqil dövlət özünün milli valyutasına malik olur. Ölkə daxilində bütün əməliyyatlar bu valyutadan, pul vahidindən istifadə etməklə həyata keçirilir. Xaricdən hər hansı bir əmtəənin alınması zərurəti yarandıqda ölkə valyutası əmtəə istehsalçısı olan ölkənin valyutasına dəyişdirilir. Bu dəyişmə əməliyyatlarını həyata keçirmək üçün valyuta bazarı meydana çıxır və bu bazar birinci növbədə beynəlxalq ticarətin tələbatlarının təmin olunması məsələlərini həll edir. Belə ki, valyuta bazarı rəsmi mərkəz olub, tələb və təklif əsasında müəyyənləşən kurs üzrə xarici valyutaların dəyişdirildiyi yerdir. Başqa sözlə desək, valyuta bazarı xarici valyutada alış və satış əməliyyatları aparıldığı zaman yaranan iqtisadi və təşkilati münasibətlər sistemidir. Valyuta bazarının yaradılmasında ən əsas məqsəd beynəlxalq xarici iqtisadi və ticarət münasibətlərinə xidmət edərək bu əlaqələrin genişlənməsini təmin etməkdir.

Valyuta dəyişdirilməsi əməliyyatları qədim zamanlardan sadə dəyişdirmə formasında mövcud olmuşdur. Lakin, müasir anlayışda valyuta bazarları XIX əsrin sonlarından formalaşmağa başlamışdır. Müasir valyuta bazarının formalaşmasına aşağıdakılar təsir etmişdir:

- Beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin inkişafı;

- Beynəlxalq hesablaşmaların kredit vasitələrinin geniş yayılması;
- İştirakçı ölkələrin öz milli valyuta sistemləri üzərinə müəyyən öhdəliklər qoymuş dünya valyuta sisteminin yaranması;
- Bank kapitalının mərkəzləşməsi və təmərküzləşməsi, müxtəlif ölkələr arasında müxbir münasibətlərin inkişafı, cari müxbir hesabların xarici valyutada aparılması təcrübəsinin genişləndirilməsi;
- Valyuta bazarları arasında əlaqələrin sadələşdirilməsi və valyuta kredit risk dərəcələrinin aşağı salınmasına imkan verən rabitə xidmətlərinin inkişafı;
- İnformasiya texnologiyalarının inkişafı və iqtisadiyyatdakı tendensiyalar.

Müasir valyuta bazarları isə aşağıdakı xüsusiyyətlərə malikdir:

- Valyuta bazarlarının beynəlmilləşdirilməsi, elektron rabitə vasitələrinin geniş tətbiqi;
- Valyuta kurslarının qeyri – sabitliyi;
- Əməliyyatların sutka ərzində aparılması;
- Valyuta əməliyyatları texnikasının unifikasiya edilməsi, bank hesablaşmalarının müxbir hesablaşmalar üzrə aparılması;
- Möhtəkərlik və arbitraj əməliyyatlarının valyuta əməliyyatlarını üstələməsi;
- Valyuta və kredit risklərinin sığortalanması məqsədi ilə valyuta əməliyyatlarının genişləndirilməsi;
- Dünya bazarında həyata keçirilən valyuta əməliyyatlarının əksər hissəsi, təqribən 80%-dən çoxu ABŞ dolları ilə həyata keçirilir.

Valyuta bazarı digər bazarlardan fərqlənir. Valyuta bazarı alıcı və satıcıların qarşılaşdığı bazar deyil. Bu bazarda məsələn əmtəə bazarlarından fərqli olaraq alıcı və satıcılar, ümumiyyətlə, üz-üzə gəlmirlər. Çünki alıcı və satıcılar əməliyyatları bir-biri ilə deyil, vasitəçi bank və ya bank xaricindəki maliyyə qurumları ilə həyata keçirirlər. Həmçinin, valyuta bazarı müəyyən bir birja şəklində təşkilatlanmış bazarda deyil. Valyuta əməliyyatları, məsələn, fond birjalarındakı kimi, müəyyən bir bina və təşkilat strukturuna malik birja binalarında həyata keçirilmir. Valyuta bazarları təşkilatlanmamış

bir bazardır. Doğrusu, valyuta əməliyyatları ilə məşğul olan banklar və vasitəçi qurumlar daha çox müəyyən şəhərlərdə ola bilər. Amma əməliyyatlar müştərilərlə banklar və ya banklar arasında bazar qaydaları əsasında həyata keçirilir.

Beynəlxalq valyuta bazarını milli valyuta bazarından fərqləndirən bir sıra xarakterik xüsusiyyətləri vardır. Bu cür bazarlarda valyuta məhdudiyyətləri mövcud deyildir, burada dünya təsərrüfatının bütün ölkələrinin subyektləri iştirak edirdilər. Dünya valyuta bazarında ümumi beynəlxalq dövriyyənin 90%-i ABŞ dolları, avro, yapon ieni və funt sterlinqin payına düşür. Beynəlxalq hesablaşmalar nağdsız formada həyata keçirilir.

Valyuta məhdudiyyətləri münasibətləri üzrə valyuta bazarları: 1) sərbəst; 2) qeyri – sərbəst.

Müddətinə görə valyuta bazarları: 1) nağd; 2) müddətli – a) Forvard, b) Fyuçers

Nağd valyuta bazarında mübadilə əməliyyatı spot, yəni təcili valyuta tədarükü əməliyyatı ilə həyata keçirilir. Bu halda valyutanın göndərilməsi birja və birjalararası bazarda iki iş günü ərzində baş verir.

Müddətli valyuta bazarında valyuta alqı – satqısı əqdi müəyyən müddətə bağlanılır. Müddətli valyuta bazarına valyuta Forvardları bazarı və Fyuçerslər bazarı daxildir. Valyuta forvardı dedikdə gələcək tarixə qabaqcadan şərtləndirilmiş qiymət üzrə valyutanın təqdimi haqqında razılaşma nəzərdə tutulur. Valyuta fyuçersi deyildikdə isə şərtləndirilmiş vaxtda əqd bağlandığı zaman mövcud olan məzənnə üzrə valyuta tədarükü ilə əməliyyat həyata keçirilir.

Valyuta məzənnəsi növləri üzrə valyuta bazarları: 1) bir rejimli; 2) iki rejimli.

Bir rejimli bazar dedikdə ya valyuta kursu, ya təsbit edilmiş kurslar, ya da tələb və təklifin üzən kurs əsasında müəyyən edilən valyuta bazarı başa düşülür. İki rejimli valyuta bazarında isə eyni vaxtda həm üzən, həm də təsbit edilmiş valyuta kursları tətbiq edilir.

Mütəşəkkillik dərəcəsi üzrə valyuta bazarları: 1) mütəşəkkil valyuta bazarı; 2) qeyri – mütəşəkkil valyuta bazarı.

“Üzən” valyuta məzənnəsi rejiminin tətbiq edildiyi zaman valyuta məzənnəsi valyutaya olan tələb və təklifin təsiri əsasında formalaşır, hər gün və tez-tez dəyişir. Lakin, “üzən” valyuta məzənnəsi rejimi Mərkəzi Bank tərəfindən valyuta məzənnəsinin tənzimlənməsinə yönəldilmiş tədbirlərin həyata keçirilməsi imkanını istisna etmir. Belə ki, müstəsna hallarda Mərkəzi Bank məzənnənin kəskin tərəddüdlərinin qarşısını almaq məqsədilə valyuta bazarına müdaxilə edib məzənnə dəyişikliyini “hamarlaya” bilər.

Ədəbiyyat

1. B.Atashov “Financial markets” Baku - 2016 (456 p.)
2. J.Bulut, E.Suleymanov “Public finance” Baku - 2013 (341 p.)
3. J.Kerimov, A.Orujov, T.Karimova “International economic organizations” Baku - 2008 (106 p.)
4. J.Kerimov, A.Orujov, H.Israfilov “Regulation of international economic relations. International economic organizations ”Baku - 2012 (388 p.)
5. D.Valiyev, A.Asadov “International economy” Baku - 2012 (400 p.)
6. D.Valiyev, M.Rahimov “International finance” Baku - 2000 (332 p.)
7. EM Nasibov “International relations and bases of classification of states by strength” Baku - 2013 (320 p.)

Nicat Sadiq oğlu Mustafazadə

Bakı Dövlət Universiteti

Magistrant

nicat.mustafazadeh@gmail.com

BEYNƏLXALQ İQTİSADI ƏLAQƏLƏRDƏ KAPİTAL İXRACI VƏ İDXALININ SOSİAL İQTİSADI NƏTİCƏLƏRİ

Açar sözlər: *kapital ixracı, kapital idxalı, birbaşa xarici investisiyalar, portfel investisiyalar, mənfəət norması, kapital yığılı*

Key words: *capital export, capital import, foreign direct investment, portfolio investment, profit margin, capital accumulation*

Kapital hərəkətinin iqtisadi mexanizminin əsasında ayrı-ayrı ölkələrdə faiz və valyuta kurslarının formalaşdırılması və dinamikası durur. Məhz bu göstəricilərin səviyyəsindəki fərqlər belə bir fikri təsdiq edir ki, kapitalın xarici ölkəyə ixrac olunması o demək deyil ki, o ölkə daxilində tətbiq oluna bilmir, ona görə ixrac olunur ki, o xarici ölkədə öz ölkəsindən daha böyük gəlirlər yerləşdirir.

Faiz dərəcələri və valyuta kurslarının kapitalın beynəlxalq hərəkətinə konkret təsir mexanizmi aşağıdakılarda özünü göstərir. Əgər ölkədə kapital artıqlığı varsa və müəyyən müddət ərzində ölkə daxilində istifadə olunursa, onda bu halda kapitalla olan aşağı tələbat və yüksək təklif kapitaldan istifadənin qiymətini və ya faiz dərəcəsini aşağı salacaqdır.

Özünün azad vəsaitini müvəqqəti olaraq xaricdə yerləşdirmək məqsədilə kapitalı ixrac edən subyekt, ən yüksək mənfəət əldə etməkdə maraqlıdır. Bütövlükdə götürdükdə, kapitalın beynəlxalq hərəkəti onun daha səmərəli yenidən bölüşdürülməsi və istifadə olunması hesabına dünya məcmu istehsalının artmasına gətirib çıxarır. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, onun ixracının nəticələri həm idxalçı ölkə, həm də ixracçı ölkə üçün birmənalı qəbul olunmur.

Kapitalı qəbul edən ölkə üçün onun potensial üstünlükləri özündə aşağıdakıları birləşdirir:

- ölkə iqtisadiyyatını maliyyələşdirmənin sabit mənbəyi;
- texnologiyaların, idarəetmə vərdişlərinin, ticarət markalarının, patent lisenziyaların verilməsi;
- xarici bazarlarla əlaqənin genişləndirilməsi;
- ölkənin iqtisadiyyatının rəqabətqabiliyyətinin artmasına köməkli göstərməsi;
- xarici kapitalın investisiya qoyulan ölkədə kapital yığılı və istehsal güclərinə bilavasitə təsiri;
- xarici kapitalın gətirdiyi valyuta, idxal olunan bir sıra malların istehsalının ölkə daxilində istehsalı;
- kapitalın ixrac yönlü malların istehsalına qoyulması nəticəsində ixracın artırılması yolu ilə müsbət tədiyyə balansının yaradılması və ölkənin valyuta gəlirinin artırılması;
- ölkə daxilində hər hansı bir sahədə olan inhisarın aradan qaldırılması, istehsala dinamik xarakter verməsi və daxili bazarda rəqabətin artması;
- yeni iş yerlərinin yaradılması.

Xarici investisiyalar həm də qəbul edən ölkədə əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsinə mütərəqqi təsir göstərir. Bununla yanaşı bir sıra tədqiqatların nəticəsindən məlum olur ki, xarici investisiyalar yerli firmaların vəziyyətinə həm də neqativ təsir göstərə bilər. Belə ki, yerli firmalarda əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsinə iri kapital qoyuluşları olmadan nail olmaq olar, lakin bunun səmərəsi özünün yalnız uzaq gələcəkdə göstərə bilər.

Kapitalı qəbul edən ölkənin iqtisadiyyatına birbaşa xarici investisiya qoyuluşlarının müsbət tərəfləri ilə yanaşı, mənfi tərəfləridə vardır. Bunlardan biri, xarici investisiyaların daxili kapital qoyuluşlarını və daha rəqabətqabiliyyətli xarici TMS-lər tərəfindən yerli firmaların sıxışdırılmasıdır. Lakin sıxışdırmanın bu səmərəsi bir mənalı deyil. Belə ki, birbaşa xarici investisiyaların qoyuluşu əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi hesabına milli firmaların yeni bazarlar əldə etmək üçün genişlənmələrini stimullaşdırma bilər. Beynəlxalq statistikanın rəqəmləri göstərir ki, qəbul edən ölkəyə qoyulan hər bir dollar xarici investisiya həmin ölkədə məcmu kapitalın 1,5-2,3 dəfə artırılmasına imkan verir.

Xaricə kapital qoyuluşlarının kapitalı ixrac edən ölkələr üçün aşağıdakı müsbət cəhətləri var:

- öz ölkəsinə nisbətən yüksək mənfəət əldə edilməsi;
- istehsal məsrəflərində qənaətin təmin edilməsi.

Belə ki, xarici ölkədə istehsalın təşkili ilk başlanğıcda əsasən öz müəssisələrini ucuz xammal, işçi qüvvəsi, gömrük maneələrindən kənar keçmə və s. təmin etmək məqsədi güdür;

- ana kompaniya tərəfindən istehsal olunan əmtəələrin özünün xarici ölkədəki qız müəssisələrinə göndərməsi yolu ilə ölkəsinin milli əmtəələrin satışı üçün əlavə bazarlar yaratmaq;

- beynəlxalq əmək bölgüsünün dərinləşməsinin üstünlüklərindən istifadə etmək;

- kapital qoyduğu ölkədə siyasi proseslərə təsir göstərmək.

Lakin kapital ixracına müasir iqtisadi əlaqələr sistemində yalnız müsbət təzahür kimi baxıla bilməz. Yuxarıda qeyd olunan müsbət nəticələr ilə yanaşı kapital ixracının hər iki ölkə üçün sosial-iqtisadi ziddiyyətlərin kəskinləşməsi üçün potensial və hətta real təhlükəsi də ola bilər. Bu ziddiyyətlərin kökü ölkənin milli istehsal həcmi və məşğulluq, istehsalın quruluşu, maliyyə bazarlarının vəziyyəti, milli valyuta kursu və s. kimi daxili və xarici problemləri ilə bağlı olur.

Kapitalın ixracı ixracatçı ölkənin iqtisadi inkişafı üçün zəruri olan kapitalın bir hissəsindən onu məhrum edir. Ölkədə mövcud olan kapitalın bir hissəsi ölkə daxili təkrar istehsal prosesindən çıxarılaraq, digər ölkədə dövriyyəyə buraxılır. Kapital ixracı tədiyyə balansının tarazlığını pisləşdirir, dövlətin bu tarazlığı təmin etmək üçün deflyasiya siyasətini həyata keçirməyə vadar edir ki, bu da elm tutumlu sahələrin inkişafını ləngidir.

Kapital ixracı ölkədə gəlirlərin, vergilərin və işsizliyin səviyyəsinə mənfi təsir göstərir. Bir sıra hallarda kapital ixracı əmtəə ixracını əvəz edir. İnvestorun nəzarəti altında olan müəssisələrdə istehsal olunan əmtəələr kapitalı kapitalı ixrac edən ölkədən gətirilən əmtəələrlə rəqabət aparır. Nəticədə ölkədə ayrı-ayrı milli firmalar bağlanır və analogi əmtəələrin istehsalı xarici ölkələrə köçürülür.

İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə kapital ixracı onların qarşısında duran iqtisadi problemlərin həllini çətinləşdirir, bu ölkələrin onsuzda cüzi olan maliyyə ehtiyatlarını azaldır.

Bunlardan əlavə müasir dövrdə kapital ixracı valyuta kurslarının qeyri-sabitliyi nəticəsində itkilərə gətirib çıxara bilər ki, bu da həmin ölkədə kapitalın yerləşdirilməsindən əldə edilən mənfəətdən əsaslı şəkildə çox ola bilər. Bu halda valyuta itkilərindən sığortalanma problemi ortaya çıxır ki, buna da valyuta bazarında müxtəlif əməliyyatların həyata keçirilməsi yolu ilə icazə verilir. Belə olan təqdirdə həmin ölkədə kapital qoyuluşundan alınan mənfəət artıq yalnız faiz dərəcəsinin səviyyəsi ilə müəyyənləşdirilmir, o nağdı xarici valyutanın kursu ilə valyuta bazarında diskontun fərqindən asılı olaraq dəqiqləşdirilir. Beləliklə də kapital o ölkəyə yönəldilir ki, orada ən yüksək mənfəət əldə edilə bilər. Burada mənfəət norması ölkədə olan faiz dərəcələri ilə valyuta sığortalanmasının qiymətinin fərqi kimi hesablanır.

Ədəbiyyat

1. J. Karimov, A. Orujov and H. Israfilov. The world economy. Textbook. Baku, 2007.
2. C.H. Karimov, C.A. Huseynov. International economic relations (lecture collection). Baku, Azerneshr-1998.
3. A.Ş. Shakaraliyev. World Economy and International Economic Relations. Baku, 1999.
4. D. Valiyev. Azerbaijan's integration into the global economy. Baku 2008
5. Jalil Karimov. International economic organizations. Baku, 2008.
6. D. Valiyev. International economy. Baku, 1998
7. Bayramov A.C. Regional integration: theory and practice. Baku, 1997

Məsun Emin oğlu Nəciyev

Bakı Biznes Universiteti

Magistrant

masunnaciyev@gmail.com

DÖVLƏT VERGİLƏRİ VƏ BÜDCƏ GƏLİRLƏRİNİN FORMALAŞMASININ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

***Açar sözlər:** dövlət vergisi, vergi, əlavə dəyər vergisi, gəlir vergisi, mənfəət vergisi*

***Key words:** state tax, tax, value-added tax, income tax, profit tax*

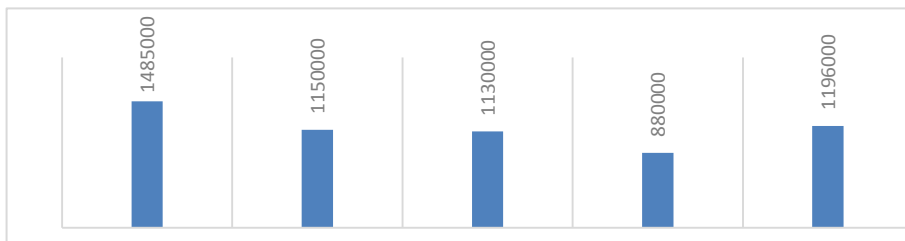
Vergi Məcəlləsinə görə Azərbaycan Respublikasında dövlət, muxtar və yerli (bələdiyyə) vergiləri müəyyən edilir və ödənilir.

Vergi – dövlətin və bələdiyyələrin fəaliyyətinin maliyyə təminatı məqsədi ilə vergi ödəyicilərinin mülkiyyətində olan pul vəsaitlərinin özgəninkiləşdirilməsi şəklində dövlət büdcəsinə və yerli büdcələrə köçürülən məcburi, fərdi, əvəzsiz ödənişdir (Vergi Məcəlləsi 11-ci maddə).

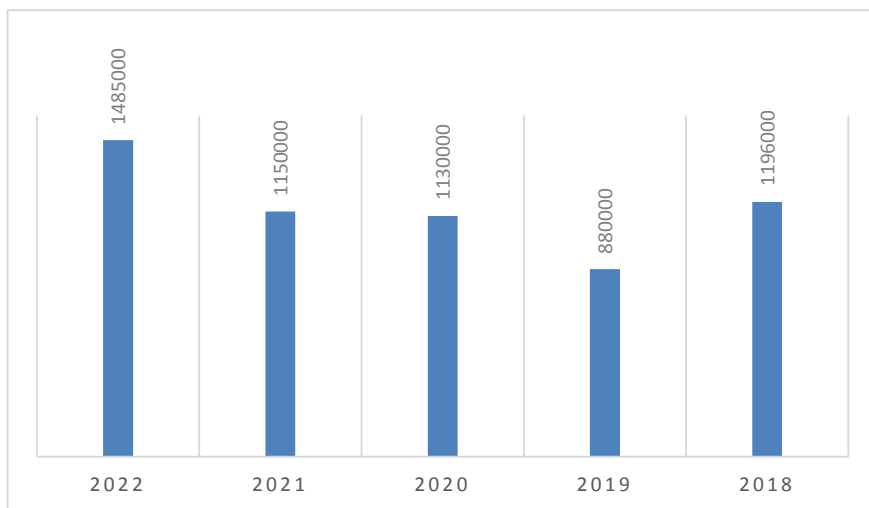
Əlavə dəyər vergisi-Əlavə dəyər vergisi (ƏDV) istehlak vergisinin növüdür. Bu vergi məhsula və ya materiala hər bir istehsal və çatdırma (distribusiya) mərhələsində əlavə olunan bazar dəyərinə qoyulur, və axırda istehlakçının üzərinə düşür. Bu satış vergisindən fərqlidir, çünki satış vergisi alış-veriş nöqtəsində götürülür. Malların (işlərin, xidmətlərin) təqdim olumasına tətbiq olunan vergi dərəcəsi 18 faiz təşkil edir. Bundan başqa, ƏDV-nin Vergi Məcəlləsinin 165-ci maddəsində təsbit olunan güzəştli 0 (sıfır) faiz dərəcəsi ilə tətbiq olunması və Vergi Məcəlləsinin 164-cü maddəsində təsbit olunan ƏDV-dən azad olunması halları da mövcuddur.

2022-ci il üçün müəyyən edilən Əlavə Dəyər Vergisi(ƏDV) miqdarı 5 278 700,0 manat olmuş. Bundan əlavə olaraq Azərbaycan Respublikasının ərazisinə malların idxalına görə əlavə dəyər vergisi 2 910 000,0 manat təyin edilmişdir. Keçən ilə görə bu verginin

miqdarından 568700 manat artmışdı. Son 5 ildə ƏDV dövlət büdcəsindəki dəyişimi aşağıdakı qrafikdə təsvir olunub.

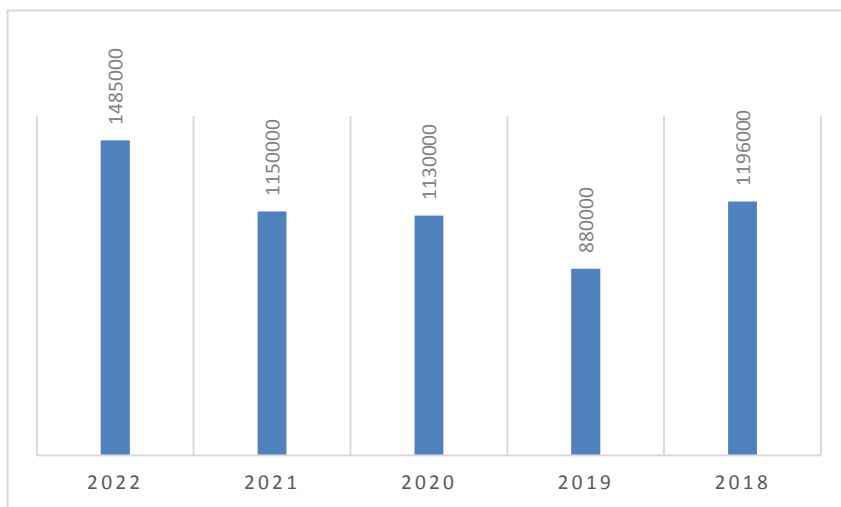

Mənfəət vergisi-Vergi ödəyicisinin gəliri (vergidən azad edilən gəlirdən başqa) ilə gəlirdən çıxılan xərc arasındakı fərq onun mənfəətidir. Mənfəətdən ödənilən vergiyə mənfəət vergisi deyilir. Azərbaycan Respublikasında və respublikadan kənardə əldə olunan gəlir (vergidən azad edilən gəlirdən başqa) ilə gəlirdən çıxılan xərc arasındakı fərqdən 20 faiz dərəcə ilə vergi hesablanmalı; 1 Rüb başa çatdıqdan sonrakı ayın 15-dən gec olmayaraq vergi orqanına “Cari vergi ödəmələrinin hesablanması haqqında Arayış” təqdim edilməli və həmin müddətdə vergi ödənilməlidir. Cari il üçün yəni 2022-ci il mənfəət vergisinin miqdarı 2 670 000,0 manat olmuşdur. Keçən ilə görə bu miqdar 526000 manat artmışdı. Son 5 ilin mənfəət vergisinin göstəriciləri aşağıdakı qrafikdə təsvir olunub.

Gəlir vergisi-Rezident və qeyri-rezident fiziki şəxslər gəlir vergisinin ödəyiciləridirlər. Rezidentlərin gəlirləri üzrə vergitutma obyektı vergi (təqvim) ili üçün rezidentlərin bütün gəliri ilə həmin dövr üçün gəlirdən çıxılan məbləğ arasındakı fərqdən ibarət olan vergiyə cəlb edilən gəlirdir. Faiz dərəcəsi 2500 manata qədər 14%, 2500 manatda çox olduqda 350manat+2500 manatdan artıq olan hissənin 25%-i. Cari il üçün gəlir vergisinin miqdarı 1 485 000,0 manat olmuşdur.

Buda öz növbəsində keçən ilə müqayisədə 335 000 manat artmışdı. Aşağıdakı cədvəldə son 5 ilin gəlir vergisinin miqdarı təsvir olunmuşdu.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının 2022-ci il dövlət büdcəsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu
2. Azərbaycan Respublikasının 2021-ci il dövlət büdcəsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu
3. Azərbaycan Respublikasının 2020-ci il dövlət büdcəsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu
4. Azərbaycan Respublikasının 2019-ci il dövlət büdcəsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu
5. Azərbaycan Respublikasının 2018-ci il dövlət büdcəsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu

Sevinc İlham qızı İsparova

Bakı Biznes Universiteti

Magistrant

Isparova.1998@gmail.com

MÜƏSSISƏNİN TƏŞKİLATI STRUKTURU VƏ ONUN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ

Açar sözlər: *təşkilati struktur, idarəetmə, strateji yanaşma, idarəetmə üsulları, strateji idarəetmə*

Key words: *organizational structure, management, strategic approach, management methods, strategic management*

Şirkətin təşkilati strukturu müəssisə daxilindəki şöbələr və ya əsas şirkət ilə filiallar arasında balanslaşdırılmış və məhsuldar qarşılıqlı əlaqədir ki, bu da öz növbəsində seçilmiş idarəetmə formasından asılıdır.

Şirkətin təşkilati strukturunu bazar şərtləri və biznesin xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla, əsasən optimallaşdırılmış şəkildə həyata keçirmək üçün hazırlanmış idarəetmə vasitəsi adlandırmaq olar:

- Problemlərin həlli və görülmə işlərin şərtləri, həcmi və prioritetlərinin müəyyən edilməsi;
- Ömək və maddi resursların bölgüsü;
- Firmada departamentlər və rəhbər vəzifələr arasında əlaqələrin aradan qaldırılması.

Strukturun təşkilati sxemi təşkilatın hərəkət istiqamətini təsvir edir. “Şəffaf” struktur nizamlı qərar qəbul etmək, eləcə də hər cür ziddiyyətləri aradan qaldırmaq üçün bir vasitədir.

Bütün təşkilatdaxili manipulyasiyalar daimi və dövri olmalıdır ki, vaxtaşırı yeni əməliyyatların hazırlanmasına ehtiyac olmasın. Hər bir hərəkətin əsas məqamları ciddi şəkildə sıralanmalıdır.

Aşağıdakı amillər nəzərə alınmaqla qəbul edilməli olan idarəetmə qərarları üçün mümkün olan ən qısa paylama kanalları: sərəfə, məsuliyyət və məlumatların açıqlığı.

Məsuliyyəti bölüşdürərkən, edilən manipulyasiyalar nəzərə alınmalıdır.

Təşkilat strukturunu hazırlayarkən bütövlükdə bütün biznes strategiyaları nəzərə alınmalı və əks etdirilməlidir..

Bu fəaliyyətlər bəzi mövcud problemləri həll edəcək, məsələn:

1. Müəssisənin idarə edilməsinə strateji yanaşmanın olmaması
2. Zəif şirkət rəhbərliyi
3. Ayrı-ayrı struktur bölmələri arasında funksional əlaqələr bulanıqlaşır, funksiyaların təkrarlanması baş verir, işçilər arasında işin həcmi bərabər paylanmır..

Bölmələr bir-biri ilə səmərəsiz əlaqə qurur, tk. aydın prosedurlar yoxdur.

Təşkilati strukturun təkmilləşdirilməsi sayəsində aşağıdakı məsələlər həll olunur:

- müəssisənin idarə edilməsinə strateji yanaşmanın olmaması
- kadrların səmərəsiz idarə edilməsi
- işçilər arasında iş yükünün qeyri-bərabər paylanması;
- aydın təşkilati prosedurların olmaması səbəbindən şöbələrin öz aralarında səmərəsiz qarşılıqlı əlaqəsi.

Nəticə etibarı ilə belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, təşkilati struktur idarəetmə vasitələrindən biridir və onun köməyi ilə müəssisənin strukturunda yaranmış problemlər həll edilir. Müəssisənin təşkilati strukturunu təkmilləşdirərək, o, mövcud çətinlikləri həll etmək imkanı əldə edir.

Ədəbiyyat

1. <https://www.grin.com> > document Sovershenstvovanie orqanizatsionnoy strukturi – GRIN.
2. <https://nauchkor.ru> > pubs > soversh Sovershenstvovanie orqanizatsionnoy strukturi.
3. Kruqlova N.Y. Strateqicheskiy menedjment. 2-oe izd. – M.: Visshee obrazavanie, 2008. – 492 s.

Aytən Həsənəli qızı Atakışiyeva

Bakı Dövlət Universiteti

Magistrant

ayten_babayeva1999@mail.ru

DAVAMLI İNKİŞAF VƏ MAKROİQTİSADI TARAZLIQ

Açar sözlər: *davamlı inkişaf, dinamik inkişaf, milli iqtisadiyyat, iqtisadi siyasət, tədiyyə balanssı, makroiqtisadi tarazlıq*

Key words: *sustainable development, dynamic development, national economy, economic policy, balance of payments, macroeconomic balance*

Müasir dövrdə dünyada resurslara olan tələbatın durmadan artdığı, lakin onların kəskin məhdudluğu, eyni zamanda ekoloji problemlərin kəskinləşdiyi bir şəraitdə iqtisadi artımın hansı amillər və nə qədər resurs sərfi nəticəsində əldə olunması ölkəmizdə davamlı inkişafın təmin edilməsi baxımından prinsipial əhəmiyyətə malikdir. İndiki və gələcək nəsillərin maraq və mənafeələrini nəzərə alaraq iqtisadi artımın keyfiyyətə yeni tipinin formalaşdırılması milli iqtisadiyyatın davamlı inkişafa keçidin təmin edilməsinin başlıca istiqamətini təşkil edir.

Davamlı inkişaf milli iqtisadiyyatın elə bir artımını nəzərdə tutur ki, onun sayəsində cəmiyyətin müasir tələbatlarını ödəyərkən gələcək nəsillərin artan tələbatlarının daha yaxşı ödəmək qabiliyyətini məhdudlaşdırməsın. Bütün bunlar ölkəmizin resurslar balansı, onlardan istifadə dərəcəsi, elmi-texniki tərəqqinin mövcud imkanları daxilində yaxın gələcəkdə hərəkətə gətirə biləcək potensialı və mövcud reallıqları nəzərə alınmaqla milli iqtisadiyyatın dinamik, tarazlı və səmərəli inkişafının təmin edilməsinin obyektiv zərurəti davamlı inkişafa keçiddə tədiyyə balansının tənzimlənməsinə öz təsirini göstərəcəkdir.

İnkişaf etmiş ölkələrin tarixi təcrübəsi göstərir ki, milli iqtisadiyyatın davamlı inkişafa keçidini təmin etmək üçün hər şeydən

əvvəl ölkənin resurs potensialı indiki və gələcək nəsillərin maraq və mənafeləri nəzərə alınmaqla səmərəli reallaşdırılmalı, tədricən resurslara, investisiyalara əsaslanan inkişaf modelindən innovasiyalı inkişaf modelinə keçid üçün tələb olunan zəruri iqtisadi, sosial, ekoloji, texniki-texnoloji potensial formalaşdırılmalıdır. Bütün bunlar öz növbəsində davamlı inkişaf anlayışının mahiyyətinin, milli reallıqlar və dünya təcrübəsi prizmasından milli iqtisadiyyatın davamlı inkişaf modelinə keçidin imkan, prinsip və meyarlarının başlıca yollarının, onun səviyyəsini xarakterizə edən makroiqtisadi göstəricilərin nəzəri və əməli baxımdan dəyərləndirilməsi qanunauyğunluqları və xüsusiyyətlərinin sistemli tədqiqini tələb edir ki, bu da davamlı inkişafa keçiddə tədiyə balansının makroiqtisadi rolu ilə müəyyən olunur.

İqtisadiyyatın davamlı inkişafı konsepsiyasının və strategiyasının əməli cəhətdən reallaşdırılması son nəticədə perspektiv strateji, taktiki vəzifə və məqsədlər nəzərə alınaraq müxtəlif səviyyəli maraqların tarazlığının, o cümlədən tədiyə balansının tarazlığının təmin edilməsində xüsusilə əhəmiyyətlidir. Bu baxımdan ümumi halda ölkəmizdə davamlı inkişafın təmin edilməsinə yönəldilən perspektiv inkişaf modelini xarakterizə etməyə cəhd etsək reallaşdırılması nəzərdə tutulan aşağıdakı prioritet istiqamətlərinə əsas və tərəqqi amillərinin optimal nisbətlərinin göstərilməsinə; milli iqtisadiyyatın neft-qaz strategiyasının təmin edilməsinə, ölkənin tədiyə balansının tarazlığının qorunub saxlanmasına, iqtisadi artımın səmərəliliyinin qiymətləndirilməsinə təkrar istehsal baxımından yanaşılmasına və nəhayət, bir amildən səmərəli istifadənin digərindən istifadənin səviyyəsinə neqativ təsir göstərməməsinə xüsusi diqqət yetirmək lazımdır.

Ümumiyyətlə, davamlı inkişaf konsepsiyasının əsasını belə bir sivil yanaşma təşkil edir ki, sosial-iqtisadi sistemlərin və inkişaf modellərinin xarakterindən asılı olmayaraq milli iqtisadiyyatın elə bir inkişafın ı təmin etmək lazımdır ki, elmi-texniki tərəqqinin tətbiqi və inkişafı gücləndikcə bütün səviyyələrdə insanların davamlı yaşayış prinsipləri gözlənilsin və ətraf mühitin tarazlığı pozulmasın.

Beynəlxalq miqyasda ilk dəfə Stokholm Sammitində (1972-ci il) iqtisadi inkişafın tsiklik dalğası ilə yanaşı onun yeni bir istiqaməti-davamlı inkişafa keçid zərurəti müəyyənləşdirildi. Bu prosesləri nəzərə alaraq "Roma klubu"nun üzvlərinin, həmin konsepsiyanın tərəfdarları olan iqtisadçıların və siyasətçilərin "Artımın hədləri", "Dünyada artımın dinamikası", "İnsanlıq yol ayrıcında", "Beynəlxalq qaydaların yenidən qurulması", "Qlobal cəmiyyətlər üçün məqsədlər" adlı hazırladıqları məruzələrdə belə qənaətə gəlinir ki, iqtisadi artıma hər hansı bir hədd qoyulmayanadək iqtisadiyyatda, xüsusən də real sektorda resurslardan istifadə siyasəti o vaxta kimi qeyri-müəyyən olacaq və bu problemin həllində dövlətin müstəsna rolu əsaslandırılır.

Son illərdə davamlı inkişafı ilə bağlı aparılan nəzəri və əməli xarakterli tədqiqatların məntiqi nəticəsi olaraq dünyada tədricən daha optimist inkişaf modelləri və məruzələri meydana gəlməyə başladı. Bu istiqamətdə Rio-de-Janeyroda (1992) və Yohannesburqda (2002) ətraf mühit və inkişafa dair BMT-nin beynəlxalq sammitinin keçirilməsi mühüm hadisə hesab edilməlidir. Qeyd olunanlar belə qənaətə gəlməyə əsas verir ki, davamlı inkişaf konsepsiyasında məntiqi olaraq planetin ehtiyatlarından səmərəli və qənaətlə istifadə, təbii mühitin qorunub-saxlanması, indiki və gələcək nəsillərin həyat şəraitinin yaxşılaşdırılması şərtlə insanların tələbatının optimal şəkildə ödənilməsi və bütün dünyada sülhün qorunmasına yönəlmiş sosial-iqtisadi və ekoloji inkişafı nəzərdə tutur, bir sözlə iqtisadi-sosial inkişafın problemləri ekosistemin təbii imkanları ilə ahəngdar uzlaşdırılaraq həll edilməsini tələb edir.

Davamlı və dinamik inkişaf məntiqinə əsaslanan Azərbaycan modelinin strateji istiqamətlərini aşağıdakı kimi səciyyələndirmək olar:

- sərbəst bazar münasibətlərinə əsaslanan və özünü inkişaf etdirmək

qabiliyyətinə malik olan sosial yönümlü bütöv iqtisadi sistemin - müstəqil milli iqtisadiyyatın formalaşdırılması;

- ölkədə mövcud olan təbii-iqtisadi, texniki istehsal və elmi-texniki potensialın fəal sürətdə təsərrüfat dövriyyəsinə cəlb olunması;

- milli iqtisadiyyatın dünya təsərrüfat sisteminə səmərəli integrasiyasının təmin olunması;

Bu model üzrə iqtisadi siyasətin həyata keçirilməsi taktikasının fərqləndirici xüsusiyyətlərini göstərən istiqamətlərin hər biri üzrə paralel şəkildə həyata keçirilən əlaqələndirilmiş proqramlara əsasən fəaliyyətin aparılması; qeyri-standart, lakin iqtisadi inkişafın obyektiv qanunauyğunluqlarını nəzərə alan, gələcəyə hesablanan cəsarətli qərarların qəbul olunması, sosial yönümlülüüyünün gözlənilməsi; milli mentalitetin nəzərə alınması və mütərəqqi dünya təcrübəsinə arxalanması təşkil edir.

Davamlı inkişaf baxımından tədiyə balansının araşdırılması da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Beynəlxalq statistikada tədiyə balansından statistik təhlilin mühüm vasitəsi kimi geniş istifadə olunduğu üçün onun məlumatları əsasında ölkənin istər daxili iqtisadiyyatının mövcud vəziyyəti və inkişaf meyilləri, istərsə də xarici əlaqələr sferasının vəziyyəti haqqında fikir söyləmək mümkün olur. Başqa sözlə, tədiyə balansı makroiqtisadi model kimi ölkə iqtisadiyyatının dünya iqtisadiyyatına integrasiya səviyyəsini qiymətləndirməyə imkan verir.

Qeyd edək ki, müasir dövrdə tədiyə balansının kəsirli olması bir çox ölkələr qarşısında daha çox qabarıq dayanır. Adətən, belə hesab olunur ki, tədiyə balansında kəsirin meydana gəlməsinə bir sıra makroiqtisadi göstəricilər-milli məsrəflərdə özünü göstərən dövrü dəyişikliklər, valyuta məzənnəsinin enib-qalxması, həmçinin tələbdə və məhsuldarlıqda özünü göstərən dəyişikliklər ciddi təsir göstərir. Buna görə də dövlət yaranmış kəsirin örtülməsi üçün daxili və xarici iqtisadi amillərdən istifadə etməklə onun ən optimal variantının tapılmasını zəruri hesab edir. Bu zaman dövlətin həyata keçirə biləcəyi tədbirlərə aşağıdakıları aid etmək olar:

1. Tədiyə balansının kəsirinin maliyyələşdirilməsi;
2. Tədiyə balansının kəsirli olmasına yol açan sahələrin nəzarət altında saxlanılması;
3. Kəsiri əmələ gətirən səbəblərin aradan qaldırılması.

Tədiyə balansı kəsirli olduğu zaman dövlətin həyata keçirə biləcəyi ilkin tədbirlər onu maliyyələşdirilməsi ilə əlaqədar olur. Belə maliyyələşdirmə mənbələrinə dövlət mülkiyyəti, həmçinin dövlətin rəsmi qızıl-valyuta ehtiyatları və xarici borcların ölkənin ÜDM-nun 40-45% həcminə qədər cəlb edilməsi xidmət edir. Qeyd etmək lazımdır ki, ölkənin tədiyə balansının kəsirinin maliyyələşdirmə mənbələrinə xidmət edən mal-material dəyərləri hüduzsuz deyildir. Belə ehtiyatlar nə qədər çox olsa da, hər zaman tükənə bilər. Eyni zamanda qeyd edək ki, ölkəyə cəlb edilən xarici borcların da müəyyən bir həddi vardır. Bu baxımdan, tədiyə balansı kəsirinin uzunmüddətli - dövr üçün maliyyələşdirilməsi məqsəduyğun deyildir.

Tədiyə balansı kəsirinin aradan qaldırılması üçün həyata keçirilə biləcək ikinci qrup tədbirlər idxalın məhdudlaşdırılması və istehlakın aşağı səviyyəyə salınmasıdır. Belə tədbirlərə idxala kvotalar qoyulması, gömrük vergilərinin artırılması, ölkədən valyuta və sərmayə axınının qarşısının alınması, sosial məqsədlər üçün sərf olunan büdcə xərclərinin aşağı salınması, əmək haqqı və qiymətlərin dondurulması kimi tədbirləri aid etmək olar. Qeyd edək ki, belə tədbirlərlə dövlət tədiyə balansında kəsirin əmələ gəlmə səbəblərini yalnız müəyyən müddətdə nəzarət altında saxlayır. Reallıqda isə belə tədbirlər kəsirin əmələgəlmə səbəblərini aradan qaldırmır.

Tədiyə balansı kəsirinin aradan qaldırılması üçün həyata keçirilə biləcək üçüncü qrup tədbirlər isə kəsirin əmələgəlmə səbəblərinin aradan qaldırılmasıdır. Bu yol ən ağır, lakin ən etibarlı yoldur. Dövlət tədiyə balansı kəsirinin aradan qaldırılması üçün ölkəyə valyuta gətirə bilən bütün ixrac sahələrinin fəaliyyətini artırmalıdır. Bunun üçün də qısamüddətli və uzunmüddətli planda ölkə iqtisadiyyatını inkişaf etdirə biləcək kompleks tədbirlər sistemi hazırlanır. Tədiyə balansı makroiqtisadi tənzimlənmə proqramlarının başlıca məqsədi kimi çıxış etdiyi üçün həyata keçirə biləcək bütün tədbirlər əlaqələndirilməlidir.

Ədəbiyyat

1. Statistical indicators of Azerbaijan. State Statistics Committee of the Republic of Azerbaijan: official publication, 2020.
2. Indicators of the balance of payments of the Central Bank of the Republic of Azerbaijan for 2019-2020.
3. IMF balance of payments methodology. 350 s .
4. RT Hasanov Economic development and macroeconomics. Baku, 2000, 74 p .
5. GC Imanov, YH Hasanli, Models of socio-economic development of Azerbaijan. Baku: Elm, 2001, 247 p.
6. RM Mikayilzade, GS Jafarova "Problems of balance of payments and regulation of macroeconomic processes", materials of the scientific-practical conference on the threshold of Azerbaijan XXI century. Baku, 1998, p.532-537.
7. M. Rahimov Laws regulating the development of the Republic of Azerbaijan. Baku, 1995, 205 p.

Samira Madat Rafiyeva

Bakı Biznes Universiteti

Magistrant

samiraismailova0@gmail.com

**DIGITALIZATION OF THE BANKING SYSTEM:
DIGITAL TRANSFORMATION ENVIRONMENT
AND BUSINESS PROCESSES**

Key words: *digital bank, banking sector, digital technologies, omni-channel service method, machine learning, artificial intelligence, block chain*

Açar sözlər: *rəqəmsal bank, bank sektoru, rəqəmsal texnologiyalar, çox kanallı xidmət metodu, maşın öyrənməsi, süni intellekt, blok zəncir*

The development of information technology has a great impact on the economy, human behavior and society as a whole. It is the global banking sector that has undergone significant changes over the past few years, mostly due to the digitalization of both the environment and business. The variety of technologies available is enabling people to shift to new ways of interacting with each other and with businesses. Customers are using more and more channels for obtaining banking services, using new platforms for interacting with banks. At the same time, technology is adapting to changes in human behavior, resulting in ever more efficient and low-cost business development solutions. As a result of the digitalization of banking processes, the customer experience is expanding.

The term "digitalization" means the transformation of information into digital form. However, in a business context, digitalization generally refers to two types of shifts in operating models. The first is the transfer of communications to digital channels, and the second is the automation of routine operations. These changes are closely related [1].

In our country, modern convenient mobile and online applications with wide functionality have already become widespread. A McKinsey study showed that the leading banks of Azerbaijan, when providing mobile applications to a client, perform 1.5–2 times more transactions than the largest European banks. Depending on the service method, 58% of customers use remote banking (of which 15% use only Internet banking, 10% use only mobile banking, and 32% use both platforms) [11]. In Azerbaijan, the formation of banking is already taking place in the era of digitalization, a confirmation of this is its entry into the top 5 leading European countries in terms of the development of digital banking.

Product innovations in the banking industry are driven by technological and digital trends such as big data analysis, machine learning, advanced analytics, artificial intelligence, robo-advising, and block chain, which allows transactions without intermediaries and a back office. It is on the basis of end-to-end technologies that fundamentally new ones are created, including banking products with commercial potential, services, opportunities and services that previously required the personal presence of individuals and legal entities in the bank, and now switched to the online environment, customized offers, discounts, investment services and chat-bots to help customers select products.

Therefore, to attract and retain customers, banks are releasing fundamentally new digital products. For example, Pasha Bank launched a mortgage broker service that allows you to apply for a loan online and significantly reduce the number of visits to the bank, as well as an investment service that allows you to open a brokerage account remotely and manage your assets online. Pasha Bank has also introduced a function to identify a user by photo when making money transfers, which is based on machine learning technologies. Biometric identification will gain popularity: it will allow not only to identify the client, but also to remotely conclude an agreement between the consumer and the bank when opening a new account.[13]

To release product innovations, you need to constantly generate new ideas. Continuous monitoring of trends and identification of customer needs are decisive factors for the development of relevant ideas with commercial potential. In addition, the speed of launching new products to the market is very important for the development of product innovations: the faster the bank brings new innovative products to the market, the more competitive advantages it acquires.

References

1. Abdrakhmanova G.I., Vishnevsky K.O., Gohberg L.M. et al. (2019). What Is a Digital Economy? Trends, Competencies, Measurement. Report to XX Apr Int. Scientific C. on the Problems of Economic and Social Development. Moscow, April 9–12. Moscow: HSE Publ., 82 p. (In Russ.).
2. Anthony L., Yamit V. (2017). Building customer loyalty in digital banking: A study of bank staff's perspectives on the challenges of digital CRM and loyalty. *International Journal of Bank Marketing*, vol. 35, iss. 6, pp. 858–877.
3. Andreeva M. (2017). VTB24 Switches to Artificial Intelligence. *ComNews*. (In Russ.) Available at: <https://www.comnews.ru/content/106565/2017-04-04/vtb24-perehodit-na-iskusstvennyy-intellekt>.
4. Aptekman A., Kalabin V., Klintsov V. et al. (2017). New Reality. *Digital McKinsey*, 133 c.
5. Blumberg S., Stür C. (2016). Becoming a digital bank. *McKinsey & Company*. Available at: <https://www.mckinsey.com/business-functions/mckinsey-digital/our-insights/becoming-a-digital-bank>.

Sənubər Əliqadir qızı Əbülfətova

Bakı Biznes Universiteti

Magistrant

senuberasadli.1999@icloud.com

İSTEHSAL PROSESİ VƏ ONUN İNKİŞAF QANUNAUYGUNLUĞU

Açar sözlər: məhsul, istehsal, xidmət, ehtiyaclar, inkişaf

Key words: product, production, service, needs, development

İstehsalın üç növü var: kütləvi istehsal, kütləvi fərdiləşdirmə və özəlləşdirmə. İstehsal növünə əlavə olaraq, əməliyyat menecerləri də istehsal proseslərini iki şəkildə təsnif edirlər: (1) girişlərin nəticələrinə necə çevrildiyi və (2) prosesin vaxtı.

İqtisadçılar istehsal amillərini bir neçə kateqoriyaya bölürlər:

Təbii Sərvətlər (Torpaq və Xammal) - istehsalın qurulduğu torpaq və torpaq, meşə, yeraltı sərvətlər, çaylar, göllər, dənizlər və günəş enerjisi deməkdir. Təbiət istehsalın əsas və əsas amilidir. Təbiətin ən vacib elementi torpaqdır. Pizza üçün maddələr xammaldır. Bunlara xəmir üçün un, maya və su, pomidor, göyərtili və sous, pendir və yağlar üçün su daxildir. Təbiət istehsal faktoru və quruluş yeri baxımından əhəmiyyətli bir yerə sahibdir. Müəssisələr təbiət faktoru olmadan məhsul istehsal edə bilməzlər. Ancaq bu amilin əhəmiyyəti hər bir istehsal fəaliyyətində fərqlənir. Torpağın böyüklüyü, torpaq quruluşu, məhsuldarlığı və iqlim şəraiti kənd təsərrüfatı istehsalında vacib olduğu halda, turizm sektorunda günəş, dəniz və qum kimi amillər ön plana çıxır. Pizza yerində odun sobası istifadə olunursa, odunu xammal kimi daxil edərik. Müəssisə sobanı təbii qazla qızdırsa, bunu xammal kimi qəbul edərdik. İşıqlar üçün elektrik enerjisini qəbul edirik.. Pizza əvəzinə buğda kimi bir əkinçilik məhsuluna baxsaydıq, əkinçinin əkin üçün istifadə etdiyi ərazini də bura daxil edərdik..

Əmək - İstehsaldan danışarkən, əmək həm fiziki, həm də zehni olaraq insanın səyi deməkdir. Müəssisədə dəstgahı işlətmək, sifariş almaq və ödəniş almaq üçün bir və ya daha çox insan da ola bilər.

Əmək ölkənin iş qabiliyyətli xalqının seqmentidir. Bu seqment müəyyən bir yaş qrupu arasındakı insanların işləyə biləcəyi iş saatlarını təşkil edir. İş, işə uyğunluğu baxımından bacarıqlı və vərdişsiz olaraq ikiye bölünür. İxtisaslı təhsil və təcrübə baxımından iş üçün uyğun olanlar üçün; Təhsil tələb etməyən işlərdə işləyənlərə həm də ixtisasız işçi deyilir. Təhsil verməklə hər sahədə əməyin səmərəliliyini artırmaq mümkündür. Bu səbəbdən də təhsil işləyən insanların məhsuldar işi üçün vacib bir elementdir.

Kapital - İqtisadçılar kapital terminindən istifadə etdikdə, maliyyə kapitalı (pul) mənasını vermirlər; daha çox fiziki kapital, məhsulu istehsal etmək üçün istifadə etdiyi maşınlar, avadanlıqlar və binalar deməkdir. Sabit kapital: İstehsalda istifadə olunan bina, qurğu, maşın, avadanlıq, alət və avadanlıqların hamısı asanlıqla aşınmaz və məhv edilmir. Dəyişən kapital: İstehsal prosesi nəticəsində quruluşunu dəyişdirən və ya tamamilə yox olan xammal və enerji ehtiyatları (kömür, neft) kimi mallar.

Texnologiya - Texnologiya məhsulu istehsal edən prosesi və ya prosesləri ifadə edir.

Sahibkarlıq - İstehsal, bir çox qərarlar və çox məlumat tələb edir. Bu qərarları kim verir? Nəticədə, təşəbbüskar, işi yaradan şəxsdir ki, onun nəticələrini istehsal etmək üçün girişləri birləşdirməkdir. Bir işi ən səmərəli şəkildə düşünən, planlaşdıran, həyata keçirən və istehsal, iş, kapital və təbiət kimi digər istehsal amillərini ən çox şəkildə birləşdirərək insanların meyl və üstünlüklərinə uyğun olaraq istehsalını təşkil edən bir risk faktorudur. Sahibkar fiziki və ya bir şirkət və ya dövlət qurumu kimi bir hüquqi şəxs ola bilər.

Ədəbiyyat

1. Abbasov A.H. "Azərbaycanda maliyyə bazarının formalaşması və bazar iqtisadiyyatında maliyyə-kredit sisteminin problemləri". Bakı-2003 (səh-336)
2. Abbasov İ.M., Sadiqov R.F. "Menecment". Bakı-2013
3. Abbasov Q., Səbzəliyev S., Daşdəmirov Ə. Sadiqov Ə., Quliyev V. "Mühasibat (maliyyə) učotu". Bakı-2003 (582- səh)

4. Quliyev R.H. “İqtisadi informatika və iqtisadiyyatda informasiya texnologiyaları”. Bakı-2009
5. Quliyev T.Ə. “İnsan resurslarının idarə edilməsi”. Nağıl evi nəşriyyatı -2013 (səh-828)
6. Mahmudov M., Şabanov Z., Ələkbərov F. “İdarəetmə nəzəriyyəsi”. Bakı-2012
7. Şahbazov K.A., Məmmədov M.H., Həsənov H.S. “Menecment”. Bakı-2005

Vüsalə Firuz qızı Davudova

Bakı Biznes Universiteti

Magistrant

visalyadavudova99@mail.ru

MÜƏSSİSƏLƏRDƏ KORPORATİV İDARƏETMƏ PROBLEMİ

Açar sözlər: korporativ idarəetmə, nəzarət, daxili mexanizmlər, şirkətin məqsədləri, hüquqi münasibətlər

Key words: corporate governance, control, internal mechanisms, company goals, legal relations

Korporativ idarəetmə sisteminin özü investorların maraqlarını təmsil etmək və qorumaq üçün şirkətin təşkilati modelidir. Bura direktorlar şurasından tutmuş icraedici əmək haqqı sisteminə və müasir korporasiyaya sahiblik və idarə etmə üsulunu əks etdirən iflas ərizəsi mexanizmlərinə qədər hər şey daxildir. Korporasiya müstəqil təsərrüfat subyekti kimi korporasiyanın hər bir üzvünün hüquq, imtiyaz və öhdəliklərindən fərqli olan müəyyən hüquq, imtiyaz və öhdəliklərə malik olan fiziki şəxslərin təşkilatıdır [3].

Birincisi, şirkətin fəaliyyətinə sərmayə qoyan investorların müxtəlif qrupları var. Maliyyələşdirmə həm səhmdarlar, həm də borc kapitalı tərəfindən təmin edilir. Bu zaman səhmdarların və kreditorların maraqlarının müxtəlifliyi daha vacibdir. Səhmdarların qalıq gəlirləri, yəni şirkətin kreditorlarından, təchizatçılarından, işçilərindən, dövlətdən gəlirləri. O, bütün öhdəlikləri üzrə məbləğlər çıxıldıqdan sonra qalan nağd pulu almaq hüququna malikdir. Beləliklə, korporasiyanın qərarı nəticəsində gözlənilən mənfəət səviyyəsi nə qədər yüksək olarsa, səhmdarların daha yüksək mənfəətə ümidləri bir o qədər yüksək olar. Korporasiyanı borc kapitalı ilə təmin edənlər (istiqraz sahibləri və banklar) mənfəət əldə edirlər, onun səviyyəsi onlarla korporasiya arasında bağlanmış müqavilədə müəyyən edilir.

Buna görə də kreditorlar korporasiyanın yüksək gəlirində maraqlı olmaya bilər. Onlar daha çox sərmayənin qaytarılmasında maraqlıdırlar. Buna görə kreditorlar investisiya alternativlərini müəyyən etməkdə bir qədər mühafizəkar olmağa meyllidirlər və səhmdarlardan fərqli olaraq yüksək gəlirli, eyni zamanda yüksək risk səviyyələri ilə nəticələnən həllərə üstünlük verirlər [6]. Bu maraqların toqquşması xüsusilə borc kapitalında böyük paya malik olan korporasiyalar və yüksək riskli investisiyalara investisiya qoymağa meylli olan sahiblər üçün xarakterikdir. Bu onunla əlaqədardır ki, kapitalın uğurlu qoyuluşu və yüksək gəlirlilik zamanı mənfəət yalnız sahibkarların payına düşür, investisiya proqramının uğursuzluğu halında isə ən çox kreditorlar zərər çəkir. İstənilən halda, şirkətin səhmdarlarının və kreditorlarının maraqlarının xarakterindəki fərqlər onu deməyə əsas verir ki, bu qruplar korporasiyanın idarə edilməsinə nəzarətin müxtəlif üsullarına, habelə bu nəzarətin həyata keçirilməsinin müxtəlif səbəbləri ola bilər.

İkincisi, korporativ idarəetmə sistemində təmsilçilik problemi təkcə maliyyə investorlarının olması ilə məhdudlaşmır. Şirkətin fəaliyyətində bu və ya digər formada öz paylarına malik olan investorların başqa kateqoriyaları da var. Beləliklə, işçilər şirkət daxilində uğurla istifadə edilə bilən (şirkətdən kənarda daha az dəyərli olan) xüsusi vərdiş və bacarıqlarını şirkətə ötürməklə bu investisiyaları edirlər. Əgər şirkətlər optimal məşğulluq şəraiti yarada bilmərsə, şirkət və ya sənayeyə xas olan bu cür investisiyalar uğurlu ola bilməz. Əgər işçilər həqiqətən investordurlarsa (insan kapitalının təminatçıları), onda onların maraqları maliyyə investoru olan səhmdarların maraqlarından əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənə bilər.

Belə ki, son illər ölkənin iqtisadi inkişafında səhmdar cəmiyyətlərin rolunun artması bu sahədə problemlərin həllini tələb edir ki, bunlardan biri də korporativ idarəetmənin səviyyəsi ilə bağlıdır, həlli yollarının konturlarını qeyd etməmək vacibdir.

Ədəbiyyat

1. Abasova S.H. - “Korporativ idarəetmə” fənni üzrə mühazirələr toplusu, 2019.
2. Əliyev M.Ə., Həmidov H.İ., Hüseynli A.T. Korporativ idarəetmə. Dərslik, Bakı-2018.
3. Rüstəmov İ.Ş. “Korporativ idarəetmə” Bakı-2019.
4. Xrabrova İ.A. Korporativnoye upravleniye – M.Al'pina, 2017.

İslam Rövşən oğlu Qəhrəmanov

Bakı Biznes Universiteti

Magistrant

islamqv@gmail.com

**KOMMERSİYA BANKLARININ İDARƏETMƏ
STRATEGİYASININ TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİNDƏ
DAXİLİ NƏZARƏTİN ROLU**

***Açar sözlər:** daxili nəzarət, kommersiya bankçılığı, strategiya, idarəetmə uçotu, maliyyə menecmenti*

***Key words:** internal control, commercial banking, strategy, management accounting, financial management*

Daxili nəzarət sistemlərinin formalaşdırılması istənilən bankın sistemli uğuru və gündəlik əməliyyatlarının düzgün və səmərəli aparılması üçün zəruri və qaçılmazdır. Daxili nəzarət müəssisənin imkanlarından səmərəli istifadə etmək və məqsədlərinə çatmaq üçün istifadə olunan nəzarət üsullarına aiddir. Yaxşı qurulmuş nəzarət sistemi şirkətdə baş verə biləcək oğurluq və saxtakarlıqların sayını azaltmağa kömək edir.

İlk növbədə, mümkün səhvlərin qarşısını almaq üçün istifadə edilən nəzarət üsullarına üstünlük verilməlidir. Bu halda, mümkün pozuntuların baş verməmişdən əvvəl qarşısını almaq lazımdır. Nümunələr aşağıdakı üsullardır:

Fiziki Təftiş - Bu zaman aktivlər fiziki hesab olunur və hər hansı fərq yoxlanılır. Fiziki müayinə planlı və ya plansız ola bilər. Bu zaman rəhbərlik tərəfindən təyin edilmiş şəxslər əmlaka fiziki baxış keçirirlər. Məsələn, xəzinə ilə heç bir əlaqəsi olmayan idarənin işçiləri xəzinədəki pul vəsaitlərini hesablayır və maliyyə hesabatları ilə müqayisə edirlər. Nəticədə yaranan fərqlər araşdırılır. Daxili nəzarət sistemi bankda davamlı bir prosesdir. Nəzarətlərin işləməsi üçün rəhbərliyin bu siyasətə əməl etməsi vacibdir. Onlara nəzarət olunmazsa, xərclər

bankın mənfəətini mənimsəyə bilər və hətta bankın zərərli üzləşməsinə səbəb ola bilər (1).

Bankın Müşahidə Şurası və İdarə Heyəti bankın fəaliyyətinin və siyasətinin ümumi strateji istiqamətlərinin, o cümlədən daxili nəzarət sisteminin müəyyən edilməsi və həyata keçirilməsinə, habelə bank əməliyyatlarının düzgün və səmərəli aparılmasına cavabdehdir. Bankın maliyyə-təftiş komissiyası bankın qanunlara, normativ aktlara, habelə bankın öz siyasət və qaydalarına riayət etməsini təhlil etmək məqsədi ilə bankın əməliyyatlarına mütəmadi baxışların keçirilməsinə cavabdehdir. Daxili audit həmçinin bankın aktivlərinin təhlükəsizliyini təmin etmək üçün müvafiq nəzarət vasitələrinin adekvatlığını və ya mövcudluğunu, habelə bank tərəfindən səhmdarlara, tənzimləyici orqanlara və ictimaiyyətə təqdim olunan dövrü hesabatların düzgünlüyünü, tamlığını və etibarlılığını təsdiq etməlidir (2).

Daxili nəzarət mexanizmləri bank fəaliyyətində mümkün səhvlərin, çatışmazlıqların və itkilərin vaxtında aşkar edilməsi və qarşısının alınması, bank risklərinin minimuma endirilməsi üçün mühüm vasitədir. Bank əməliyyatlarının etibarlılığını, təhlükəsizliyini, səmərəliliyini və qanunvericiliyə uyğunluğunu təmin etmək üçün daxili nəzarət mexanizmlərinin yaradılması zəruridir. Hər bir bank öz fəaliyyətində daxili nəzarətin adekvatlığını təmin etmək üçün aşağıdakı əsas prinsipləri və qaydaları rəhbər tutmalıdır:

- a) Mükəmməl təşkilati struktur;
- b) tələb olunan uçot siyasəti və qaydaları;
- c) aktivlərin mühafizəsi tədbirləri;
- d) Effektiv daxili audit proqramı.

Hər bir bankın rəhbərliyi maliyyə hesabatlarının Beynəlxalq Maliyyə Hesabatları Standartlarına uyğun hazırlanmasını və təqdim edilməsini və ya maliyyə hesabatlarının Beynəlxalq Maliyyə Hesabatları Standartlarına uyğun tərtib edilməsini təmin etmək üçün rəhbərliyin zəruri hesab etdiyi daxili nəzarətə cavabdehdir (2).

Azərbaycanın maliyyə bazarının hazırkı inkişafını və onun dünya iqtisadiyyatına uğurlu inteqrasiyasını nəzərə alaraq qeyd etmək olar ki,

Azərbaycanın bank sistemi digər iqtisadi institutlardan fərqli olaraq bu sahədə, o cümlədən korporativ idarəetmə və daxili nəzarət sahəsində daha mütərəqqi xarakter daşıyır. Bu tələblərin yerinə yetirilməsi üçün Mərkəzi Bank tərəfindən hazırlanmış və tətbiq edilən normativ sənədləri təqdirəlayiq hesab etmək olar. Ümid edirik ki, yaxın gələcəkdə sığorta şirkətləri qabaqcıl təcrübələri tətbiq etmək, əsas institusional dəyişikliklər etmək və mükəmməl idarəetmə sistemi yaratmaq üçün bütün mövcud resurslardan səmərəli istifadə edəcəklər.

Ədəbiyyat

1. Bank işi. Dərslik. 2 Cildə. I cild. Bakı, “Təknur”-2016. 456 səh.
2. Zahid Fərrux Məmmədov. Bank fəaliyyətinin əsasları. (Elmi-nəzəri və praktiki məlumat kitabı). Bakı, Azər nəşr. 2013. səh.480
3. Makarova O. A. Korporativnoye pravo: uchebnik. S. 3.
4. Shastitko A. Ye. Problemy korporativnogo upravleniya i osobennosti pereraspredeleniya prav kontrolya v Rossii // Informatsionno- analiticheskiy byulleten' BEA № 56. — M.: BEA 2004.

Ağamirzə Qaçay oğlu Hüseynov

Bakı Dövlət Universiteti

Magistrant

agamirze.100@gmail.com

MÜQAVİLƏ AİDİYYƏTİ

Açar sözlər: saziş, müqavilə aidiyyəti, ərazi aidiyyəti, məhkəmə, məhkəmə işi

Key words: agreement, jurisdiction agreement, territorial jurisdiction, court, legal case

Məhkəmə aidiyyəti dedikdə qanunun məhkəməyə verdiyi, mübahisəni mahiyyəti üzrə həll etməklə yekun qərar çıxarmaq səlahiyyəti başa düşülməlidir. Məhkəmənin yurisdiksiyasına aid olmadan çıxardığı qərar bir heçlikdir və heç bir hüquqi qüvvəsi olmamalıdır. Məhkəmə aidiyyətinin növlərindən biri də ərazi aidiyyətidir. Ərazi aidiyyəti məhkəmənin müəyyən bir coğrafi ərazinin hüddulları daxilində hadisələr və şəxslər üzərində səlahiyyətidir. Bizim Məcəlləmizə əsasən isə, ərazi aidiyyəti işlərə ərazi üzrə baxılmasına dair məhkəmələr arasında səlahiyyətlərin bölünməsidir.

Müqavilə aidiyyəti isə işə qanunla işə baxmaq səlahiyyəti olan məhkəmə tərəfindən deyil tərəflərin sazişində nəzərdə tutulmuş məhkəmə tərəfindən işə baxılmasının qanunla tanınmış imkanındır. Müqavilə aidiyyəti ilə yalnız ərazi aidiyyəti dəyişdirilə bilər. Məhkəmə aidiyyəti isə müqavilə aidiyyəti ilə dəyişdirilə bilməz. Həmçinin müstəsna aidiyyət müəyyən edilmiş məsələlər üzrə müqavilə aidiyyəti müəyyən edilə bilməz.

Aidiyyətlə bağlı saziş yalnız yazılı formada, yəni sadə yazılı və ya notarial qaydada bağlanıla bilər. Qanunun müvafiq maddəsində nəzərdə tutulan forma tələbi tərəfləri bu məsələdə daha diqqətli düşünməyə və hərəkətə keçməyə sövq etmək məqsədi ilə tətbiq edilib. Çünki ərazi aidiyyəti ilə bağlı sazişlə tərəflər hüquqi cəhətdən səlahiyyəti olmayan məhkəməyə səlahiyyət verir və qanuna əsasən

səlahiyyəti olan məhkəmənin səlahiyyətini aradan qaldırır. Ona görə də yazılı forma tələbi ilə tərəflərə qanunla səlahiyyətli məhkəmələrin, yoxsa saziş ilə səlahiyyətli məhkəmələrin daha sərfəli olacağını düşünüb qiymətləndirmək imkanı verilir.

Türk hüquq mühakimələri qanunu Maddə 17- (1) Sahibkarlar və ya publik hüquqi şəxslər aralarında ortaya çıxmış və ya çıxa biləcək bir mübahisə haqqında bir və ya birdən çox məhkəməni müqavilə ilə səlahiyyətli edə bilirlər. Tərəflər tərəfindən əksi haqqında razılıq əldə edilmədikcə, icraat ancaq müqavilə ilə müəyyən edilmiş bu məhkəmələrdə başlana bilər.

Göründüyü kimi yalnız sahibkarlar və publik hüquqi şəxslər aidiyyətlə bağlı müqavilə bağlaya bilirlər. Sahibkarlar və publik hüquqi şəxslər öz aralarında hüquqi münasibətlərdə hüquqi cəhətdən bərabər hesab edilə bilər. Digər tərəfdən bazaradakı mövqeyinə görə sahibkarlar və ya publik hüquqi şəxslər fiziki şəxslərdən daha güclü mövqedədirlər. Qanunverici belə bir tənzimləməni daha zəif şəxslərin daha güclü sahibkarlardan və ya publik hüquqi şəxslərdən müdafiəsinə ehtiyac yarandığı üçün etmişdir. Onu da qeyd edək ki, yeni rəqlamentə nəzər saldıqda ticarətçi və ya publik hüquqi şəxslərdən başqa digər şəxslərin öz aralarında səlahiyyət müqaviləsi bağlaması qəbul edilmir. Qanuna əsasən səlahiyyətləndirmə müqaviləsinin bağlanması üçün tələb mövcud fəaliyyətin kommersiya fəaliyyəti olması deyil, tərəflərin qanunda sahibkar kimi müəyyən edilmiş şəxslər olmasıdır.

Azərbaycan Respublikasının Mülki Prosessual Məcəlləsinin 40.3-cü maddəsinin əvvəlki redaksiyasına əsasən, saziş o zaman bağlana bilər ki, müəyyən məhkəmə işinə və mübahisəsinə əsaslanmış olsun. Göründüyü kimi əvvəlki redaksiya, yalnız mübahisə yarandıqdan sonra məhkəmə mərhələsində sazişin bağlanması imkanını nəzərdə tuturdu. Bu isə məhkəmə təcrübəsində yanlışlıqlara gətirib çıxarırdı. Yeni redaksiya isə tənzimləməni bir qədər təkmilləşdirərək gələcəkdə yarana biləcək konkret mübahisə ilə bağlı əvvəlcədən, habelə məhkəmə icraatında olan məhkəmə işi ilə bağlı məhkəmənin hazırlıq iclası keçirilənədək bağlanıla bilməsin göstərir. Rusiyanın Mülki Prosessual Məcəlləsinin Müqavilə aidiyyəti başlıqlı 32-ci maddəsi

belədir: İş məhkəmə tərəfindən icraata qəbul edilənə kimi tərəflər aralarındakı razılaşma ilə həmin işin ərazi aidiyyətini dəyişdirə bilirlər. Rusiya Federasiyasında ərazi aidiyyətinin dəyişdirilməsi barədə sazişin bağlanması imkanı daha əvvələ çəkilmişdir.

Yeni redaksiyada yalnız yarana biləcək konkret mübahisə ilə bağlı əvvəlcədən bağlanması nəzərdə tutulub. Yəni tərəflər saziş bağlayarkən konkret olaraq hansı mübahisənin gələcəkdə yaranması halında müqavilədə göstərilən aidiyyət qaydalarını tətbiq edilməsini nəzərdə tuta bilirlər. Bu isə gələcəkdə problemlərə səbəb ola bilər. Çünki tərəflər bir münasibətə daxil olduqda, gələcəkdə məhz hansı məsələ ilə bağlı mübahisə yaranacağını bilmir və yarana biləcək mübahisələrin dairəsi kifayət qədər genişdir. Türk hüquq mühakimələri qanununda isə göstərilən məsələ daha dolğun şəkildə tənzim edilmişdir. Həmin qanun 18.2-ci maddəsinə əsasən, səlahiyyətləndirmə müqaviləsinin etibarlı ola bilməsi üçün mübahisənin qaynaqlandığı hüquqi münasibət müəyyən və ya müəyyən edilə bilən olmalıdır. Məsələn Tərəflər icarə müqaviləsi bağlayıblarsa, Azərbaycan hüququna əsasən, tərəflər yalnız gələcəkdə yarana biləcək konkret mübahisə üçün, yəni icarə haqqının ödənilməməsi ilə bağlı iddialar üçün, icarə obyektinin dəyişməsi və pisləşməsi ilə bağlı və s. iddialar üçün aidiyyətlə bağlı saziş bağlaya bilirlər. Türkiyə hüququna əsasən, tərəflər icarə münasibətlərinə daxil olarkən saziş bağlaya bilirlər ki, həmin münasibətlərdən doğan bütün mübahisələr konkret məhkəmədə həll olunacaqdır.

Ərazi aidiyyətinin dəyişdirilməsi ilə bağlı sazişdə məhkəmənin və ya səlahiyyətli məhkəmələrin aydın şəkildə göstərilməsi məcburidir. Məsələn; tərəflərin istədikləri məhkəmədə iddia qaldıra biləcəkləri və ya iddiaçının iddianın verildiyi anda səlahiyyətli məhkəməni təyin edəcəyi formada bağlanmış sazişlər səlahiyyətli məhkəmə müəyyən olmadığı üçün etibarsız hesab edilməlidir. Çünki müdafiə hüququnu gözlənilməz çətinliklərə məruz qoyma ehtimalı olan belə bir saziş hüququn təməl prinsiplərinə ziddir.

Hüquq ədəbiyyatlarında ərazi aidiyyətinin dəyişdirilməsi ilə bağlı sazişin etibarlılığı məsələsinə hansı məhkəmədə baxılması barədə

ziddiyyətli fikirlər mövcuddur, yuxarıda qeyd edilən məcəllələrə əsasən, saziş müəyyən məhkəmə işinə, yarana biləcək mübahisəyə və ya müəyyən hüquq münasibətinə əsaslanmalıdır. Saziş işə, mübahisəyə və münasibətə əsaslandığından onlarla ayrılmaz əlaqədə olduğundan onlardan ayrılıqda, öz-özlüyündə heç bir hüquqi və ya digər əhəmiyyət kəsb etmir. Bu səbəbdən sazişin etibarlı olub-olmaması məsələsinə sazişdə göstərilən məhkəmə tərəfindən qərar verilməsi daha düzgün olar. (4)

Bu məsələnin həllinə həm də müqavilə aidiyyəti institutunun hansı səbəbdən mövcud olduğu prizmasından yanaşmaq lazımdır. Məlumdur ki, ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsi yerindən asılı olmayaraq qərəzsiz, ədalətlə qanuna müvafiq, faktlara əsasən həyata keçirilir. Qanunda aidiyyət qaydalarının nəzərdə tutulması sui-istifadə hallarının qarşısını almaq məqsədi daşıyır. Ərazi aidiyyətinin dəyişdirilməsinə icazə verilməsi tərəflərin hüquqlarının müdafiəsi üçün nəqliyyat və yol baxımından çətinlik çəkməsinin aradan qaldırılmasına xidmət edir. Bir haldaki tərəflər saziş bağlayaraq mübahisəyə yaxında yerləşən məhkəmədə baxılmasını nəzərdə tutublarsa, həmin sazişin etibarsızlığı məsələsinə baxılması üçün tərəfin digər məhkəməyə getməsi, hüququn ümumi prinsipi olan ədalət prinsipinə ziddir. Həmçinin mövcud müqavilənin və ya sazişin əksi sübut edilməyənədək etibarlı olması prezumpsiya edilməlidir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Mülki Prosessual Məcəlləsi; <http://e-qanun.az/framework/46945>
2. Rusiya Federasiyasının Mülki Prosessual Məcəlləsi; https://www.wto.org/english/thewto_e/acc_e/rus_e/wtaccrus58_1eg_62.pdf
3. Türkiyə cümhuriyyətinin hüquq mühakimələri qanunu; <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.6100.pdf>
4. Karşı, Abdurrahim; Medenî Muhakeme Hukuku, 3. Bası, İstanbul 2012 səh. 279.

Bəylər Ələvsət oğlu Abdullazadə

Bakı Biznes Universiteti

Magistrant

beylermedia@gmail.com

NEFT-QAZ SƏNAYESİNİN İNNOVASIYALI İDARƏ EDİLMƏSİNDƏ BEYNƏLXALQ TƏCRÜBƏNİN TƏTBİQİ

Açar sözlər: *neft-qaz sənayesində innovasiya, beynəlxalq təcrübə, innovasiya inkişafı, dünya təcrübəsi, innovasiyanın idarə edilməsi*

Key words: *innovation in the oil and gas industry, international experience, innovation development, world experience, innovation management*

Azərbaycanın neft-qaz sənayesində işgüzar fəallıq strategiyası kimi bir neçə strategiyanın kombinasiyası çıxış edir. Beləki, sahənin iqtisadi inkişaf strategiyasının bazar, planlaşdırma, nəzarət, yüksəliş, marketing, xarici bazara çıxmaq növləri fəqləndirilir. Bütün bunlar isə öz praktiki həllini Azərbaycanın neft strategiyasında tapmışdır.

Azərbaycanın neft strategiyası sahənin iqtisadi-təsərrüfat fəaliyyətinin həm yaxın, həm də uzaq perspektivlərdəki məqsəd və strategiyasının müəyyən olunmasını özündə əks etdirir. Sahənin məqsədi onun iqtisadi inkişafının əsas istiqamətlərinin konsepsiyasını müəyyən edir. Strategiya isə müəyyən edilmiş məqsədə nail olmaq üçünə saslandırılmış tədbir və proqramların işlənilib hazırlanmasını nəzərdə tutur. Bu zaman sahənin elmi-texniki potensialı və onun istehsal -satış imkanları nəzərə alınır. Belə ki, neft-qaz sənayesinin işgüzar strategiyasının işlənilib hazırlanması aşağıdakıları nəzərdə tutur [1]:

- neft-qaz sənayesinin və onun ayrı-ayrı struktur bölmələrinin strateji məqsəd və vəzifələrinin formalaşdırılmasını və əsaslandırılmasını;

- neft-qaz sənayesinin istehsal-təsərrüfat fəaliyyətinin güclü (müsbət) və zəif (qüsurlar) tərəflərinin müəyyənəşdirilməsini və araşdırılmasını;

- neft-qaz sənayesinin mövcud və gələcəkdə mümkün olacaq istehsal- təsərrüfat fəaliyyətinin son nəticələrinin qiymətləndirilməsini;

- neft-qaz sənayesinin mikro və makromühitin təhlilini, öyrənilməsinə və praktikada ondan geniş istifadə olunmasını;

- neft-qaz sənayesinin istehsal-təsərrüfat fəaliyyətinin inkişaf alternativlərinin müəyyənəşdirilməsini;

- neft-qaz sənayesinin illik büdcəsinin tərtib edilməsini.

Məlum olduğu kimi, dünya ölkələrinin xarici bazarlarından asılılığı həmin ölkələrə məxsus çoxlu şirkətlərin neft sərvətlərinin istismarına əlverişli şərait yaratmış və onların maraqlarını qorumaq üçün istənilən metodları tətbiq etməyə sövq etmişdir. Neft bazarlarına nəzarət transmilli şirkətlərin, ilk növbədə «Ekson», «Şell», «BP», «Qalf», «Tekasso», «Mobil» və «Şevron» şirkətlərinin əlindədir [3].

Lukoil neft şirkətinin əldə etdiyi innovasiyalı idarəetmə mexanizminə nəzər salmaq məqsəduyğun olardı. Belə ki, Lukoil neft şirkəti dünyanın ən böyük, şaquli birləşdirilmiş neft-qaz şirkətlərindən biridir. Onun fəaliyyətinin əsasını neft və qazın kəşfiyyatı, hasilatı, neft və neft-kimya məhsullarının istehsalı, eləcə də istehsal olunmuş məhsulların satışı təşkil edir. Şirkətin kəşfiyyat və hasilat sektorundakı fəaliyyətinin əsas hissəsi Rusiya Federasiyasının ərazisində həyata keçirilir. Əsas resurs bazası Qərbi Sibiri təşkil etməkdədir.

Lukoil neft şirkətinin iqtisadi siyasəti dövlətin ekoloji və sənaye təhlükəsizliyi və təbii resurslardan səmərəli istifadə strategiyasına tam uyğunluqla hazırlanmışdır. Bu baxımdan, şirkətin bu sahədə innovasiya siyasəti yaxın gələcək üçün aşağıdakı məqsədləri qarşıya qoymuşdur [2]:

- sənaye təhlükəsizliyi, əməyin, ətraf mühitin mühafizəsinin vəziyyətinin daima yaxşılaşdırılması və bu vəzifələrin yerinə yetirilməsi üçün nəzarətin təmin edilməsi;

- şirkətin fəaliyyət göstərdiyi regionlarda yerləşən təbii resurslardan səmərəli istifadə edilməsi;
- şirkətin dayanıqlı inkişafının müasir vəziyyətinə uyğun sənaye və ekoloji təhlükəsizlik səviyyəsinə nail olunması;
- şirkətin obyektlərində müasir informasiya texnologiyalarının tətbiq edilməsi.

Neft-qaz sənayesinin innovasiyalı idarə edilməsində beynəlxalq təcrübənin səmərəli istifadəsi üçün dünyanın apancı neft şirkətlərinin idarəetmə mexanizmini bilmək vacibdir. Tədqiqatlardan məlum olur ki, bu cür neft şirkətlərinə nümunə olaraq BP şirkəti neftin hasili və nəqli, emalı və xidmətləri üzrə dünya miqyasında ən iri bir kompaniyadır. BP şirkətinin tədqiqat və istehsal qrupuna biznesin aktivləri, neft və qazın tədqiqi və sahə departamenti, neft və təbii qaz boru kəmərlərinin idarə edilməsi daxildir.

Digər tərəfdən 23 mart 1993-cü il tarixində Lukoylu çox funksiyalı kooperativ əlaqə sistemi ilə təmin edən «Lukoyl-inform» Qapalı Səhmdar Cəmiyyəti yaradılmışdır. Bu sistemin iş prinsipi, hətta, tərəflərdən birinin Sibirdə, digərinin isə Xəzər dənizi sahillərində yerləşməsindən asılı olmayaraq şirkətin istənilən obyekti arasında təcili əlaqənin və informasiya mübadiləsinin yaradılmasından ibarətdir. Digər tərəfdən 1993-cü ildə yaradılmış «Lukoyl-Azərbaycan» regional nümayəndəliyi «Lukoyl» Açıq Səhmdar Cəmiyyətinin Azərbaycandakı siyasəti aktiv olaraq yerinə yetirməkdədir. O, Azərbaycanda ticarət, nəqliyyat, bank sığorta, telekommunikasiya, tibbi sığorta, əməliyyat xidmətləri göstərir, plastik kartlardan istifadə etməklə nəqdsiz ödəmələr sistemi təqdim edir, xeyriyyə işləri görülməkdədir [1].

Dünya təcrübəsində neft-qaz sənayesində innovasiya sahibkarlığının inkişaf etdirilməsi öz nəzəri bazasını M.Poznerin - “Texnoloji üstünlük nəzəriyyəsi”ndən götürür. Beləki, bu nəzəriyyə görə ETT-nin lideri olan ölkələr yeniliklər hazırlanması işinin davam etdirməklə digər ölkələri həmişə qabaqlayır. Bu isə müvafiq ölkə və sahəyə üstünlük gətirir.

Son dövrlərdə Avropa ölkələrində neft-qaz sənayesində özünü göstərən amillər-hasilatın enməsi, ehtiyatların tükənməsi, mənəvi aşınma, rennovasiya prosesi və digər texniki-iqtisadi çətinliklər ETT-in naliyyətlərinin, yeni müasir texnologiyaların alınması zərurətini yaradır. Bu səbəbdən innovasiyon fəaliyyətin inkişaf etdirilməsi onun elmi-texniki potensialının durumu, keyfiyyət və kəmiyyət parametrləri ilə əlaqədardır. Elmi-tədqiqat işlərinin vəziyyəti, elmi tutumluluq səviyyəsi, ixtisaslı kadr potensialı, ixtiraçılıq təcrübəsi və təşəbbüskarlığı, informasiyon təminat, erqonomik vəziyyət, idarəetmə qabaqcılığı və əsasən də maliyyə imkanlılığı ilə ölçülür. Əlbəttə, məsələyə kompleks yanaşma digər texniki-təşkilati və amillər analizini əhatə edən təhlilsiz ötürməyəcəkdir [4].

Neft sənayesində, Avropa ölkələrində xüsusilə köhnə neft ərazilərində hasilatın artırılmasında texniki-iqtisadi tədbirlərin həyata keçirilməsi, işin səmərəli təşkili mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məhz elmi-metodik texnologiya və standartlara uyğun iş rejiminin təşkili bu gün quruda neftqazçıxarma kompleksini depresssiya və böhranlı vəziyyətdən çıxara bilər. Məlumat üçün qeyd edək ki, neft-qaz sənayesində 2018-ci ildə tətbiq edilən texnoloji innovasiyanın nəticəsində Avropada 500 min ton əlavə neft hasil edilmişdir [3].

Beləliklə, dünya təcrübəsinə əsaslanaraq qeyd edə bilərik ki, neft-qaz sənayesində innovasiya sahibkarlığının inkişafı sahədə material və enerji məqsəfinə, əmək haqqına, maya dəyərinə, mənfəətə, fond veriminə, rentabelliyyə və bütövlükdə bütün texniki-iqtisadi indikatorlara təsir edəcəkdir.

Ədəbiyyat

1. Abbasov A.B., Biznesin təşkili və idarə edilməsi/Dərslik. Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti Nəşriyyatı, 2011.
2. Azərbaycan Respublikasının Sosial, iqtisadi inkişaf göstəriciləri.2015-ci il.s.56.

3. Xüsusi iqtisadi zonalar haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanununun (Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu). Bakı- 2009.
4. Musayev Akif. İnnovasiya iqtisadiyyatı və vergi stimullaşdırılması. Bakı-2014,s.15
5. Tağıyev A.H., İnnovasiya (3 sayılı broşura). Bakı, Təknur Nəşriyyatı - 2012, s.46.
6. Tağıyev A.H., İnnovasiya (2 sayılı broşura). Bakı, Təknur - 2012, s.66.

TƏBİƏT ELMLƏRİ

NATURAL SCIENCES

Məhbubə Ədil qızı Qulubəyova
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
Baş müəllim
Almazqulubeyli@gmail.com

RESPUBLİKAMIZDA YETİŞDİRİLƏN İRİ BUYNUZLU HEYVANLARIN DƏRİSİNİN KƏMİYYƏT VƏ KEYFİYYƏT GÖSTƏRİCİLƏRİNİN QARAMALIN CİNSİNDƏN ASILILIĞI

Açar sözlər: qaramal, cins, qara-ala, Holştin, Kostroma, qonur Karpət, dəri, kəmiyyət, keyfiyyət

Key words: cattle, black-gay-coloured, Holshtin, Kostroma, brown Karpət, leather, quality, quantity

Dəri və tük örtüyü-bunlar orqanizmlə xarici mühit arasında aralıq mövqe tutur. Dəri orqanizmi xarici təsirlərdən qorumaqla orqanizmdə gedən mübadilə məhsullarının da itkisinin qarşısını alır. Onun səthinin böyüklüyü, çəkisi, heyvanın növündən, canlı kütləsindən, yaşından, iqlim və coğrafi şəraitindən, yemləmə səviyyəsindən genetik amillərdənəsaslı olaraq dəyişir. Dəri üzərində tük örtüyü müxtəlif heyvanlarda eyni olmasa da 1 sm^2 -də olan tüklərin miqdarı qaramalda çoxdur. Tük örtüyü bir çox amillərdən asılı olaraq dəyişir (cinsdən, iqlim şəraitindən və s.). (1, s.101-102). Dəri və dəri örtüyü orqanizmi zərərli mexaniki təsirlərdən, soyuqdan qoruyur. O, temperaturun tənzimində aktiv iştirak edir, ifrazat orqanıdır, tənəffüsdə iştirak edir. Bu funksiyaların normal gedişi heyvanın sağlamlığı, onun xarici mühit amillərinə davamlığı, həmçinin onun işləmək qabiliyyəti və məhsuldarlığı üçün labud şərtidir. Dəriyə təsir edən amillər müxtəlifdir. Canlı kütlədə dərinin çəkisi cinsdən, yemləmədən, yaş cinsiyyət və çarpazlaşmadan asılıdır. Eyni zamanda yüksək keyfiyyətli və ağır çəkili dərilərin alınması üçün, cavanların düzgün bəslənməsi ilə yanaşı

tam qidalı yemlənmə tətbiq olunması vacibdir. Yemlənmə zamanı zülalı yemlərin rasionda verilməsi nəticəsində alınmış dərilər nazik və çox möhkəmlik xüsusiyyətini daşıyır (2, s.96-99). Heyvandarlığın müntəzəm və intensiv inkişafı üçün elmi əsaslarla mütərəqqi üsulların tətbiqi sahəsində arzu olunan nəticələri almaq mümkündür. Dünya heyvandarlığın inkişaf etdirilməsi kənd təsərrüfatı heyvanlarının yetişdirilməsi üsullarının tətbiqi ilə bağlıdır. Ona görə də hər bir mütəxəssis, fermer, sahibkar kənd təsərrüfatı heyvanlarının yetişdirilməsi üsullarını bilməlidir (3, s.17-20).

Material və metodika. Tədqiqat işi Samux rayonunda yerləşən “Suliddinoğlu” kəndli fermer təsərrüfatında, “Zoomühəndislik fakültəsinin” “Heyvandarlıq məhsulları istehsalının texnologiyası” kafedrasının laboratoriyasında aparılmışdır. Təsərrüfat Samux rayon ərazisində Əhmədbəyli kəndinin qurtaracağında yol kənarında yerləşir. Təsərrüfat qaramalın saxlanması üçün iki 100 başlıq tövlə binasına və bir süd emalı sexinə malikdir, eyni zamanda onun qaramalın saxlanması və cavanların bəslənməsi üçün açıq gəzinti sahəsi vardır. Təcrübə və nəzəriyyə təsdiq edir ki, bütün növ kənd təsərrüfatı heyvanlarında olduğu kimi qaramalda da əsas məhsullarla yanaşı əlavə məhsul kimi dəri də yüksək qiymətləndirilir. İri buynuzlu qaramaldan alınmış dəri xammalı cinsdən, yaşdan, yemləmə səviyyəsindən, cinsiyyətindən və məhsuldarlıq istiqamətindən asılıdır. Çünki, dəri-gön əmtəəlik məhsul kimi gön sənayesində böyük əhəmiyyətə malikdir. Mələz və hibrid dərilərin keyfiyyət göstəricilərinin əsası fiziki-mexaniki möhkəmliyə layiq olmasıdır. Məhz belə dərilərin sənaye texnologiyası üçün çox əhəmiyyətli təsiri vardır. Eyni zamanda, mələz və hibrid dəriləri ağır çəkili dərilərə aid olmuşdur.

Nəticə. Respublikamızın hazırkı iqtisadi vəziyyəti kənd tələbatının artması ilə səciyyələndiyindən heyvanların bu göstərici üzrə qiymətləndirilməsinə, seleksiya işinin dərinin kəmiyyət və keyfiyyətə yaxşılaşdırılmasına yönəldilməsi zootexniyanın ən vacib məsələsidir. Təcrübə məntəqəsində apardığımız elmi-tədqiqat nəticələrində dərilərin kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərinin qaramalın cinsindən asılılığı xüsusiyyətlərini öyrəndik. Qeyd edildiyi kimi dərilərin

kəmiyyət və keyfiyyət xüsusiyyətlərinin əlaqəsi göstərilir. Bunları nəzərə alaraq biz Samux rayonunda yerləşən “Suliddinoğlu” kəndli fermer təsərrüfatlarımızda yetişdirilən bir neçə qaramal cinsindən olan orta yaşlı inəklərdə dərinin əsas göstəricilərini tədqiq etmiş və nəticəni cədvəl 1-də təqdim edirik.

Cədvəl 1.

Dərinin əsas göstəriciləri

Cinslər	Dərinin kütləsi, kq	Dərinin kütləsinin canlı kütləyə nisbəti, %	Dərinin qalınlığı, mm	Dərinin sahəsi, sm ²
Qara-ala	30,3±1,25	8,05±0,61	3,85±0,11	382,1±3,26
Holştin	32,6±1,14	12,2±0,72	4,01±0,13	395,2±3,12
Kostroma	37,4±1,36	10,6±0,45	4,43±0,14	384,6±4,41
Qonur Karpət	33,4±1,45	9,04±0,56	4,52±0,08	360,1±3,51
Qara-ala x Kostroma	40,6±1,36	1,07±0,41	4,60±0,09	395,0±4,25
Qara-ala x qonur Karpət	38,4±1,41	10,4±0,97	4,59±0,11	396,1±4,34

Cədvəl 1-də verilmiş rəqəmlərdən görünür ki, digər məhsuldarlıq əlamətləri ilə yanaşı dəri məhsulu da kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərinə görə heyvanların cinsindən asılı olaraq müxtəlif olur. Belə ki, südlük cins olan qara-ala və holştin cinsli heyvanlarda dərinin kütləsi 30,3-32,6 kq olduğu halda, onların qarışıq məhsuldarlıq istiqamətli Kostroma və qonur Karpət cinsindən olan həm yaşıdlarında 33,4-37,4 kq, I nəsəl qara-ala x Kostroma və qara-ala x qonur Karpət mələzlərdə 38,4-40,6 kq olmuşdur. Dərinin qalınlığı da südlük cinsli mallarla, qarışıq məhsuldar cinslərdə və mələzlərdə təmizcinslilərə nisbətən 0,58-0,75 mm yüksəkdir. Dərinin səthi /sahəsi/ əsasən heyvanın canlı kütləsindən asılı olmaqla təmiz cinslilərə nisbətən mələzlərlə xeyli böyükdür. Bütün yuxarıda şərh olunanlar sübut edir

ki, dərinin kəmiyyət və keyfiyyət göstəriciləri heyvanın cinsindən asılı olmaqla onun yaxşılaşdırılmasına çarpazlaşdırmanın təsiri böyükdür. Ona görə də cins yaratmada və seleksiyada dərinin yaxşılaşdırılması da diqqət mərkəzində olmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev Q.Q., Salmanov Z.M. Kənd təsərrüfatı heyvanlarının yetişdirilməsi. Bakı, 2018, 352 s.
2. Abbasov S.A., Məmmədov S.N., Abbasov R.T. Maldarlığın əsasları və südçülük. Bakı, 2019, 342 s.
3. Abbasov S.A., Abbasov R.T, Mirzəyev F.M. Heyvandarlıqda biotexnoloji üsulların tətbiqi. Bakı, 2015, 305 s.

Rahilə Telman qızı Fərmanlı
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
Müəllim
rahilefermanli14@gmail.com

QƏRB ZONASINDA SAXLANILAN BAL ARILARININ VARROATOZ XƏSTƏLİYİNİN EPİZOOTOLOGİYASI VƏ MÜBARİZƏ TƏDBİRLƏRİ

Açar sözlər: *bal arısı, fenotiazin, qarışqa turşusu, quzuqulağı turşusu, gənələnmə, folbeks*

Key words: *bee meliferous, shellfish, fenotiazin, felboks, intermediate host, sorell asid*

Arıçılıq kənd təsərrüfatının vacib və əhəmiyyətli sahələrindən biridir. Arıçılığın inkişaf etdirilməsinin əsas məqsədi əhalinin qiymətli pəhriz və müalicəvi qida sayılan balla, xalq təsərrüfatını mumla, təbabəti arı zəhəri, arı südü, vərəmum, mum və çiçək tozcuğu ilə təmin etmək, kənd təsərrüfatında entomofil bitkiləri arılarla tozlandırmaqla, onların məhsuldarlığını yüksəltmədən ibarətdir (4, s.1-2). Varroa gənəsi yetişkin arılar ilə sürfə və pupaların qanını əmərək bəslənən təhlükəli xarici parazitdir. Gənənin inkişafı arı ailəsinin biologiyası ilə sıx əlaqəlidir. Gənələrin cütləşməsi arıların artımı ilə bağlıdır. Arı sürfəsində də gənələr artırılır. Gənə dişiləri arı ailəsində arıları iflic edərək qışlayırlar. Yazda gənə dişinin yumurta qoyması üçün o, bir müddət arı sürfəsinin qanı (qemolimfası) ilə qidalanmalıdır. Ektoparazit həyat tərzini keçirən *Varroa jacobsoni* gənəsi bal arılarının sürfə, pup və yetkin fərdləri üzərində yaşayan, arıçılıq təsərrüfatlarına külli miqdarda iqtisadi ziyan vuran, geniş yayılmış və qorxulu parazit xəstəlikdir (1, s. 100). Xəstəlik mənbəyi yoluxmuş ailələrdir. Gənələr səmtini itirmiş arılar, oğru arılar, erkək arılar ailənin digər ailələrdən götürülmüş artımlarla gücləndirilməsi, uçub gəlmiş sahibsiz beçələr, gənəyə yoluxmuş arıxana ilə yoluxmayanın yanaşı yerləşdirilməsi, arı

və ana arı alqı-satqısı zamanı yayılır. Erkək arı sürfələri 7-15 dəfə diş arı sürfələrinə nisbətən çox yoluxur (3, s.325). Xəstəliyin özünəməxsus cəhətlərindən biri onu törədən parazit populyasiyasının tədrici inkişafıdır. Buna görə də xəstəlik çox vaxt uzun müddət nəzərə çarpmır, xəstəliyin ilk dövründə ailədə tək-tək gənənin olması diaqnozu çətinləşdirir. Belə arı ailəsinə vaxtında köməklik göstərilmədikdə gənələrin inkişafı sürətlənir, xəstəlik ağırlaşır və nəhayət ailə tələf olur (2, s.76-78). Respublika ərazisində arı ailələri yazda və payızda dağətəyi zonada müxtəlif iqlim şəraitində yaşayırlar. Hər bir zonada təcrübə qoymaq üçün arı ailəsini 4 qrupa və 4 yarım qrupa ayırdıq. Birinci qrupu folbekslə, ikinci qrupu fenotiazinlə, üçüncü qrupa quzuqulağı turşusu, dördüncü qrup arıları qarışqa turşusu ilə işləndi.

Tədqiqat işi Azərbaycan Dövlət Aqrar Universitetinin “Baytarlıq təbabəti” fakültəsinin nəzdində “Arıçılıq tədris mərkəzin”də və “Epizootologiya, mikrobiologiya və parazitologiya” kafedrasının laboratoriyasında aparılmışdır. Təcrübə və nəzəriyyə təsdiq edir ki, arıxana gənələrdən ciddi qorunmalı, normal saxlanma qaydasına əməl olunmalıdır.

Aparılan təcrübə göstərir ki, aran zonasında arıların gənələnməsi yazda və payızda təcrübə qoyulana qədər ortal gənəsinə aran zonasında daha çox müşahidə olunur. Bu mərhələni belə izah etmək olar, yəni yazda 7-8%, payızda 15-16%, dağlıq zonada-yazda 0,6-0,8%, payızda 5-6% oldu. Arıların gənələnməsi təcrübə qoyduqda fevralda aşağı olmuşdur, başqa sözlə 0,5-8%, martda 5,9-16%, sentyabrda 11-21%, oktyabrda 19-26% kimi oldu. Arıların gənələnməsi müalicə aparılma vaxtından asılıdır. Əgər müalicə nə qədər gec aparılırsa, varroatozun daha çox olması baş verir. Ayrı-ayrı qruplarda gənələnmənin analizi göstərir ki, aran zonasında fevral ayında arı ailəsinin işlənməsi o arı ailəsi üçün daha effektivdir ki, onlar mart ayında işlənilib və az bala qoyub. Buna görə gənələri tamamiylə məhv etmək üçün bizim bölgədə payızda arıların işlənməsi daha effektivdir (yəni, 10-20 oktyabrda).

Yaz ayında arıların akarisidlərlə işlənməsi üçün ən yaxşı preparat bipin (yazda 1,3%, payızda 0,1-0,9%) və Apisani (1,5-2,1%) hesab edirik. Sınaq təcrübələrini qoyarkən ölmüş ana arıların hesabına da apardıq. Burada fenotiazinin yaxşı akarisid təsir etdiyini öyrəndik (yazda 1,3-1,9%, payızda 0,1-0,9%). Bu və ya başqa üsullarla aparılan təcrübələr zamanı varroatoz törədicisinin sayının bərpa olunması sürətini təyin etməyi də unutmadıq. Arı ailəsində gənələrin artımı doğulan və ölənlərin sayından asılıdır (cədvəl 1).

Cədvəl 1.

Arı ailəsində gənələrin artımı doğulan və ölənlərin sayı

Zonalar	Sınağa qədər				Sınaqdan sonra		Arıların boy artımı, %	Gənələrin boy artımı fərqi, %
	Yoluxmuş arıların Sayı	Arıların sayı (ədəd)	Gənələrin sayı (ədəd)	Arıların yoluxma dərəcəsi	Arıların sayı (ədəd)	Gənələrin sayı (ədəd)		
Aran-düzən								
Folbeks	17,7	16150	2858	2,4	22750	546	140,9	-19,1
Fenotiazin	16,6	15900	2639	2,2	23500	517	147,8	-19,6
Quzuqulağı	17,3	16000	2768	1,5	24200	363	151,2	-13,3
turş	17,6	16200	2851	1,5	26300	380	156,2	-13,3
Qarışqa turşusu								
Dağətəyi								
Folbeks	12,8	16100	2858	2,4	25200	605	151,5	-29,5
Fenotiazin	12,5	15900	2639	2,2	25100	552	157,9	-26,2
Quzuqulağı	13,0	16000	2768	1,5	26500	398	165,6	-19,1
turş	14,1	16000	2851	1,3	28100	365	175,6	-16,2
Qarışqa turşusu								

Dəqliq								
Folbeks	9,6	15900	1526	1,2	21200	254	133,3	-16,6
Fenotiazin	10,7	16100	1723	1,3	22100	287	137,3	-16,6
Quzuqulağı	11,0	16000	1760	1,1	23500	258	146,9	-14,7
turş	10,3	16000	1648	0,9	23100	226	156,9	-13,7
Qarışqa								
turşusu								

1 sayılı cədvəldən göründüyü kimi, gənələrin inkişaf səviyyəsi imkan verir ki, yoluxma dərəcəsini təyin edək. Bu zaman gənələrin say artımı 13,3-29,5%-ə bərabər olur. Əlverişli şəraitdə arı ailəsi yüksək temp ilə inkişaf edir. Bu zaman gənələrin ümumi sayının artması zamanı arı ailəsinin yoluxması azalır. Bu zaman arıların orta say artımı 133,3-175,6% artıb, yoluxma orta hesabla 9,6-17,7%-dən-0,9-2,4% qədər azalır.

Beləliklə, alınan effekt onu göstərir ki, nə qədər yoluxma dərəcəsi əsas sayılır və onda arı ailəsinin gənələrinin zərərli təsiri ilə səciyyələnir.

Alınmış məlumata əsasən, güclü arı ailəsi ilə inkişaf edən dölün korellyasiya hesablanması arıların yoluxma dərəcəsi 2 saylı cədvəldə göstərilir.

Cədvəl 2.

Güclü arı ailəsi ilə inkişaf edən dölün korellyasının hesablanması və arıların yoluxma dərəcəsi

Zonalar	Koeffisient	Korellyasiya $r \pm m_r$
	Güclü arı ailəsi və yoluxmuş arıların dərəcəsi	Bəslənən döl ilə yoluxanların dərəcəsi
Dağlıq	0,41±0,18	0,59±0,25
Dağətəyi	0,58±0,23	0,63±0,19
Aran ərazisi	0,52±0,17	0,66±0,26

Cədvəl 2-dən göründüyü kimi, yetişdirilən arı balalarının sayı və gücü arasında əlaqə vardır, yəni nə qədər ki arı güclüdürsə, bir o qədər çox gənə belə ailələrdə olur.

Beləliklə, aparılmış təcrübələr nəticəsində müəyyən etdik ki, arıxana gənələrdən ciddi qorunmalı, normal saxlanma qaydasına əməl olunmalıdır. Arıların varroatoz xəstəliklərinə qarşı, ən səmərəli

mübarizə tədbiri-düzgün sanitar şəraitin yaradılması və saxlanmasıdır. Sanitariya gigiyena tələblərinə riayət edildikdə nəinki heç bir xəstəlik olmur, hətta arı gücündən tam istifadə edilməklə yüksək məhsul alınır.

Ədəbiyyat

1. Məhərrəmov S., Əsədov E. və b. Bal arısının xəstəlikləri və zərərvericiləri. Naxçıvan, 2014, 240 s.
2. Hacı Qulamhüseyn Sultanlı. Arı xəstəlikləri və ziyanvericiləri. Bakı, 2008, 184 s.
3. Məmmədov E.M. Arıçılıq təbiət və təbabət. Bakı, 2015, 752 s.
4. İsrailov İ.Y. Arıçılıq. Bakı, 2017, 187 s.
5. Komlatsky V.I. Pchelovodstvo. Rostov-na-Donu, 2013, 412 s.

Sinan İlgiz oğlu Vəlizadə
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
Assistent müəllim
sinan_9292@mail.com

RESPUBLİKAMIZIN İRİ BUYNUZLU HEYVANDARLIQ TƏSƏRRÜFATLARINDA DAHA ÇOX BALA ALMA YOLLARI

Açar sözlər: *inək, camış, buğa, toxum, mayalanma, boğaz olma, bala vermə*

Key words: *cow, buffalo, bull, seed, fermented, to be slaughtered, birth*

Südlük istiqamətli qaramal cinslərinin mədə-bağırsaq sistemi ətlilik istiqamətli qaramal cinslərinə nisbətən daha çox inkişaf etmişdir. Gövdəsi bucaq şəkilli, əzələləri və birləşdirici toxumaları zəif inkişaf etmişdir. Yaxşı inkişaf etmiş sümükləri və dərisi, nazik başı, yüngül və uzunsov boynu, nazik və uzunsov, yelini olan heyvanlardır (1, s.64-66). Qara-ala mal cinsi- bu qrupa mənşəyini Holland cinsindən götürmüş, dünyanın müxtəlif ölkələrində yayılmış bir çox cinslər aiddir. Onlar möhkəm, südlük istiqamətli cinslərə xas olan bədən quruluşuna malikdirlər. Bu cinsə aid olan heyvanlar müxtəlif iqlim şəraitinə yaxşı uyğunlaşa bilirlər. İnəklər adətən iri, bir qədər uzunsov bədən quruluşuna malikdirlər. Yelini iri olub, arxa əmcəkləri adətən bir-birinə yaxın olur. 5000-6000 kq-a qədər, laktasiya dövründə isə 10000-12000 kq süd verirlər. İnəklərin diri çəkisi 450-650 kq, öküzlərinki isə 800-1000 kq-dır. Yaxşı yemləmə şəraitində ət çıxarı 55-60% təşkil edir (2, s.70-80). İnək və camışların bioloji imkanı onlarda ildə bir bala alınmasını təmin edir. Ona görə də qarşıda duran vəzifə orqanizmin normal fəaliyyəti üçün tələb olunan bütün şərtlərə əməl etmək yolu ilə heyvanın bioloji balavermə imkanından maksimum istifadə etməkdən ibarətdir (3, s.44-50)

Tədqiqat işi Samux rayonunda yerləşən “Suliddinoğlu” kəndli fermer təsərrüfatında, “Zoomühəndislik fakültəsinin” “Kənd təsərrüfatı heyvanların yetişdirilməsi və yemləndirilməsi” kafedrasının laboratoriyasında aparılmışdır. “Suliddinoğlu” kəndli fermer təsərrüfatı Samux rayonunun Əhmədbəyli kəndi ərazisində yerləşir. Bu təsərrüfat pay torpaqları hesabına 2000-ci ildə yaradılmışdır. Yüksək törəmə və məhsuldarlıq keyfiyyətlərinə malik olan nəsil yetişdirməyin bünövrəsi irsi amillərlə bərabər sözün əsl mənasında ana orqanizminin döllənməyə hazırlanması, boğazlığın birinci mərhələsində heyvanın tarazlaşdırılmış yemlərlə yemləndirilməsi, boğazlığın ikinci yarısında və xüsusilə onun son iki ayında orqanizmin kalsium, fosfor, A-vitamini, D-vitamini, zülallar kimi qida maddələrinə olan tələbatının yüksək səviyyədə ödənilməsi və nəhayət doğulduqdan sonra körpə heyvanın özünün düzgün yemləndirilməsi, saxlanması və yetişdirilməsi ilə əlaqədardır.

Mal-qaranın bala vermə qabiliyyətinin artırılması məsələləri elmin və təsərrüfatın ən başlıca problemi olmuş və maldarlıq məhsuldarlığının az istehsal olmasına səbəb olur. Bu vəziyyəti aradan qaldırmaq məqsədilə onu əmələ gətirən səbəbləri hərtərəfli öyrənmək lazımdır və onun əsasında əməli tədbirlər həyata keçirmək ən vacib məsələlərdəndir.

İnək möhkəm konstitusiyaya, yaxşı eksteryer görünüşlü, yüksək törəmə qabiliyyətə və ümumi kompleks qiymətləndirmədə elita sinfinin tələblərindən aşağı olmamalıdır.

Törədici buğaların son illər qiymətləndirilməsində əcdad, ekstereyr və nəslin keyfiyyət göstəriciləri ilə yanaşı olaraq buğalardan alınmış eyakulyatın həcmi, iyi, konsistensiyası, spermanın hərəkəti, qatılığı, patoloji forması kimi göstəricilər də nəzərə alınır.

Hər sağlam, çoxalma qabiliyyətinə malik olan inək-camış normal yemləmə və saxlamaq şəraitində ildə bir bala verməlidir. Normal şəraitdə inək düyələri 18-22 aylığında, camış düyələri isə 3 yaşında hövrə gələrək bala verməyə onlar balasız sayılır.

Heyvanın balasız qalmasının səbəbi yeganə olmadığı kimi, ona qarşı universal mübarizə tədbiri də yoxdur. Hər təsərrüfatın öz şəraitinə uyğun olaraq tədbir işlənib hazırlanmalıdır. Hər təsərrüfatın öz şəraitinə uyğun olaraq tədbir işlənib hazırlanmalıdır. Heyvandarlıqda balasızlıq hallarını doğuran səbəblər, əsasən, aşağıda qeyd olunanlardır.

Anadangəlmə-genetik. Belə heyvanlara el arasında ərəmik deyirlər.

Qocalıq nəticəsində balavermə qabiliyyətinin azalması.

Sağlam inək-camışın südünü vaxtında qurutması müəyyən edilmədikdə, heyvan doğandan sonra zəiflədiyi üçün uzun müddət hövrə gəlmir, beləliklə balasızlıq əmələ gəlir. Cavan düylər vaxtında mayalandırılmaz, belə düylər bir neçə ilə düyə kimi qalıb inək sırasına keçmir.

Ana heyvanları və törədiciləri bir yerdə uzun müddət saxlayarkən inək-camışın hövrəgəlmə, boğaz olma və bala vermə, buğa-kəllərin isə toxum vermə və toxumun mayalanma qabiliyyəti azalır. Buğalar gəzintiyə buraxılmayanda onlardan alınan toxumun keyfiyyəti aşağı, mayalanmaq üçün isə yarasız olur. Gəzinti masion il boyu verilməlidir, heyvan gün ərzində ən azı 3 km gəzməlidir.

İnək-camış hövürdə olarkən mayalanması, deməli normal vəziyyətdə onların 18-21 gündən sonra yenidən hövrə gəlməsini gözləmək lazımdır, bu da servis-dövrünün süni olaraq uzaldılmasına səbəb olur. Bunun qarşısını almaq üçün hər səhər ana heyvanlar açılması, sınaqcı buğa ilə naxıra buraxılmalıdır, hövrdə olan inək-camış ayrılaraq səhər və axşam mayalanmalı, 2-2,5 aydan sonra rektal üsulu ilə boğazlığı yoxlanmalıdır. Hövrdə olan heyvanı mayalanmağa və cütləşməyə hazırlamaq lazımdır.

Buğa və kəllərin istifadə edilməsi üzərində ciddi nəzarət olmalıdır. Belə ki, təbii cütləşmədə hər buğa və kələ 25-35 inək-camış təhkim olunmalıdır. Əgər bu rəqəmə riayət olunmasa, inək-camışın bir qismi cütləşsə də döllənmir.

Heyvanların məhsuldarlığının və bala verməsinin əsasını yemləmə təşkil edir. Tam qiymətli yem payı ilə yemləmə həm ana heyvanlar üçün, həm də törədicilər üçün vacibdir.

Yem payında A vitamininin çatışmaması törəmə qabiliyyətinin zəifləməsinə və nəticədə heyvanın qısır qalmasına səbəb olur. Orqanizmin A vitamininə olan tələbatını yaşıl yemlərdə olan karotin hesabına ödəmək olar.

Heyvanların mineral maddələrlə və mikroelementlərin, xüsusilə yodun çatışmaması onların törəmə qabiliyyətinin kəskin sürətdə zəifləməsinə səbəb olur.

Heyvanlar arasında balasızlıq hallarını əmələ gətirən səbəblərdən biri də baytar sanitar tədbirlərin düzgün təşkil olunmamasıdır.

Heyvanların cinsinin yaxşılaşdırılması onların məhsuldarlığının bala vermə faizinin artırılması, xəstəliklərin (xüsusən brusselyoz, trixomonoz və s.) ləğvi üçün ən mütərəqqi üsul olan süni mayalanma işinin düzgün təşkil olunması və onun aparılma texnikasına riayət olunması, balasızlıq hallarını aradan qaldırmaq üçün ən əlverişli üsuldur.

Ədəbiyyat

1. Abbasov S.A., Məmmədov S.N., Abbasov R.T. Maldarlığın əsasları və südçülük. Bakı, 2019, 342 s.
2. Abbasov S.A., Abbasov R.T., Mirzəyev F.M. Heyvandarlıqda biotexnoloji üsulların tətbiqi. Bakı, 2015, 305 s.
3. Əhmədov Ə.Q., T.B.İsgəndərov. Baytarlıq mamalıqı, ginekologiyası, kənd təsərrüfatı heyvanlarının süni mayalandırılması və rüşeymin transplantasiyası (köçürülməsi). Gəncə, 2010, 381 s.

Aytən Bilal qızı Nağıyeva
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
Assistent müəllim
ayten.naqiyeva1@icloud.com

GƏNCƏ-QAZAX ZONASINDA YETİŞDİRİLƏN QARAMALLARDA QISIRLIĞIN SƏBƏBLƏRİ

Açar sözlər: *inək, düyə, qısırlıq, toxum, süni mayalanma, boğazlıq, rektal müayinə*

Key words: *cow, heifer, barrenness, seed, artificial fermented, pregnancy, rectal, inspection*

Heyvanlarda qısırlığın baş vermə səbəblərin əsası diş fərdlərdə yumurtalığın və erkək fərdlərdə toxumluğun zəifləməsi və tamamilə öz funksiyasının itirilməsi ilə əlaqədardır. Ona görə də naxır üzrə mayalanma planını hazırlayarkən erkək və dişlərin cinsiyyət orqanlarının normal funksiya da olmasına tam əmin olunmalıdır (3, s.22-26). Maldarlıqda naxırın damazlıq keyfiyyətinin yüksəldilməsində qısa müddət ərzində ən yüksək bonitrə sinfinə məxsus (elita-rekord) törədici buğaların toxumundan süni mayalanma yolu ilə istifadə olunması arzu olunan tipin yaradılmasının əsasıdır (1, s.5-6). Elmi-tədqiqat işləri və qabaqcılların təcrübəsi göstərir ki, heyvanların yemlənməsi və saxlanması pis olduqda onları süni mayalayarkən bəzi nöqsanlara yol verdikdə və orqanizmin ümumi xəstəlikləri zamanı cinsiyyət fəaliyyəti pozulur, nəticədə heyvanların qısır qalması baş verir. Odur ki, qısırlıqla mübarizə məsələsində əvvəlcə qısırlığı əmələ gətirən səbəblər aydınlaşdırılmalıdır. Hazırda qısırlığın aradan qaldırılması məsələsi ən vacib dövlət tədbiri hesab edilir (2, s.257).

Material və metodika. Tədqiqat işi Samux rayonunda yerləşən “Suliddinoğlu” kəndli fermer təsərrüfatında, “Zoomühəndislik fakültəsinin” “Kənd təsərrüfatı heyvanların yetişdirilməsi və yemləndirilməsi” kafedrasının laboratoriyasında aparılmışdır. İnəklərin

arasında qısırlığın əsas səbəblərindən biri təsərrüfatlarda heyvanların törəmə işlərinin yaxşı təşkil olunmaması idi. Naxırlarda inək və düyələr sərbəst üsulla təbii cütləşdirilirdi ki, bu da döllük buğalara lazımi yemləmə və xüsusi qulluq şəraiti yaratmağa imkan vermirdi, onların toxumu keyfiyyətsiz olurdu və onlarla cütləşdirilən inəklərin xeyli hissəsi mayalanmayaraq qısır qalırdı. Sərbəst cütləşmə üsulu inəklər arasında bəzi xəstəliklərin yayılmasına da səbəb olurdu. Bundan əlavə, təsərrüfatlarda kifayət qədər yüksək keyfiyyətli cins buğalar olmadığından, aşağı keyfiyyətli yerli buğalardan istifadə olunurdu ki, bu da malın cinsinin yaxşılaşdırılması işini ləngidirdi.

Nəticə. Mədarlıqda hər il bir inəkdən bir baş balanın alınması nəzərdə tutulur. Lakin müxtəlif səbəblərdən baş verən qısırlıq nəzərə cəpacaq dərəcədə iqtisadi ziyan vura bilər. İnək və düyələrdə qısırlıq müxtəlif səbəblərdən baş verir. Bunlardan ən başlıcası heyvanlara keyfiyyətsiz, xarab olmuş yemlərin verilməsidir. Bəzi heyvanların kifayət qədər yemləndirilməsinə baxmayaraq, onların yem payında həzm olunan protein, vitaminlər, kalsium, fosfor və müxtəlif mikroelementlər (manqan, kobalt, mis, dəmir və s.) çatışmır. Buna görə də yol verilmiş əsırlığın 70%-ə qədərı keyfiyyətsiz və balanslaşdırılmamış yemlərin təsiri nəticəsində baş verir. Keyfiyyətsiz yem, eyni zamanda heyvanın zəhərlənməsinə, məhsuldarlığın azalmasına, arıqlamasına, xəstələnməsinə, balasalmaya və s. səbəb ola bilər.

Qısırlığın baş verməsinin ikinci əsas səbəbi, yoluxma ehtimalı olan, xüsusilə də cinsiyyət orqanları ilə bağlı olan xəstəliklərdir. Əksər təsərrüfatlarda inəklərin yumurtalığı, balalığı və balalıq buynuzları soyuqdəyməyə məruz qalır, müalicəsi gecikdirilir. Bununla da inəyin qısır qalması müşahidə olunur, xüsusilə balasalma ilə nəticələnən infeksiya (brusellyoz, vibrioz və invazion trixomonoz) xəstəlikləri habelə, cinsiyyət orqanlarında baş verən uzunmüddətli iltihablar daha böyük təhlükə yaradır.

Qısırlığın baş verməsinin əsas səbəblərindən biri də inək və düyələrin süni mayalandırılmasının və ya təbii cütləşdirilməsinin pis

təşkil edilməsidir. Süni mayalanma məntəqələrində sanitar profilaktiki tədbirlərə düzgün riayət edilməməsi, toxumun (spermanın) saxlanması və süni mayalanma prosesinin təlimata uyğun aparılmaması səbəbindən qısırlıq baş verir.

Heyvanların gəzintiyə buraxılmaması, havalanma sisteminin olmaması və s. səbəblərdən qısırlıq arta bilər. Yuxarıda qeyd edilən amillər yalnız inək və düylərə deyil törədici buğalara da təsir göstərir. Pis yemləmə və saxlanma şəraitində bəslənilən törədici (sperma) alınır ki, bu da qısırlığın baş verməsinə səbəb olur. Qısırlığın səbəblərini aradan qaldırmaq üçün xüsusi tədbirlər görmək lazımdır. İlk növbədə heyvanları kifayət qədər tam keyfiyyətli yemlərlə təmin etmək, gəzintiyə çıxarmaq, açıq havada saxlamaq və vaxtlı-vaxtında onların sağlamlığını, xüsusilə, cinsiyyət orqanlarının vəziyyətini müayinə etmək lazımdır. İnək və düylərin yemləndirilməsi üçün yaşıl yemlərin xüsusi çəkisinin artırılması məqsədəuyğundur. Yem məhsulunun qidalıq dəyərin xüsusi çəkisinin artırılması məqsədəuyğundur. Yem məhsulunun qidalıq dəyərinin 4/3 hissəsini yaşıl kütlə, quru ot, silos təşkil etməlidir. Tədqiqatlar göstərir ki, belə yem tipi ilə yemləndirilən inəklərin cinsiyyət orqanları normal funksional fəaliyyətdə olur. Çünki yaşıl yem tipinin tətbiqi həvəsdə olan inəyin balalıq boynunda yığılan seliyn sıxlığı spermatozoidlərin hərəkət fəallığını artırır. Əks təqdirdə inəklərin qüvvəli yem tipi ilə yemləndirilməsi zamanı balalıq boynunda ifraz olunan seliyn sıxlığı qatılaşır və spermatozoidlərin hərəkəti çətinləşir. Bu da mayalanma prosesinə mənfi təsir göstərir.

Qısır qalmanın qarşısının alınması tədbirlərindən biri də mayalanmadan sonra inəyin boğaz olmasını dəqiqləşdirməkdir. Bunun üçün bir sıra üsullardan istifadə edilir. İlk növbədə mayalanmış inəklərdə 3-4 həftədən sonra həvəsəgəlmə əlamətlərinin, çərəaxıtmanın olmaması və inəyin davranışında baş verən dəyişikliklər onun mayalandığını göstərir. Mayalanmanı daha da dəqiqləşdirmək üçün xarici müayinə üsullarından, yəni balanın ürək döyüntülərinə qulaq asmaq, əlləmək və s. istifadə edilir. Döllənmənin təyin edilməsində ən dəqiq üsul daxili vaginal və yaxud rektal müayinə üsuludur. Bunun

üçün inək 12 saat ac saxlanılmalıdır ki, bağırsağ yemdən təmizlənsin. Sonra xüsusi dəzgahda bağlanmış inəyin düz bağırsağından burğu formasında sağ əlini salmaqla balalıqda baş vermiş dəyişikliklərə əsasən dövlənməsi dəqiqləşdirilir. Bu üsul mayalanmadan 2-3 ay sonra tətbiq edilə bilər.

Boğazlıq süddə baş verən keydiyyət dəyişikliklərinə görə də təyin edilir. Belə ki, bir stəkan suyun üzərinə pipetka ilə bir damla süd damızdırılır. Əgər süd damlası suyun daxilinə tədricən enərsə, onda südü sağılmış inək boğazdır. Əgər süd damlası suyun üzərində özünəməxsus duman kimi yayırsa və tez həll olunursa, onda inək boğaz deyildir.

Boğazlıq spirt nümunəsi üzrə aşağıdakı kimi təyin edilir. 5 ml südün üzərinə 5 ml təmiz spirt əlavə edilərək çalxalanır və sakit yerə qoyulur. Boğaz inəyin südü 3-5 dəqiqədə, qısır inəyin südü isə 20-40 dəqiqə ərzində zəif laxtalanır.

Beləliklə, inək və düyələrdə qısırlığın aşkar edilməsi və aradan qaldırılması tədbirləri çox sadə üsullar olub, onların tətbiqi fermerlər üçün böyük iqtisadi səmərə ilə nəticələnir.

Ədəbiyyat

1. Abbasov S.A., Abbasov R.T., Ağayeva M.R. Maldarlıqda damazlıq naxrın yaradılması və süni mayalanmanın aparılma metodikası. Gəncə, 2021, 84 s.
2. Əhmədov Ə.Q., T.B.İsgəndərov. Baytarlıq mamalıqı, ginekologiyası, kənd təsərrüfatı heyvanlarının süni mayalandırılması və rüşeymin transplantasiyası (köçürülməsi). Gəncə, 2010, 381 s.
3. Nəsimov F.N., Abbasov S.A., Abbasov R.T. Tərədici buğaların saxlanması və kompleks əlamətlərə görə qiymətləndirilməsi. Bakı, 2016, 166 s.

Sinan İlgiz oğlu Vəlizadə

Assistent

sinan_9292@mail.ru

Nərgiz Şakir qızı Qurbanova

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti

Assistent

gurbanovanargiz7@gmail.com

**GƏNCƏ-QAZAX ZONASININ QOYUNÇULUQ
TƏSƏRRÜFATLARINDA DÖL KAMPANİYASININ
MÜTƏŞƏKKİLLİYİ**

Açar sözlər: qoyun, quzu, döl kampaniyası, doğum, yelin, yem, çiyid qabığı, qarışıq ot, qüvvəli yem, xörək duzu

Key words: sheep, lamb, lambing company, birth, udder, food, the shell of seed, mixed grass, powerful food, cooking salt

Respublikamızda müxtəlif növ təsərrüfatlarda aran rayonlarında qoyunlar yataqda xüsusi bazalarda yemlənilib bəsləndiyi üçün hər bir ana qoyun üçün yataqda 1,8-2,0 m² malik sahə olmalıdır. Şimal rayonları və Sibirdə, həmçinin qış dölü aparılan damazlıq təsərrüfatlarında örtülü yataqlarda hər ana qoyuna 2,0-2,5 m² ayrılır, çünki qış dövrü çox zaman sürünü yataqda yemləmək lazım gəlir (1, s.55-57). Ta qədim zamanlardan qoyunçuluq köçəri xarakter daşıdığından heyvandarlığın digər sahələrindən özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə fərqlənir. Əslində bütün məməli heyvanlara məxsus olan doğum ərafəsi qoyunlarda məhdud müddətdə başa çatdığından kitablarda döl kampaniyası və ya quzulama adı ilə təqdim olunur. Doğum dedikdə bir qayda olaraq, boğazlığın yekun mərhələsi, yəni, dölün balalıq yollarından xaric olunması prosesi nəzərdə tutulur. Doğum prosesinin normal keçməsi yalnız doğacaq qoyunun orqanizminin hazırlıq vəziyyətindən deyil, həm də həmin ərəfədə edilən qulluq və ətraf mühit şəraitindən asılıdır (2, s.164-195).

Quzulama zamanı qoyun, 2-4 gün ərzində ana ilə bala xüsusi düzəldilmiş üstü örtülü, sahəsi 400-600 m² olan binada (ana qoyun sürüləri üçün 600-700 m²) saxlanılır (3, s.26-30).

Tədqiqat işi Samux rayonunda yerləşən “Suliddinoğlu” kəndli fermer təsərrüfatında, “Zoomühəndislik fakültəsinin” “Kənd təsərrüfatı heyvanların yetişdirilməsi və yemləndirilməsi” kafedrasının laboratoriyasında aparılmışdır. Təcrübə və nəzəriyyə təsdiq edir ki, ərazinin təbii-iqlim şəraitindən asılı olaraq, erkən (qış, fəraş) və yaz döl kampaniyası ayırd edilir. Fəraş dölün üstünlüyü ondadır ki, yaz zamanı otlaq sahəsi göyərəkən quzular 3-4 aylıq yaşda olub, göy otlaq otundan yaxşı istifadə edir və onlar artıq 7-8 aylıq yaşda yaxşı kökəlir və onlardan yüksək keyfiyyətli cavan qoyun əti əldə edilir.

Döl kampaniyası əsasən iki dövrdə aparılır: fəraş-qış dölü və yaz dölü. Bu növ doğuşun aparılması respublikanın coğrafi iqlim şəraiti ilə əlaqədardır.

Təsərrüfatlarda kimyəvi-sintetik vasitələrin məhdudlaşdırılması, anac heyvanların boğazlıq dövrünü nisbətən problemsiz edir. Kifayət qədər örüş-otlaq sahələri və sərbəst davranış, fizioloji proseslərin normal gedişatına etibarlı zəmin yaradır.

Ananın özündən başqa, bətnində bəslədiyi dölün qida (enerji) ehtiyaclarının ödənməsi zəruri olduğundan, boğazlıq dövründə yemləmə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bütün bunlar azmış kimi, dünyaya gələcək balanın südlə təmin edilməsi ana orqanizminin qayğılarını daha da artır. Odur ki, ümumi enerji dəyərindən başqa, orqanizmin zülal, yağ, şəkər, vitamin və mineral maddələrə tələbatı bütövlükdə ödənilməlidir. Bu məqsədlə ərazidə bitən dərman bitkiləri əvvəlcədən tədarük edilməlidir.

Boğaz qoyunların orqanizmində embrionun inkişafı ilə əlaqədar olaraq, böyük bioloji və fizioloji dəyişiklik baş verir. Embrionun sürətlə böyüməsi ana orqanizmində olan qidalı maddələri balanın inkişafı üçün səfərbər etməyi tələb edir.

Aparığımız təcrübələr göstərir ki, boğazlığın ilk 3 ayında qoyunlara müəyyən edilmiş normadan əlavə yem verilməsinə ehtiyac

yoxdur. Belə ki, bol yemləmə və kifayətləndirici yemləmə şəraitində dölün 90 günlük çəkisi arasında fərq müşahidə olunmur. Qeyd etmək lazımdır ki, belə nəticə yalnız orta köklükdə olan boğaz qoyunlara aiddir.

Gəncə-Qazax zonasının Samux rayonunda yerləşən “Suliddinoğlu” kəndli fermer təsərrüfatında qoyunçuluqda erkən quzulama tətbiq olunur. Ətlik-yunluq qoyunların boğazlığının birinci dövrü yay otlaqlarında keçdiyindən onların yemə olan tələbatı otlaq hesabına ödənilir. Boğazlığın ikinci dövrü isə qış otlaqlarına düşür. O səbəbdən də boğaz qoyunların boğazlığının ikinci dövründə yemlə təmin olunması otlaqların vəziyyəti ilə bağlıdır. Soyuqların düşməsi ilə bağlı, otlaqların öt örtüyünün vəziyyəti pisləşdikcə, boğaz qoyunlara quru ot, senaj və qüvvəli yem verilməlidir.

Ətlik-yunluq qoyunların yem rasionu Gəncə-Qazax zonasının xüsusiyyətlərinə uyğun olmaqla, ətlik-yunluq qoyunçuluğun tələbinə cavab verməlidir (cədvəl 1).

Cədvəl 1.

Ətlik-yunluq qoyunların yem rasionu

Yemlərin sayı	Rasionun tipi		
	1	2	3
Çiyid qabığı, kq	-	0,6	0,6
Qarışıq ot, kq	0,8	-	0,9
Senaj, kq	2,6	2,9	2,4
Qüvvəli yem, kq	0,4	0,3	0,3
Xörək duzu, q	15	15	15

Qoyunlar bu rasionlar əsasında yemlənməlidir. Əgər sürüdə arıqlayan və yunda azacıq nazikliyi olan qoyunlar yoxdursa, deməli, rasion qidalı maddələrə olan tələbi ödəyir. Qışda boğaz qoyunlar qaba yemi yaxşı yeyirlər. Ona görə də yüksək keyfiyyətli ot və senaj yazın əvvəllərinə saxlanılmalıdır. Qışda boğaz qoyunlar gündə azı bir dəfə suvarılmalıdır.

Qoyunlar ilboyu açıq havaya və ölüşə çıxarıldığı üçün orqanizmdə doğumla əlaqəli, ciddi problemlər yaşanmır. Ərazinin təbii-iqlim şəraitindən asılı olaraq, erkən (qış, fərs) və yaz döl kampaniyası ayırd edilir. Aran zonaları üçün qış, dağlıq-dağətəyi bölgələr üçün yaz dövrü daha münasib sayılır. Vaxtından asılı olmayaraq, döl kampaniyası qışlaq-yataq dövrünə düşdüyündən mütləq münasib hazırlıq işləri görülməlidir. İlk növbədə yataqlarda sanitar təmizlik, səliqə-səhman və tamamlama işləri başa çatdırılır. Anac və ilkinə doğacaq şişəklər üçün ən nümunəvi yataqlar seçilir. Kifayət qədər yem ehtiyatı toplanır və yaxın ərazidə ən azı 2-3 ha xəsil əkilir. Yataq tikililərinin yel tutmayan bir guşəsi hazırlanaraq, doğumu yaxınlaşan heyvanlardan ötrü ayrılır. Bir qədər aralıda quzu küzləri inşa edilir. El arasında təcrübəli çobanlar körpə südəmər quzuları soyuqdan, nəmişlikdən və küləkdən qorumaq üçün 60-70 sm dərinlikdə qazılmış çalalardan istifadə edir. Yan tərəfdən torpağa sancılmış qarğı (qamış, ağac budaqları, şax) çardaq formasında baş-başa çatılır. Yelçəkən yerlər, vaxtaşırı təmir edilir. Tikilinin divar səthi quzular torpağı yalamasın deyə, qarğıdan hörülmüş çətirlə örtülür, yerə yumşaq gəngiz otu döşənir. Yatağa yaxın tap və düzən yerdə quzuları əmişə buraxmaq üçün sərgan (meydança) düzəldilir.

Müntəzəm nəzarət tələb edən tədbirlərdən ən vacibi, doğumu yaxınlaşan (qızılyelin) anac qoyunların seçilib ayrılmasıdır. Bir qayda olaraq, doğumu yaxınlaşan (yetirən) heyvanlarda yelin yumşalır, iriləşir, əmcəklər gərilir, sağanda qatı maya gəlir, qarın sallanır. Tənin cinsiyyət dodaqları şişkinləşir, dəri örtüyü hamarlaşır. Boğazlıq dövründə bərkiyərək tıxac halına keçən selik kütləsi, tədricən əriyir və durulaşaraq axıntıya cəcirilir.

Münasib yemləmə, baxım, qulluq rejimində qoyunlarda çətin doğuş və mürəkkəbləşmə halları müşahidə olunmur. Lakin hər ehtimala qarşı mütəmadi nəzarət təşkil olunur, ilkin yardım üçün isti su, əməliyyat vasitələri, dava-dərman tədarük edilir. Ana balasını yalayıb, körpə ayağa durana qədər, yelin ilıq yaş dəsmalla silinib qurulanır. Bala dirçələmə və sərbəst yeriyənə qədər 2-3 gün anasının yanında qalır,

sonra isə küzə keçirilir. Zaha qoyunlardan ötrü ayrılmış çəpərlənmiş güşələr kifayət qədər geniş, işıqlı, havalı olmalıdır ki, yeni doğulmuş körpələr basırığa düşməsin.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev Q.Q., Əliyev M.İ. Qoyunçuluq. 2014, 452 s.
2. Abdullayev Q.Q., Əliyev M.İ. Heyvandarlığın əsasları. Bakı, 2012, s. 164-195.
3. Tahirova Z.Ə. Qədim tarixə malik olan qoyunçuluğun insanın həyatında əhəmiyyəti. Bakı, 2018, 144 s.

Raifə Bayram qızı Mustafayeva
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
Assistent müəllim
raife.mustafayeva19@gmail.com

GƏNCƏ-QAZAX ZONASININ QUŞÇULUQ TƏSƏRRÜFATLARINDA CÜCƏLƏRİN BƏSLƏNMƏ TEKNOLOGİYASI

Açar sözlər: *cücə, bəslənmə, temperatur, döşənək, kütlə artımı, salamat saxlanma*

Key words: *chicken, breeding, temperature, floor, weight increasing, alive keeping*

Quşçuluq kənd təsərrüfatının o cümlədən heyvandarlığın ən tez yetişən sahəsidir. Quşçuluq məhsulları: quş əti və yumurta yüksək keyfiyyətli qida məhsulları olmaqla az maya dəyərinə əmələ gələrək yüksək rentabelliyə malikdir. Respublika əhalisinin ərzaq məhsullarına olan tələbatının ödənilməsində quş əti və yumurta istehsal edən quşçuluq təsərrüfatları önəmli yer tutur. Ona görə də Respublikada quşçuluğun inkişaf etdirilməsinə böyük diqqət yetirilir (3, s.1-4). Son illərdə respublikada xüsusi mülkiyyət sisteminin sürətli inkişafı ilə əlaqədar aqrar sektorda, xüsusən də, quşçuluq sahəsində fermer təsərrüfatlarının sayı durmadan artmaqdadır (2, s.1). 50-ci illərdən başlayaraq broiler istehsalı dünyanın quşçuluqla məşğul olan qabaqcıl ölkələrində sürətlə inkişaf etməyə başlamışdır. Broiler dedikdə, yumuşaq ximircəkli döş sümüyünə, zərif və ləzzətli ətə, yüksək boyatma sürətinə malik 6-7 həftəlik ətlik hybrid cücələr nəzərdə tutulur. İngiliscə “to broil” feli “odda qızardılmış” mənasını verir (1, s.1-3). Hazırda müstəqil ölkəmizin hər yerində istehlak mallarının xüsusi ilə də kənd təsərrüfatı məhsullarının artırılmasına səy göstərilir. Bu işdə heyvandarlıq sahəsi üzrə kənli-fermer təsərrüfatlarının işi daha diqqətə layiqdir. Belə ki, ölkəmizin bütün zonalarında müxtəlif növ

kənd təsərrüfatı heyvanlarında ət istehsalının artırılması heyvandarlıq sahəsi işçilərin diqqət mərkəzindədir. Bu baxımdan quşçuluq sahəsində aparılan işlər daha yaxşı nəticələr verir, yəni şəxsi quşçuluq təsərrüfatları, xarici ölkələrdən Azərbaycana gəlmiş və özümüzdə olan imkanlı iş adamlarının sərmayə qoyması nəticəsində işə salınmış quşçuluq fabrikləri quş ətinin artırılması və yumurta istehsalı üçün elmi əsaslarla istinad edən yollar axtarır və yaxşı nəticə verən işlərin quşların xüsusi ilə də cücələrin bəslənməsində tətbiq etmək işi ilə məşğul olur (4, s.5-9).

Material və metodika. Tədqiqat işini Şəmkir rayonu “Çinarlı” quşçuluq fermer təsərrüfatında, ADAU-nun “Heyvandarlıq məhsullarının istehsalı texnologiyası” kafedrasında və “Baytarlıq təbabəti” fakültəsinin nəzdində “Vivarium”da saxlanan cücələr üzərində apardıq. Cücələr yumurtadan çıxdıqdan sonra 7 saat ərzində inkubatorun içərisində qalmalıdır ki, onların tükləri yaxşı qurusun. 12-18 saatdan sonra cücələr fəallaşır, açıq və susuzluğa qarşı narahat hiss edirlər. Ona görə də 24 saatdan gec olmayaraq cücələr bəslənmə yerlərinə köçürülməli, onlara su və yem verilməlidir. Cavan quşların altını döşəmək üçün təzə, quru və təmiz taxıl küləşindən və taxta yonqarından (apılka) istifadə etdik. Həddən artıq istilik və aşağı temperatur cavan quşların böyüməsinə və inkişafına pis təsir göstərir. Ona görə biz körpə cücə saxlanan binada istilik rejiminin düzgün nizamladıq. Belə ki, gecə soyuq olanda körpə cücələr bir-birinə sıxılır, səhər-səhər isə yemi yaxşı yemirlər. Gecələr binada istilik 25⁰C-dən aşağı düşməməlidir. Cücələr üçün ilk bəsləmə dövründə 28-29⁰C istilik rejimi yaxşı nəticə verir. Cavan quşlar bir aylıq oluncaya qədər havanın temperaturunu hər həftədə 2,5-3⁰C aşağı saldıq. Beləliklə, cücə saxlanan binada havanın temperaturu 30 günlük cücələr üçün 22⁰C-yə endirdik.

İşıq rejimi cücələrin bəsləndiyi bina təbii işıqla yaxşı işıqlanmalıdır. Günəşin ultrabənövşəyi şüalarının təsiri sayəsində quş orqanizmində “D” vitamini sintez olunur. İşıq quş orqanizmində qırmızı qan cisimciklərinin sayını artırır. Cavan quşlar 13-14 saat işıqda olmalıdır.

Quşa yem verildikdə işıq yandırılır. Yem yeyildikdən sonra quşların rahat olmaları üçün 20-30 dəqiqə müddətində işıq söndürülməlidir.

Cücələrin yemlənməsi zamanı cücə sexdən gətirilən kimi qabaqcadan hazırlanmış binada yerləşdirildikdən sonra onlara tez bir zamanda yem və su verdik. Əvvəlki illərlə müqayisədə hazırda Gəncə-Qazax zonasında quşçuluqda istifadə etmək üçün sənaye üsulu ilə müxtəlif (ətlik, yumurtalıq) məqsədlər və yaş qrupları üçün zəngin tərkibli yemlər istehsal olunur. Bu yemlərdən istifadə quşların tez kəsim çəkisinə çatmasına və həmin quşların sağlam böyüməsinə kömək edir. Belə ki, ənənəvi üsulla hazırlanmış yemlərdən fərqli olaraq, bu yemlərin tərkibində olan yem qarışıqları üyüdüldür, sonra yüksək temperaturda bişirilir və istənilən formaya salınır. Yemlər bişirildikdə onun tərkibində olan mikro-bakteriyalar və göbələklər tamamilə məhv olur. Bu yemləri cücələrə quru halda verdik. Qəfəsdə saxlanan belə quşlara daimi olaraq doğranmış halda quru yonca, ot unu yemə qarışdırılaraq verilməsi cücələrin mədə-bağırsaq sisteminin yaxşı işlənməsinə, ətinin keyfiyyətinə və dadına müsbət təsir göstərdi.

Cücələr bir həftəlik olandan sonra hər bir quş damında döşəmə üzərinə qum vannası qoyduq. Bu məqsədlə qutunun içinə ələnmiş quru qum tökdük və 20 gün keçdikdən sonra qumun içinə odun külü əlavə etdik. Cücələr bit, birə, gənə və s-dən azad olmaq üçün küldə eşələnirlər.

Hər 100 baş cücəyə birinci iki həftə ərzində gündə 4,5 litr su verdik. Cücələr bəsləndiyi bina isti olduqda suya tələbat artır.

Nəticə. Bizim apardığımız təcrübə nəticəsində müəyyən etdik ki, qalın döşənək üzərində hər m² sahədə 22 baş cücənin nəticəsində sonradan isə hər 10 gündən bir həmin sıxlığın 4-5 azalması 30 günlükdə 10-11 başa 60 günlükdə isə 8 başa azaldılması yaxşı nəticə vermişdir. Bir aylıqdan sonra 20 baş cücənin saxlanmasında mikro iqlimin nəzərə alınmaqla hər 10 gündən bir kütləsini çəkməklə onların kütlə artımını müəyyən etdik. Cücələrin sutka artımı 1 aylığa qədər 13, 6 qr 60 günlük müddətə isə 15,6 qr olduğunu və salamat saxlanmanın 79% olduğunu müəyyən etdik. Bu nəticəni cücələrin bəslənməsi

zamani termorequlyasiyanın tənzimlənməsində müxtəlif variantları sınaqdan keçirməyimiz nəticəsində əldə etdik. Yəni cücənin normal şəraitdə saxlanmasına baxmayaraq xarici temperatura müxtəlif olmuşdur. I-ci variantda xarici temperatur (yanvar, fevral) 10% aşağı, 2-ci varianta (mart, aprel) 15-25⁰C, 3-cü variantda (maya, iyun) 30⁰C hətta 33⁰C olmuşdur. Qeyd olunmuş 3 variantda saxlama zamanı müəyyən edilmişdir ki, 60 günlük dövrdə cücələrin orta kütləsi və salamat saxlanması aşağıdakı kimi olmuşdur. I variantda kütlə 330 qr salamat saxlanma 80,02%, II variantda kütlə 380 qr salamat saxlama 86,03%, III variantda kütlə 350 qr salamat saxlanma 81,5% olmuşdur. Buradan aydın olur ki, şəxsi təsərrüfatlarda cücələrin bəslənməsi xarici temperaturanın 15-25% olması dövründə yerinə yetirməsi daha yaxşı nəticə verir. Çünki həmin variantın artımı I-ci varianta nisbətən 15%, 3-cü varianta nisbətən isə 8,4% olmuşdur.

Ədəbiyyat

1. Mirzəyev F.M., Əliyeva S.N., Quliyeva Ş.Ə. Ətlik cücələrin (broyler) bəslənmə texnologiyasına dair tövsiyyələr. Gəncə, 2010, 35 s.
2. Mirzəyev F.M., Gözəlov Y.Q. Sahibkar quşçuluq təsərrüfatlarında cavan quşların bəslənmə texnologiyasına dair tövsiyyələr. Gəncə, 2010, 23 s.
3. Qocayev A., Abbasov Ə., Hüseynov Ə., Məmmədov C. Ross broyler quşlarının saxlanma şəraiti və bəslənməsi. Bakı, 2018, 144 s.
4. Tağıyev A.Ə., Məmmədov R.T. Ətlik və yumurtalıq istiqamətli bəzək toyuqlarının saxlanılma texnologiyası. Bakı, 2019, 168 s.

Ləman Asif qızı Quliyeva

Bakı, Azərbaycan

lemanezizli2016@gmail.com

TƏBİƏTİN QORUNMASI VƏ EKOLOJİ TARAZLIĞIN BƏRPASI YÖNÜNDƏ YENİ ADDIMLAR

Açar sözlər: *təbiət, ekologiya, ekoloji tarazlıq, təbiətin qorunması, tarazlığın bərpası*

Key words: *nature, ecology, ecological balance, nature protection, restoration of balance*

Əsl xoşbəxtliyin təbiətdən əldə etdiklərimiz deyil, təbiətə verdiyimiz şeylər olduğunu dərk etməsək, əlimizdə qalanları tez itirəcəyimiz mümkün bir ssenaridir. Yer üzündəki hər bir varlığın həm fəaliyyət göstərməsinin, həm də ayaqda qalmasının yeganə yolu təbiətin hər bir elementinin bir yerdə mükəmməl tarazlıq içində mövcud olması, yəni ekoloji tarazlığı qorumaqdır [1, s. 44].

Su elektrik stansiyaları üçün su ehtiyatlarının qurudulması, tikintinin davam etdirilməsi üçün meşələrin məhv edilməsi, ətraf mühitin çirkləndirilməsi, təbii sərvətlərin şüursuzcasına və həddən artıq istehlak edilməsi kimi “insan” tərəfindən görülən hər bir addım təbiətin normal axarını pozur, ona zərər verir. Ekosistemin düzgün işləməsi və onun geri qaytarılması (bərpası) bizim geri dönməz nəticələrlə üzləşməyimizə səbəb olur.

Təbiətə zərər verən hər cür hərəkətlərdən xəbərdar olmaq və ekolojini qorumaq baxımından şüurlu olmaq, həm də fərdi olaraq təbiətə töhfə verəcək tədbirlər görməklə indiyə qədər təbiətdən götürdüklərimizi geri qaytarmaq və onun tarazlığını bərpa etməsini təmin etmək mümkündür.

Təbiətdəki heç bir canlı yaşamaq üçün ehtiyac duyduğu resurslardan artıq qida, su, enerji və ya paltar istehlak etməz [2]. Buna görə də, insanlar olaraq dünyaya təsirimizi azaltmağın ən təsirli

yollarından biri daha az istehlak etməkdir. Həftəlik və ya aylıq aldığımız məhsulların çoxu əslində lazım olmasa da, ehtiyacımız olanların çoxunu evdə mövcud materiallarla istehsal edərək ehtiyaclarımızı qarşılaya bilərik. Məsələn, bir çoxumuzun adətən aylıq aldığımız təmizlik və şəxsi qulluq məhsullarını götürək. Onların qablaşdırmasında plastik tullantıların əmələ gəlməsi ilə yanaşı; Tərkibində suyu, torpağı, havanı çirkləndirən və sağlamlığa zərərli kimyəvi maddələr olan bu məhsulların ekvivalentlərini efir yağları, sirkə, karbonat və limon kimi təbii maddələrlə asanlıqla hazırlaya bilərsiniz. Köhnə və istifadə olunmamış paltar və dəsmalları təmizləyici parça kimi istifadə edə, meyvə-tərəvəzləri yuyarkən istifadə edilən suyu yığıb təmizlik üçün istifadə edə bilərsiniz [1, s. 56].

Kompüter ekranından televizora qədər həyatımızın bütün sahələrində istifadə etdiyimiz süni işıqlandırma icad edildiyi gündən etibarən “gecə növbəsi” və “artıq iş” anlayışlarının həyatımıza daxil olması və beləliklə də davam etməsi üçün bir çox imkanlar gətirsə də sənaye istehsalı daha uzun müddətə icad edildiyi ilk gündən ətraf mühitə müsbət təsir göstərmişdir.

Təbii ki, istifadə etmədiyiniz otaqlarda işıqların söndürülməsi enerji sərfiyyatını məhdudlaşdıraraq ətraf mühitə töhfə verməyə kömək edə bilər, lakin edə biləcəkləriniz bununla məhdudlaşmır. Gün işığından ən səmərəli istifadə etmək üçün bütün pərdələri və jaluzləri açıq saxlamağa çalışmaq lazımdır.

Müasir cəmiyyət təbiətə uyğun olmayan inkişaf anlayışını mənimsəmişdir. Qəbul etmək lazımdır ki, ekoloji problemlər yaranmağa başladığı vaxtdan ona gətirilməyə çalışılan ekoloji yanaşma da iflasa uğrayıb.

Qlobal istiləşmə, dənizlərin çirklənməsi, səhrələşmə, eroziya, əhali artımı, bir çox ölkələrdə aclıq təhlükəsinin davam etməsi, resursların bölüşdürülməsi kimi problemlər; müasir cəmiyyətdə ekoloji siyasətin uğursuzluğunun sübutudur. Bütün bunlarla yanaşı, inkişaf etməkdə olan ölkələrin Qərb tipli inkişaf modelini mənimsəməsi gələcəkdə ekoloji problemlərin daha da artacağına işarədir [2].

Bu araşdırma göstərir ki, sosial həyatda istehlaka yönəlmiş və davamlı iqtisadi artım anlayışına sahib olan müasir cəmiyyət, görülən bütün tədbirlərə və istifadə edilən texnologiyalara baxmayaraq, təbiəti bir şəkildə çirkəndirməyə davam edəcək; Bu, modernləşmənin özünün həmişə həm ətraf mühit, həm də insan varlığı üçün potensial risklər daşdığını aşkar etmək məqsədi daşıyır.

Ədəbiyyat

1. Fischer, Wolfgang (2001), “Natur und Zivilisation, Ein lebensgefährlicher Konflikt und Möglichkeiten des Überlebens”, 433 p.
2. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/251985> – topluma ekoloji yaxlaşım 2022.

Aytən Nazim qızı Ağayeva
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
Assistent
aayeva83@mail.ru

İTLƏRİN KAMPILOBAKTERIOZ XƏSTƏLİYİNİN MÜALİCƏSİ VƏ MÜBARİZƏ TƏDBİRLƏRİ

Açar sözlər. *itlər, xəstəlik, kampilobakterioz, diaqnoz, bakterioloji müayinələr, müalicə, mübarizə tədbirləri*

Key words: *dogs, illness, campylobacterioz, diagnose, bacteriological analysis, treatment, struggling measures*

Kampilobakterioz- iti gedişli infeksiya xəstəlikidir. Baxmayaraq ki, bizim praktikamızda bu xəstəliyə və onun nəticələrinə tez-tez təsadüf olunur, bu xəstəliyə təkcə it və pişiklər yox, həm də insanlar da yoluxa bilər. Xəstəliyin törədici *Campylobacteriaceae* ailəsinə aid olan *Campylobacter aerobudur*. Eksterimal aşağı temperaturda belə yaşama qabiliyyətinə malik olur, suda uzun müddətli qalır, spor əmələ gətirmir, amma ətraf mühətdə uzun müddət qala bilər. Komplibakterinin əsas yoluxma yolu alimentardır, bu o deməkdir ki, törədici orqanizmə su və ya qida ilə daxil olur. Törədici mənbəyi həmçinin, çiyət də ola bilər (1, s.66-69). Nəzərə almaq lazımdır ki, pişiklər itlərlə müqayisədə daha az yoluxurlar, amma indiki dövr nəticələri göstərir ki, artıq pişiklər də tez-tez yoluxa bilərlər. Əsas risk qrupuna 6 aydan aşağı az yaşı olan pişiklər daxildir. İt və pişik balalarında bu xəstəlik çox kəskin formada baş verə bilər, hətta sonda əgər xəstəyə yaxşı kömək göstərilmədikdə onlar ölə bilər (2, s.22-26). Yetkin heyvanlarda bu xəstəlik simptomuzsuz özünü göstərir, belə ki, periodik qusma halları, diareya, iştahanın aşağı düşməsi və s. kimi hallar baş verə bilər, amma sonradan orqanizm özünü bərpa edir. Belə heyvanlarda çəkinin kəskin aşağı düşməsi və remissiya dövrləri baş verə bilər. Hazırkı xəstəlikdə ümumi simptomlar xarakterikdir (3, s.25-27). Kampilobakteriozun

mənbəyi müxtəlif növ quşlar da ola bilər. Bir çox quşlar *Campylobacter jejuni* daşıyıcıları olsalar da, onlarda bu xəstəlik enterohepatitin inkişafına və diareyaya gətirib çıxarda bilər. Simptomlarına görə kampilobakterioz xəstəliyini bir çox xəstəliklərlə dəyişik salmaq olar, belə ki, burada da mədə-bağırsaq traktının zədələnməsi halları baş verə bilər: adi lyamblioz, izosporoz, parvovirus və koronavirus enterititləri, zəhərlənmə, xronik qastrit, enterokolit və qidaya qarşı həssaslıq və s (4, s. 12-18). Əgər siz diqqət yetirmisinizsə sizə balaca heyvanınızda aşağıdakı hallar varsa: Həzm pozulması, diareya (arada bir kal kütləsində qışal maye və ya qan görünə bilər), iştahanın aşağı düşməsi, çəkinin aşağı düşməsi, tükün codlaşması, qusma halları və s (5, s.34-39 ; 6, s.21-25).

Tədqiqat işi Gəncə şəhərində yerləşən “Gəncə sahibsiz küçə itləri sığınacağı”, “Baytarlıq təbabəti fakültəsinin” nəznində “Baytarlıq Klinikası”nda və “Epizootologiya, mikrobiologiya və parazitologiya” kafedrasının laboratoriyasında aparılmışdır. Təcrübə və nəzəriyyə təsdiq edir ki, itlərdə kampilobakterioz əsasən cinsi yolla, həmçinin alimenter yolla yoluxurlar. Xəstəlik mənbəyi xəstə və bakteriyadaşıyan itlər hesab olunurlar. Erkəklərdə vibriyonlar prepusiumun selikli qişasında, xayalarda, xaya artımında, sidik kisəsində, əlavə cinsiyyət vəzilərində uzun müddət qalırlar. Bu itlərin cinsi aktivliyi azalmır, amma onların spermasında çoxlu bakteriyalar olur. Cinsiyyət yolu ilə yoluxmuş itlərdə vibriyonlar 3 gündən sonra balalıqda, 2 həftə sonra balalıq borularında tapılırlar. Bakteriyalar endotoksin ifraz edirlər ki, bu da sidik və doğum yollarının selikli qişasında iltihabi proseslər törədir. Bu isə spermatozoidlərin və yumurta hüceyrənin ölməsinə, cinsiyyət

Kampilobakterioz-antropozoonoz xarakterli iti gedişli infeksiya xəstəlikdir, həm elmi-tədqiqat baxımından, həm də ciddi iqtisadi zərər vurduğuna görə çox ciddi maraq doğurur. Əsas törədiciləri-*Campylobacter jejuni* (qaraciyər forması) və *Campylobacter fetus* subspecies fetus (cinsiyyət orqanlarına zərər vuran) növləridir. Xəstəlik cinsiyyət üzvlərinin iltihabı, balasalma və qısırlıq hallarının qeyd

edilməsi ilə xarakterizə olunur. Erkək itlərdə uzun müddətli bakteriyadaşıyıcılıq müşahidə olunur.

Kampilobakterioz- həm də ona görə maraqlı xəstəlikdir ki, müxtəlif cür yayılır-xəstəliyin iti gedişi ola bilər, yüksək temperaturla, kəskin qarın nahiyyəsində kəskin ağrılar, diareya ilə xarakterizə olunur. Cinsiyyət orqanlarına yayılan növü müxəlif cür özünü təzahür edir-beləki, bala salmaya və ya erkən doğuma səbəb ola bilər. Zəif klinik simptomları özünü belə göstərir-heyvanda qısırlığa, onu rezervuar və daşıyıcıya gətirib çıxarda bilər. Bu işdə bizim əsas məqsədimiz itlərin kampilobakteriozunu müasir it saxlanması zamanı inkişafını öyrənməkdir. Yoluxma alimentar, vertikal və cinsiyyət yolu ilə baş verir. Risk qrupu altında gigiyena qaydalarına əməl etməyən heyvanlar, immuniteti zəifləyən heyvanlar (əsasən yetişdirmə zamanı təmiz qanlı heyvanlarla cütləşmə zamanı) və əlbəttə, xəstə heyvanlarla əlaqədə olan heyvanlar və bütün sanitar-epidemioloji qayda və normaları keçməyən heyvanlar aiddirlər.

Bu zaman heyvanı tez baytar həkiminə aparıb lazımı anemnzləri vermək və lazım olan analizləri götürəndən sonra kampilobakterioza diaqnoz qoyulur. Xarakterik xüsusiyyətlərindən biri də temperaturun yüksəkməsidir. 3-10 gün ərzində dəhşətli qızdırma halları baş verir və bu da heyvanı haldan tamamilən salır. Bu xəstəlik keçici xəstəlik olsa da onun klinik simptomlarının diaqnostik kriteriyaları yoxdur. Əsasən bu xəstəlik pişiklərin virus immunodeficitinin, virus leykemiyaşının və immun sisteminin törədici virusları olan xəstəliklər üçün çox təhlükəlidir. Bəzi heyvanlar bu xəstəliklə tam mübarizə apara bilmədikləri üçün letal gedişlə kifayətlənməli olurlar.

Xəstəliyin klinik yayılmasının müxtəlifliyi onun laboratoriya şəraitində tədqiqinin çox vacib olduğunu göstərir. Diaqnozu dəqiq təyin etmək üçün bakterioloji metoddan istifadə edirlər və bu zaman müxtəlif tədqiqat materialları əsas rol oynayır: məs: fekali, sperma, damcı, periferik qan, vaginal-servikal maye, plasent, baş beyin, parenximatoz orqanlar, bala düşmədən qalan balalar. Patoloji materialın yaxmasında “qağayı quşunun qanadı”, vergül şəkilli və ya S

şəkilli bakteriya görünür. Seroloji müayinədə isə Prebiotik və Plastinka RS formasında istifadə edilir. Xəstə heyvanlarda maksimal titr belədir: 1:200-1:400 (müayinə olunmuş heyvanlara belə diaqnoz qoyurlar $68,35 \pm 2,55\%$, $p < 0,01$) bu zaman sağlam itlərdə titr 1:25-1:50-dən yuxarı qalxmaz (müayinə olunmuş heyvanlara belə diaqnoz qoyurlar $22,5 \pm 1,5\%$, $P < 0,01$) və ya tamam mənfi rəqəm alınır ($9,15 \pm 2,25\%$ heyvanlarda, $P < 0,01$) olur.

Kampilobakterioza yoluxmuş itləri ilk növbədə izolyasiya edirlər və onlardan nəsil artırmada istifadə olunmur. Kampilobakteriozun ən yüksək həddində hiperimmun məhlulundan antibiotiklərdən və bu xəstəliyə qarşı həssas olan törədici ştammlardan istifadə olunur. Xroniki forma müalicə kursu tələb edir.

Aparılan elmi tədqiqat işlərinin nəticəsindən aydın olmuşdur ki, itlərin kampilobakteriozunun spesifik profilaktikası yoxdur. Amma bunu da qeyd etməliyik ki, bu xəstəliklə insanlar da yoluxa bilərlər. Bunun üçün xəstə itləri həkimə aparmaq, onunla əlaqədə olduqdan sonra əlləri yumaq, uşaqlardan itləri izolyasiya etmək və itləri yemək bişirilən otaqlara və ya yemək otağına buraxmamaq lazımdır. Kampilobakteriozun profilaktikasında məsləhət olunur ki, sanitariya-gigiyenik normalara tam əməl olunsun. Düzgün epizootik vəziyyəti qiymətləndirmək, karantinə düzgün əməl etmək və müntəzəm bakterioloji müayinələr aparmaq lazımdır.

Ədəbiyyat

1. Marks S.L., Rankin S.C., Enteropathogenic Bacteria in Dogs and Cats: Diagnosis, Epidemiology, Treatment, and Control. ACVIM Consensus Statement. жыр. «Veterinary Internal Medicine» № 25 3a 2011
2. Scott J Weese: Infectious Diseases of the Dog and Cat, 3rd ed. St. Louis, Missouri, USA, 2006
3. Qasmanov R.Q., İbrahimova A.İ., Qaullin A.K. Mikrobiologiya və immunologiya. “Lan”SPB-2013.

4. Kalikina O.İ., Pleşakova V.İ., Omsk vilayətindəki kənd təsərrüfatı heyvanlarının kampilobakterioz göstəricisinin müəyyənəşdirilməsi dinamikası jur. “Uralın aqrar xəbərləri” № 11 – 2008.
5. Koliçev N.M., Qasmanov R.Q., Baytarlıq mikrobiologiyası və mikrobiologiyası. Dərslik “Lan” SPB, 2014.
6. Şumilov K.B., Sklyarov O.D. İtlərin kampilobakteriozunun epizootologiyası, diaqnostikası və müalicəsi, jurn. “ Veterinar patologiyası” № 3 – 2006

Sinan İlgiz oğlu Vəlizadə

Assistent

sinan_9292@mail.ru

Nərgiz Şakir qızı Qurbanova

Assistent

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti

gurbanovanargiz7@gmail.com

BUZOVLARIN ALTI AYLIĞINDAN SONRA BƏSLƏNMƏSİ

Açar sözlər: *buzov, yemləmə, bəsləmə, yem norması, qüvvəli yem, şirəli yem, qaba yem*

Key words: *calf, feeding, breeding, feeding norm, powerful food, juicy food, rough food*

Qaramal təsərrüfatlarının istehsal istiqamətindən asılı olaraq alınan, doğulan buzovlar müxtəlif üsullarla yemləndirilib bəslənir. Belə ki, südlük və südlük, ətlik məhsuldarlıq istiqamətli buzovların yem rasyonu əsasən, onların mədə-bağırsaq sisteminin inkişafı və bununla əlaqədar olaraq süd məhsuldarlığına müsbət təsir edən yemlərlə-qaba və şirəli yemlərlə zəngin olan tipli rasyon tutulur. Ətlik istiqamətli buzovlar isə daha bol yemləmə şəraitində bəslənir. Onlara daha çox süd və qüvvəli yemlər verilir ki, onların boy və inkişafı intensiv getsin və qəbul etdikləri yemlərin tərkibindəki qidalı maddələrin çoxu əsasən ət məhsulunun əmələ gəlməsinə sərf olunsun (1, s.161-163 ; 2, s.131-133). Yem norması tətbiq etdikdə buzovların əcdadı, diri çəkisi, nə məqsədlə yetişdirilməsi nəzərə alınmalıdır. Damazlıq üçün ayrılmış buzovların yem norması əmtəəlik buzovların yem normasından artıq olmalıdır. Buzovlara birinci 6 ayında 180 kq-dan 350 kq-a qədər üzlü, 200 kq-dan 600 kq-a qədər üzsüz süd, bunlarla yanaşı, keyfiyyətli ot, silos, qüvvəli yem və başqa yemlər də verilir. Bu yemlərin verilmə miqdarı onların keyfiyyətindən və buzovların yaşından asılıdır. Buzovların yaşı artdıqca keyfiyyətli otu və silosu daha iştahla yeyir.

Ona görə də bu yemlər buzovlara diri çəkisindən asılı olaraq müəyyənləşdirilir. Buzovların ot və silosu nə dərəcədə yeməsindən asılı olaraq artırmaq və azaltmaq olar (3, s.28-32).

Tədqiqat işi Samux rayonunda yerləşən “Suliddinoğlu” kəndli fermer təsərrüfatında, “Zoomühəndislik fakültəsinin” “Kənd təsərrüfatı heyvanların yetişdirilməsi və yemləndirilməsi” kafedrasının laboratoriyasında aparılmışdır. Təcrübə və nəzəriyyə təsdiq edir ki, buzovlar 6 aylıqdan sonra intensiv surətdə inkişaf edir. İnkişafın normal getməsinə təmin etmək məqsədi ilə, cavanlar bu dövrdə zülal, mineral maddələr və vitaminlərə olan tələbatını normaya uyğun yem payında almalıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, 6 aylığından sonra buzovlarda intensiv böyümə getməklə yanaşı həm də cinsiyyət orqanlarının inkişafı başlayır və cinsiyyət yetişkənliyi 16-18 aylığa kimi davam edir. Qeyd olunan amilləri nəzərə alaraq onların yem payı yüksək keyfiyyətli quru ot, qüvvətli yem, kökümeyvəli və yüksək keyfiyyətli silosdan ibarət olmalıdır.

6 aylıq cavanlar cinsiyyətinə görə seçilərək ayrı saxlanıldı. Müxtəlif yaşlı buzovlardan bir neçə qrup təşkil edildi. Birinci qrupa 9 aylığa qədər, ikinci qrupa 9-dan 12 aylığa, üçüncü qrupa 12-dən 18 aylığa, dördüncü qrupa 18 aylıqdan 24 aylığa qədər olan heyvanlar aid edilir. Göstərilən qruplarda dişi danalar bağısız saxlanılır, erkəklər isə 18 aylıqdan sonra bağlanırlar. Cavanlar müxtəlif yaş dövrlərinə yem normasına uyğun yemləndirilir (cədvəl 1).

Cədvəl 1.

7-24 aylığa qədər olan cavan heyvanların yem norması

Göstəricilər	Gündəlik çəki artımı, q							1 yem vahidinə həzm olunan protein		
	900-950	800-850	700-750	600-650	500-550	400-450	300-350		Ca(q)	P (q)
Dövrün sonunda çəkisi (kq)	7-8 aylıqda									
	265	240	215	190	160	130	-	-	-	-
Gündəlik yem vahidi	5,9	5,4	5,0	4,4	3,8	3,3	-	100	19	12
Dövrün sonunda çəkisi (kq)	9-10 aylıqda									
	320	290	260	225	190	155	-	-	-	-
Gündəlik yem vahidi	6,6	6,1	5,6	5,0	4,3	3,7	-	100	18	10
Dövrün sonunda çəkisi (kq)	11-22 aylıqda									
	370	335	300	260	220	180	-	-	-	-

Gündəlik yem vahidi	7,4	6,8	6,2	5,6	4,9	4,2	-	95	17	9
Dövrün sonunda çəkisi (kq)	13-15 aylıqda									
	-	-	400	340	290	245	-	-	-	-
Gündəlik yem vahidi	-	-	7,3	6,5	5,7	4,8	-	95	15	8
Dövrün sonunda çəkisi (kq)	16-18 aylıqda									
	-	-	450	400	340	285	-	-	-	-
Gündəlik yem vahidi	-	-	7,7	6,9	6,2	5,4	-	90	14	8
Dövrün sonunda çəkisi (kq)	19-24 aylıqda									
	-	-	-	-	515	440	370	-	-	-
Gündəlik yem vahidi	-	-	-	-	7,5	6,5	5,5	90	13	7

Cədvəl 1-dən göründüyü kimi, cavan heyvanlar üçün yem norması tərtib olunduqda diri çəki, yaş və gündəlik artım nəzərə alınmalıdır. Cavan heyvanlara əvvəlcə qüvvəli, sonra şirəli və qaba yemlər verilməlidir. Yay otlaq dövründə 6-9 aylığa kimi quru otun və qüvvəli yemlərin yarısından çoxunu, sonra isə hamısını otlaq otu ilə əvəz etmək olar.

Buzovların bəslənməsinin bir xüsusiyyətidə onların gələcəkdə istifadə edilmə istiqamətinin nəzərə alınmasıdır. Ümumiyyətlə diş buzovlar bəslənilərkən onlara normadan az və ya çox yem verilməməlidir. Erkək danalar isə əksinə bol yemləndirilməlidir. Təcrübələr göstərir ki, diş danalara çoxlu qüvvəli yemin verilməsi onların südlük istiqamətində formalaşmasına mənfi təsir göstərir. Bu cür bəsləmə südlük əvəzinə ətlik heyvanların yetişdirilməsi ilə nəticələnir.

Cavan qaramal, xüsusilə buzovlar yemləmə və bəsləmə şəraitinə çox həssasdır. Cavan qaramala verilən yem yüksək keyfiyyətli olmalıdır. Xüsusilə, buzovlara kiflənmiş, çürümüş, tozlu yem verilməməlidir. Keyfiyyətsiz yemlət buzovların xəstələnməsinə və mədə-bağırsaq sisteminin pozulmasına səbəb olur. Əmziklər təmiz saxlanmalıdır. Buzov damlarında sürətli hava axınına yol verilməlidir.

Qış vaxtı buzovluqlarda temperatur 12-15⁰C, nisbi rütubət 70-75% olmalıdır. Buzovların altına salınan döşənək müntəzəm dəyişdirilməli və həmişə quru saxlanmalıdır. Buzov damlarından peyin vaxtında çıxarılmalı və hava ventilyasiya ilə dəyişdirilməlidir. Buzovlar arasında ölüm hallarının az olması üçün buzova baxanlar da sanitariya-gigiyena qaydalarına əməl etməlidirlər. Buzova baxanların şəxsi gigiyenası sağıcının şəxsi gigiyenasında olduğu kimidir.

Ümumiyyətlə buzovların altı aylığından sonra bəslənməsinin səmərəli sistemi aşağıdakı tələblərə cavab verməlidir: onlarda yüksək məhsuldarlıq və möhkəm konstitusiyaya yaradılmasına səbəb olmalı; heyvanlardan daha erkən yaşlardan istifadə etməklə naxırın sürətli təkrar istehsalını təmin etməli; buzovlara yaşıl, şirəli və qaba yemləri vermək və yaxşı mənimsəmək qabiliyyətini inkişaf etdirmək; iqtisadi cəhətdən sərfəli olmalı və ucuz bitki yemləri ilə yemləməyə əsaslanmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev Q.Q., Əliyev M.İ. Heyvandarlığın əsasları. Bakı, 2012, 312 s.
2. Abdullayev Q.Q., Məmmədov F.A., Bayramov H.S., Həsənov R.Q., Məmmədov M.Ə. Kənd təsərrüfatı heyvanlarının yemləndirilməsi. Gəncə, 2012, 248 s.
3. Quliyev S.M.Həsənov R.Q., Məmmədov M.Ə. və b. Qaramalın və camışların yemlənməsi və bəslənməsi. Bakı, 2008, 120 s.

Əsmət Mirpənah qızı Eminova

AMEA Coğrafiya İnstitutu

Magistrant

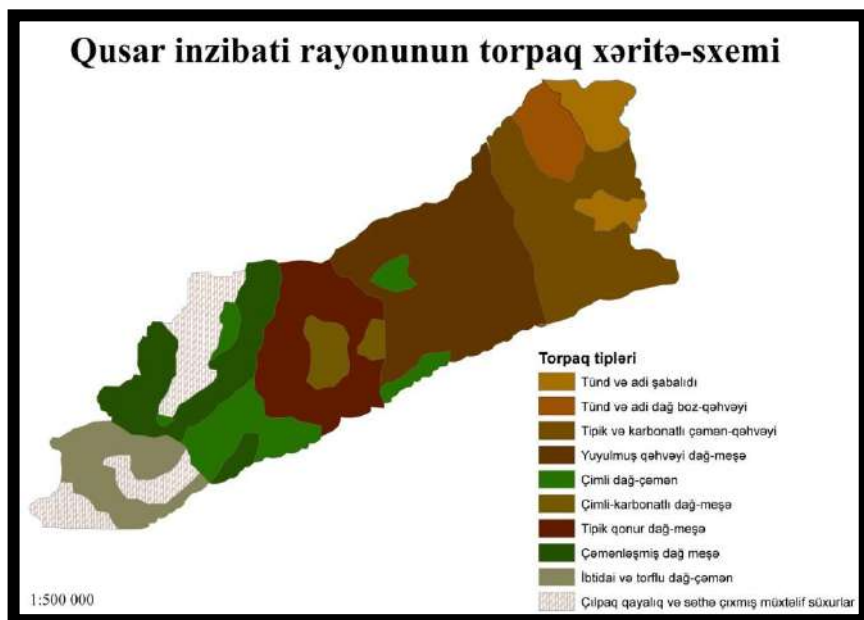
m.e.eminova@gmail.com

**QUSAR RAYONU ƏRAZISİNDƏ TORPAQ
EHTİYATLARININ TƏSƏRRÜFATIN ƏRAZI
TƏŞKİLİNƏ TƏSİRİ**

Açar sözlər: Qusar, torpaq, qranulometrik tərkib, kənd təsərrüfatı torpaqları, meşə

Key words: Qusar, land, granulometric composition, agricultural lands, forest

Qusar inzibati rayonu Böyük Qafqaz dağlarının şimal-şərq hissəsində yerləşir. Bu ərazidə yerləşməsi ərazinin mürəkkəb relyef quruluşuna malik olmasına şərait yaratmışdır. Ərazinin torpaq örtüyünün formalaşmasına təsir göstərən amillərdən biri rayonun relyefidir. Bundan başqa təsir göstərən amillərə bölgənin iqlimi, bitki və heyvan aləmi və torpaqəmələgətirən süxurların xassəsi və s aiddir. Bu amillərin təsiri nəticəsində Qusar rayonunda torpaq örtüyün dəyişməsinə Xəritə 1-də daha aydın görə bilərik.

Xəritə 1.

Məmmədov Q.Ş. “Azərbaycanın torpaq ehtiyatlarından səmərli istifadənin sosial-iqtisadi və ekoloji əsasları/2007:443

Torpaq tiplərinin paylanmasında yüksəklik qurşağının təsir göstərdiyi aydın görünür. Ərazidə tünd və adi şabalıdı, tünd və adi dağ-boz qəhvəyi, tipik və karbonatlı çəmən-meşə, yuyulmuş qəhvəyi dağ-meşə, çimli dağ-çəmən, çimli karbonatlı dağ-meşə, tipik qonur dağ-meşə, çəmənləşmiş dağ-meşə, ibtidai və torflu dağ-çəmən, çılpq qayalıqlar və səthə çıxmış süxur torpaq tipləri yayılmışdır. Tünd və adi şabalıdı torpaqlar rayonun ümumi sahəsinin 78,85 km², yəni 5,11 %-ni təşkil edir. Yüksəklik qurşağı üzrə 60-100 m hündürlüklər arasında yerləşmişdir. Tünd və adi dağ boz-qəhvəyi torpaq tipi 100-200 m hündürlüklər arasında yerləşir, ümumi rayonun 60.57 km², yəni 3,92 %-ni əhatə edir. Tünd və adi şabalıdı, tünd və adi dağ boz-qəhvəyi torpaq tipləri zolaq əmələ gətirmir və bu ərazilərdə bitkiçilik suvarma əsasında həyata keçirilir. Yüksəklik qurşağı üzrə yuxarıya qalxdıqca

tipik və karbonatlı çəmən-qəhvəyi torpaqlar gəlir. Bu torpaq tipi rayon ərazisində zolaq əmələ gətirir. 60-300 m hündürlüklər arasında yerləşərək rayonun 253,62 km², yəni 16,44 %-ni əhatə edir. Bölgədə yayılan torpaq tipləri arasında ikinci ən çox yayılan torpaq tipidir. Yuyulmuş qəhvəyi dağ-meşə torpaqları rayon ərazisində ən geniş yayılmış torpaq tipidir. Belə ki, rayonun 351,52 km², yəni 22,79 %-ni əhatə edir. 300-700 m hündürlüklər arasında yerləşməklə rayon ərazisində qurşaq əmələ gətirir. Yuyulmuş qəhvəyi dağ-meşə torpaqları zəif eroziyalaşmış ərazilərdir. Çimli dağ-çəmən torpaqları rayon ərazisində zolaq əmələ gətirmir. Fərqli hündürlüklərdə rast gəlinməklə bölgənin 128,52 km², yəni 8,33 %-ni əhatə edir. Bu torpaq tipi qranulometrik tərkibinə görə orta gillicəli torpaqlara aiddir. 1000-1500 m hündürlüklər arasında çimli-karbonatlı dağ-meşə torpaqları yayılmışdır və tam zolaq əmələ gətirmir. Ərazinin 46,41 km² və ya 3 %-ni əhatə etməklə qranulometrik tərkibinə görə orta gillicəli torpaq tipinə aid edilir. Qusar rayonunda yayılan torpaqlar içərisində çimli karbonatlı dağ-meşə torpaqları ən az sahəyə malikdir. Tipik qonur dağ-meşə torpaqları rayon ərazisində 1000-1700 m hündürlüklər arasında yerləşməklə tam zolaq əmələ gətirir. Ümumi rayon ərazisinin 191,24 km² və yaxud 12,4 %-ni əhatə edir. Çəmənləşmiş dağ-meşə torpaqları 1300-2800 m arası hündürlükləri əhatə edir. Bu torpaq tipinə 2 fərqli sahədə rast gəlinir. Ümumi rayonun 168,30 km², yəni 10,91 % hissəsini tutur. Qranulometrik tərkibinə görə çəmənləşmiş dağ-meşə torpaqları ağır gillicəli torpaq qrupuna aiddir. İbtidai və torflu dağ-çəmən torpaqları 2500-3500 m yüksəkliklərdə yayılmışdır. 115 km² və yaxud 7,47 % ərazini əhatə etməklə rayon ərazisində yayılan torpaq tipləri içərisində 4-cü yerdə durur. Çılpaq qayalıqlar və səthə çıxmış müxtəlif süxurlar isə 3500 m və ondan hündür ərazilərdə rast gəlinir. Rayon ərazisində ümumi torpaq ehtiyatının 147,57 km² və ya 9,57 %-ni əhatə edir.

Ərazinin torpaq örtüyünün sahəsi 149,9 min ha təşkil edir. Ümumi torpaq sahəsi kənd təsərrüfatında istifadə olunan və kənd təsərrüfatı üçün istifadə olunmayan torpaqlara bölünür. Kənd təsərrüfatında istifadə olunan torpaqlara çoxillik əkinçilik üçün istifadə olunan,

biçənlər, örüş və otlaqlar, həyatı sahələr, əkinçilik və dincə qoyulmuş ərazilər aiddir. Rayonun torpaq örtüyünün tərkib hissəsini təşkil edən kənd təsərrüfatına yararlı torpaqlar ümumi torpaq fondunun 56,4 %-ni (84,6 min ha) təşkil edir. Bunun 23 %-ni (34,4 min ha) əkin və dincə qoyulmuş torpaqlardır. Əkin və dincə qoyulmuş torpaqlar kənd təsərrüfatına yararlı torpaqlar içərisində ən geniş sahəni əhatə edir. Çoxillik əkinçilik üçün istifadə olunan torpaqlar 8,9 % və ya 7,5 min ha-dır. Kənd təsərrüfatı üçün istifadə olunan torpaq fondunun 11,9 %-ni (10,1 min ha) biçənlər, 22,9 %-ni (29,4 min ha) örüş və otlaqlar, 3,7 %-ni (3,1 min ha) həyatı sahələr tutur.

Meşə fondu rayonun ümumi torpaq ehtiyatlarının 14,7 % və ya 21,9 min ha ərazini əhatə edir. Kənd təsərrüfatında istifadə olunmayan sair torpaqlar isə ümumi torpaq fondunun 28,9 %-ni (43,3 min ha) tutur. Kənd təsərrüfatında istifadə olunan torpaq ehtiyatının 29,3 min ha (35,3 %) ərazisi suvarılan torpaq sahəsidir. Bunun da 63,2 %-i (18,5 min ha) əkin və dincə qoyulmuş torpaqların payına düşür. Çoxillik əkmələr altında becərilən torpaqlar 22,7 % (6,6 min ha) təşkil edir. Biçənək və örüş otlaq sahələrinin uyğun olaraq 2 % və 7,2 %-i suvarılır. Həyatı torpaq sahələrinin isə yalnız 4,9 %-i (1,4 min ha) suvarılır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Coğrafiyası III cild Regional Coğrafiya, Bakı 2015, səh. 399
2. Məmmədov Q.Ş. "Azərbaycanın torpaq ehtiyatlarından səmərli istifadənin sosial-iqtisadi və ekoloji əsasları, Bakı 2007, səh. 854
3. Azərbaycanın İnzibati rayonlarının coğrafi səciyyəsi, Bakı 2015, səh. 375

Cəvahir İskəndər qızı Aydın
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
Magistrant
cavahiraydin@outlook.com

DALĞA UZUNLUĞUNUN BÖLÜNMƏSİ MULTİPLEKSASIYASI (WDM) SİSTEMİ

Açar sözlər: *multipleksləmə, dalğa, tezlik, signal, dalğa uzunluğu bölgüsü*

Key words: *multiplexing, wave, frequency, signal, wavelength-division multiplexing*

Fiber-optik rabitədə dalğa uzunluğu bölgüsü multipleksasiyası (WDM) müxtəlif siqnalları daşımaq üçün lazer işığının müxtəlif dalğa uzunluqlarından (rənglərindən) istifadə etməklə birdən çox optik daşıyıcı siqnalını bir optik lif üzərində multipleksləşdirən texnologiyadır. Bu, bir lif üzərində iki istiqamətli rabitəni təmin etməklə yanaşı, tutumun çoxalmasına imkan verir. Bu, tezlik bölgüsü multipleksasiyasının (FDM) bir formasıdır, lakin adətən dalğa uzunluğunun bölünməsi multipleksasiyası adlanır.

Dalğa uzunluğuna bölünən multipleksləmə termini adətən optik daşıyıcıya (adətən dalğa uzunluğu ilə təsvir olunur) tətbiq edilir, halbuki tezlik bölgüsü multipleksasiyası, adətən radio daşıyıcısına (daha tez-tez tezliklə təsvir olunur) aiddir. Bununla belə, dalğa uzunluğu və tezlik tərs mütənəsb olduğundan və radio və işıq elektromaqnit şüalanmanın hər iki forması olduğundan, bu kontekstdə iki termin ekvivalentdir.

WDM sistemi siqnalları birləşdirmək üçün ötürücüdəki multipleksordan və onları ayırmaq üçün qəbuledicidəki demultipleksatordan istifadə edir. Düzgün lif növü ilə hər ikisini eyni vaxtda yerinə yetirən və optik əlavə-damcı multipleksoru kimi fəaliyyət göstərə bilən bir cihaza sahib olmaq mümkündür. İstifadə

olunan optik filtrləmə cihazları ənənəvi olaraq etalonlar, nazik təbəqə ilə örtülmüş optik şüşə şəklində sabit bərk hallı tək tezlikli Fabry-Perot interferometrləri olmuşdur.

Konsepsiya ilk dəfə 1970-ci ildə nəşr olundu və 1978-ci ilə qədər WDM sistemləri laboratoriyada həyata keçirilməyə başladı. İlk WDM sistemləri yalnız iki signalı birləşdirirdi. Müasir sistemlər 160-a qədər signalı idarə edə bilir və beləliklə, əsas 10 Gbit/s lif sistemini bir lif cütü üzərində nəzəri ümumi tutumu 1,6 Tbit/s-dən çox genişləndirə bilər.

WDM sistemləri telekommunikasiya şirkətləri arasında populyardır, çünki onlar daha çox lif çəkmədən şəbəkənin tutumunu genişləndirməyə imkan verir.

WDM sistemləri müxtəlif dalğa uzunluğu modellərinə, adi və ya qaba və sıx WDM-ə bölünür. Adi WDM sistemləri 1550 nm ətrafında silisium liflərinin 3-cü ötürücü pəncərəsində (C-zolağı) 16-ya qədər kanal təmin edir. DWDM eyni ötürmə pəncərəsindən, lakin daha sıx kanal məsafəsi ilə istifadə edir.

Ədəbiyyat

1. <https://core.ac.uk/download/pdf/61801008.pdf>
2. <https://www.techtarget.com/searchnetworking/definition/dense-wavelength-division-multiplexing-DWDM>

İÇİNDƏKİLƏR

HUMANİTAR VƏ İCTİMAİ ELMLƏR

HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

Ömər Taleh oğlu Allahverdiyev

Cinayət prosessual hüquqda istintaq hərəkətlərinin anlayışı, təsnifat bölgüsü, tətbiq edilmə şərtləri və əsaslarının nəzəri-təcrübi müqayisəli təhlili 9

Səbinə Pərvin qızı Nəsurullayeva

“Əmək müqaviləsinə xitam verilməsi”, “Əmək müqaviləsinin ləğv edilməsi” anlayışlarına dair yanaşmaların təhlili 13

Qərənfil Ağaməmməd qızı Ağaməmmədova

Avtomatik suvarma sistemləri 17

Səbinə Pərvin qızı Nəsurullayeva

Əmək müqaviləsinin ləğv edilməsi anlayışı və onun əsasları 19

Şəfa Dağbəyi qızı Şahgəldiyeva

Xidmət keyfiyyəti (QoS) 23

Sanan Sohrab Babishov

Risks and causes of their emergence 26

Günay Rza qızı Əliyeva

Sosial müdafiə sisteminin maliyyələşdirilməsi 29

Rövşanə Rövşən qızı Müzəffərli

Təhsilin ailə inkişafında mövqeyi 33

Gülşən Fərhad qızı Aşurova

Ailə tərbiyəsinin yeniyyətlərinin sosial adaptasiyasına təsiri 36

Elvin Məhəmməd oğlu Canbaxışov

Poçt şəbəkələrinin kommunikasiyada rolu 38

Ağamirzə Qaçay oğlu Hüseynov

Azərbaycan Respublikasında məhkəmədən kənar hüquqi müdafiə vasitəsi kimi münisiflər məhkəməsinin təhlili 41

Elçin Həbil oğlu Səfərov

Qısamüddətli aktivlərin uçotu və təhlilinin təkmilləşdirilməsi 45

Mübarək Mübariz oğlu Aydəmirov

Rəqəmsal texnologiyanın audit fəaliyyətinə təsiri 48

Babək Əfqan oğlu Ağazadə

“M-RISE TRANS” MMC-də vergi əməliyyatlarının
uçotu və auditinin təkmilləşdirilməsi 52

Faiqə Məstəli qızı Cavadova

İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə investisiya qoyuluşunun
cəlb edilməsi və tənzimlənməsi 55

Fidan Babək qızı Hümbətova

İdarəetmədə resurs təminatının mahiyyəti 59

Cavad Faiq oğlu Gözəlov

İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə lizinq xidmətinin səmərəli
təşkili imkanlarının təhiili 62

Günay Kamran qızı Sədrəddinova

Maliyyə alətlərinin uçotunun beynəlxalq standartlara
uyğun aparılmasının təhlili 64

İzzət Elxan oğlu Əkbərov

Vergitutmanın növlər üzrə optimallaşdırılmasının təhlili 67

Həsən Valeh oğlu Həsənzadə

Sahibkarlıq subyektlərində korporativ idarəetmənin
təkmilləşdirilməsi istiqamətləri 70

Kamran Sədri oğlu Səlimli

İşğaldan azad edilmiş ərazilərin maliyyə potensialı 73

Elçin Rafail oğlu Kazımov

Vergi siyasətinin sahibkarlığın inkişafında rolu 76

Əbülfəz Sədrəddin oğlu Cavadov

İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə kənd təsərrüfatı məhsulları
istehsalının dövlət tənzimlənməsi istiqamətləri 80

Mehdi Sərdar oğlu Vəliyev

Azərbaycan Respublikasının enerji səmərəliliyi siyasəti 84

Könül Dilqəm qızı Həsənova

Antiböhranlı idarəetmə sistemində müəssisənin ümumi
parametrlərinin diaqnostikası 87

Məhəmməd Elşən oğlu Bağırılı

Tikinti təşkilatlarında vergilər üzrə hesablaşmaların
uçotu və auditinin təkmilləşdirilməsi 90

Ruhanə Sadiq qızı Ağayeva

İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə və güzəştlərinin
genişləndirilməsi və təkmilləşdirilməsi 93

Ülkər Daşqın qızı Almazlı

Marketinqin tədqiqatları, onların təşkilində dünya təcrübəsinin ümumi rolu 97

Heydər Əkrəm oğlu Həbibov

Uçot və hesabatlılıq sisteminin konseptual əsasları 100

Aysel Əfqan qızı Əliyeva

Əmək münasibətlərinin yaradılmasının mövcud vəziyyəti 103

Gülənar Qabil qızı Mahmudova

Azərbaycanda biznes mühitinin mövcud vəziyyətinin qiymətləndirilməsi 106

Murad Hafiz oğlu Nəgəyev

Analitik uçot informasiya təminatının formalaşmasının konseptual əsasları 109

İsrail Poladxan oğlu Şirinov

İşğaldan azad edilmiş ərazilərin zəngin ehtiyatlarının qiymətləndirilməsi 112

Murad Arif oğlu Ağakışiyev

“Veysəloğlu MMC” pul vəsaitləri, onların ekvivalentlərinin uçotu və auditinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri 115

Nərgiz Elçin qızı Babayeva

Azərbaycan Beynəlxalq Bankının xarici və daxili borclarının restrukturizasiyasının iqtisadi əsasları və səmərəliliyi 118

Rahib İlham oğlu Rəhimov

“MC DONALD'S”-da layihələrin tətbiqinin nəzəri metodoloji əsasları . 121

Rauf Mustafa oğlu Sadıqov

İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə ərzaq bazarının marketinq tədqiqinin formalaşdırılması 124

Zakir Xəqani oğlu Ruşanlı

Müasir dövrdə global maliyyə böhranlarının Azərbaycan iqtisadiyyatına təsiri və onun yaratdığı problemlər 127

Salman Elbrus oğlu Nəbiyev

İqtisadiyyatın idarə edilməsində maliyyə nəzarətinin rolu 130

Süleyman Almədəd oğlu Nəsibli

Müasir iqtisadi idarəetmə sistemində maliyyə menecmentində planlaşdırmanın əhəmiyyəti 133

Xəyal Şahmurad oğlu Heydərov

Kommersiya banklarında maliyyə nəzarətinin təşkili xüsusiyyətləri 136

Vüsal Zülfüqar oğlu Mürsəlov

“Panda School MMC”-də xərclərə nəzarətin təşkilində
informasiya texnologiyalarının tətbiqi istiqamətləri 140

İbrahim Famil oğlu Vəlizadə

İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə sosial demoqrafik vəziyyət
aqrar sahənin kadr potensialının formalaşdırılmasının əsası kimi 144

Lalə Məmməd qızı Kosayeva

Valyuta bazarı və valyuta məzənnəsinin dəyişməsi 148

Nicət Sadiq oğlu Mustafazadə

Beynəlxalq iqtisadi əlaqələrdə kapital ixracı və idxalının
sosial iqtisadi nəticələri 152

Məsun Emin oğlu Nəciyev

Dövlət vergiləri və büdcə gəlirlərinin formalaşmasının
qiymətləndirilməsi 156

Sevinc İlham qızı İsparova

Müəssisənin təşkilati strukturu və onun təkmilləşdirilməsi 160

Aytən Həsənəli qızı Atakışiyeva

Davamlı inkişaf və makroiqtisadi tarazlıq 162

Samira Madat Rafiyeva

Digitalization of the banking system: digital transformation
environment and business processes 168

Sənubər Əliqadir qızı Əbülfətova

İstehsal prosesi və onun inkişaf qanunauyğunluğu 171

Vüsalə Firuz qızı Davudova

Müəssisələrdə korporativ idarəetmə problemi 174

İslam Rövşən oğlu Qəhrəmanov

Kommersiya banklarının idarəetmə strategiyasının
təkmilləşdirilməsində daxili nəzarətin rolu 177

Ağamirzə Qaçay oğlu Hüseynov

Müqavilə aidliyyəti 181

Bəylər Ələvsət oğlu Abdullazadə

Neft-qaz sənayesinin innovasiyalı idarədilməsində
beynəlxalq təcrübənin tətbiqi 184

TƏBİƏT ELMLƏRİ

NATURAL SCIENCES

Məhbubə Ədil qızı Qulubəyova

Respublikamızda yetişdirilən iri buynuzlu heyvanların
dərisinin kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərinin qaramalın
cinsindən asılılığı 189

Rahilə Telman qızı Fərmanlı

Qərb zonasında saxlanılan bal arılarının varroatoz
xəstəliyinin epizootologiyası və mübarizə tədbirləri 193

Sinan İlgiz oğlu Vəlizadə

Respublikamızın iri buynuzlu heyvandarlıq təsərrüfatlarında
daha çox bala alma yolları 200

Aytən Bilal qızı Nağıyeva

Gəncə-qazax zonasında yetişdirilən qaramallarda
qısırlığın səbəbləri 204

Sinan İlgiz oğlu Vəlizadə, Nərgiz Şakir qızı Qurbanova

Gəncə-qazax zonasının qoyunçuluq təsərrüfatlarında
döl kampaniyasının müştəxkilliyi 208

Raifə Bayram qızı Mustafayeva

Gəncə-Qazax zonasının quşçuluq təsərrüfatlarında
cücələrin bəslənmə texnologiyası 213

Ləman Asif qızı Quliyeva

Təbiətin qorunması və ekoloji tarazlığın bərpaı yönündə
yeni addımlar 217

Aytən Nazim qızı Ağayeva

İtlərin kampilobakterioz xəstəliyinin müalicəsi və
mübarizə tədbirləri 220

Sinan İlgiz oğlu Vəlizadə, Nərgiz Şakir qızı Qurbanova

Buzovların altı aylığından sonra bəslənməsi 225

Əsmət Mirpənah qızı Eminova

Qusar rayonu ərazisində torpaq ehtiyatlarının təsərrüfatın ərazi
təşkilinə təsiri 231

Cəvahir İskəndər qızı Aydın

Dalğa uzunluğunun bölünməsi multipleksasiyası (WDM) sistemi..... 235

Çapa imzalandı: 07.04.2022

Kağız formatı: 60x84 1/16

H/n həcmi: 15.12 ç.v.

Sifariş: 516

www.aem.az saytında çap olunub

Redaksiya ünvanı: Bakı şəh., Mətbuat prospekti, 529-cu məh.

Tel.: +994 50 209 59 68

+994 55 209 59 68

+994 12 510 63 99

E-mail: info@aem.az

